फक्किकारत्नमञ्जूषा

सिद्धान्तकौमुदीस्थपङ्क्तिव्याख्यानरूपा ।

(स्त्रीप्रत्ययान्तो भागः)

मुद्गलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत महमदाग्रामवास्तव्य
गणपतिठक्कुरात्मजैकनाथठक्कुरात्मजेन
व्याकरणकाव्यतीर्थेन

ठक्कुरोपनामक-पण्डितश्रीकनकलालशर्म्मणा
मैथिलेन रचिता ।

साहित्यशास्त्रि-प० रामतेजपाण्डेयेन संशोधिता ।

(तृतीयावृत्तिः)

काशीस्थ—गुप्तबुकडिपो—स्वामिना
श्रीहरिकृष्णदासेन
निजव्ययतो मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

सम्वत् १९८३

मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स

मुद्रक—
माधव विष्णु पराड़कर,
ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, कबीरचौरा काशी ।

॥ श्रीः ॥

फक्किकारत्नमञ्जूषा

सिद्धान्तकौमुदीस्थफक्किव्याख्यानरूपा ।

(स्त्रीप्रत्ययान्तो भागः ।)

मुद्गलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत महमदाग्रामवास्तव्येन
गणपतिठक्कुरात्मजजीवनाथठक्कुरात्मजेन
व्याकरणकाव्यतीर्थेन
ठक्कुरोपनामक–पण्डितश्रीकनकलालशर्म्मणा
मैथिलेन रचिता ।

साहित्यशास्त्रि–पं० रामतेजपाण्डेयेन संशोधिता ।

(तृतीयावृत्तिः)

काशीस्थ—गुप्तबुक्डीपो—स्वामिना
श्रीहरिकृष्णदासेन
निजव्ययतो मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

सम्वत् १९८३

फक्किकारत्नमञ्जूषास्थपंक्त्यनुक्रम

विषय	पृष्ठम्
मज्ञाप्रकरणे ।	
मुनित्रयमिति	१
तदुक्तांगिति	२
विषयश्चाधिकारश्च	३
ननु मज्ञाचेति	४
अइ उणित्यादि	४
माहेश्वराणीति	५
एषामन्त्या इत	५
लणसूत्रेऽकारश्चेति	५
हकारादिष्वकार०	६
हलन्त्यम्	७
प्रत्याहारेष्विना	७
आदिरन्त्येनेनीति	८
आये इति	८
अर्धादिति	८
यत्न त्रमिति	८
केति	९
त्र इति	९
स्थाना, यत्न	९
शतधश्च	९
प्रक्रियाइयाया	९
आन्द आपाम्यागौ	९
विपात्रागपीति	९
प्रयाण परेण	१०

विषय

ऐ औजिति

नान्कलौ

परिभाषाप्रकरणं

अप्राप्य आशि याना

अच्सन्धौ ।

स्थानत आन्त०

इति घकारस्य

द्वित्वविकल्पाद्यारादि

सुद्ध्युपास्य इति

धात्रश इति

ननु याहल०

आदित्यो

यात इत्यत्र

छकाराद्वा

तन्निमित्तस्यैव

कालि सन्ति

तत्रान्तरतम्यादिति

पुरस्तादिति

अर्थवद्ग्रहण

इह पूर्वोक्तवन्न्यायेन

उपसर्गेणैव धातोरादेवे

अचि किम्

आति सवर्णे

अतीति निवृत्तमिति

विषयः	पृष्ठम्
व्यवस्थितविभा०	२२
अथ प्रकृति भावः	२३
नित्यमिति किमिति	२३
ननु 'अवङ् स्फो०'	२३
ह्रस्वविधिसाम०	२४
चकारो न कर्त्तव्य	२४
तत्किमिति	२५
रामकृष्णावमू०	२५
यत्वस्यासिद्धत्वा०	२५
अर्थग्रहणम्	२६
हल्सन्धौ ।	
टो किम्	२८
स्थानप्रयत्नाभ्यां	२९
कथं तर्हि मदोद्धता	३०
अनाघोषस्य	३०
पदस्येति किम्	३१
तुर्यन्तात्यत्र	३१
सवर्णा	३२
व्युत्पत्ति पक्षेऽप्रत्यय०	३३
स्थानादेशो न	३२
येन नाप्राप्ते	३३
दीर्घस्याय तुक्	३४
विसर्गसन्धौ ।	
अप्रत्ययस्य किम्	३४
एकादेशशास्त्र	३५
रुत्वार्थे किम्	३५
सामर्थ्यमिह	३५
यस्मादिष्विति	३६
वस्फादिषु मास्तर	३६

विषय	पृष्ठम
स्वादिसन्धौ ।	
स्वौजसमौडिति	३७
जश्त्वापवाद	३८
यत्वस्यापवाद	३९
उप प्रति स्य ना०	३९
शिवोऽर्च्यं	३९
अप्लुतात्किम्	३९
असन्धि सोत्र	४०
अशि किम्	४१
पदे किम	४२
अलुपि किम	४४
अण किम	४४
पूर्वग्रहणमनुत्तर०	४५
मनोरथ	४५
अक्षा किम्	४६
अनञ्समासे किम्	४७
अजन्त पुल्लिङ्गे ।	
अर्थवदिति	४८
पूर्वसूत्रणैव सिद्धे	४८
प्रातिपदिकग्रहण	४९
स्वनिसर्गा	५०
पुरस्तादिति	५०
सम्बुद्धावित्ति०	५१
पदग्रहण किम	५३
पदव्यवायेऽपीति	५३
भवामि, भविष्यामिति	५४
निमित्तमिति किम	५४
प्रत्यय किम्	५५
सन्निपातेति	५[illegible]

विषय	पृष्ठम्
बहुवचने किम्	५७
झलि किम्	५८
ननु सार्धमात्रा०	५८
सुपि किम	६०
जस्त्वमिति	६०
सस्य द्विरपदे	६०
सुपिचेतिदीर्घा	६२
इणको किम्	६३
नियुनाऽघोषस्य	६३
आदेश प्रत्यया	६४
तत्न्तस्यापीति	६४
तेन परमसर्वेति	६४
अनकाल्यात्स०	६५
उभशब्दोद्वित्व०	६६
तस्येह पाठस्तु	६६
न च कप्रत्ययेन०	६७
उभयशब्दस्य द्विवचन ना०	६७
तस्माज्जस्य यथाऽऽदेशस्य	६९
यद्गुणोद्वौ विपर्यस्त	६९
सम्प्रोपसर्जनीभूतास्तु	७०
महासंज्ञाकरणेन	७०
समुदायस्यैनाय निषेध	७१
नैव तदन्तविधिना सुट०	७१
पदाङ्गाधिकार तस्य च०	७१
निर्दिश्यमानस्यादेशा भ०	७१
एवंदशाधिकानागरम्	७१
वृणिद्दसेति	७२
इद पूर्वस्याप्यपीति	७३
पूर्वमाभिकेनेति	७३
सस्य नाप इति	७३

विषय	पृष्ठम्
प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थम	७४
यचल्यौङि	७४
धातो किम्	७५
शेष किम	७५
इम्वौ किम् , धातग्रस्ये	७६
यूकिम् । मात्रे	७७
नाग्रीत्किम् । निष्कौशाम्बि	७७
प्रथमहल् किम्	७७
शोभनः सखा सुसखेति	७८
आङ्न्यात्तत्र तस्या०	७८
समुदायस्य सखिरूपत्वा०	७९
परम सखा यस्येति	७९
गौणत्वऽपीति	७९
अनित्यत्वान्निति	८०
गौणत्वे तु	८०
वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम	८०
द्विपर्य्य नाना किम	८०
इह परवादाटा	८१
अदन्तत्वाच्च सुलोप	८१
कुमारीति	८१
धातुना सयोगस्य वि०	८२
कथ तर्हि दुधिया वृधि०	८२
धौ लुप न स्यानियम	८२
दीर्घस्यापि ग्रहणाम्	८२
सूत्रे नाद्यादिग्रहणं	८३
परत्वात्तु चक्राये	८४
इ ह इत्यनयोरुक्करण	८४
ननु इना सह एनस	८५
ननु मे शब्दाज्जसि	८५
शसा साहचर्यात्	८५

विषय	पृष्ठम्
ओतौ णिदिति	८६
तेनेह न हे भानो	८६

अजन्तस्त्रीलिङ्गे ।

विषय	पृष्ठम्
एङ ह्रस्वादिति	८७
वृद्धिरेचि, रमायै	८७
त्वादेशस्य पूर्वा०	८७
देङ्नामात्यन्तराले	८७
गोहिमयुग स्प०	८८
सयुक्ता ये डलश्च	८८
ग वे चिदाहु	८८
यद्यपि जरसादेशस्य	८८
गुणदीर्घोत्वाना०	८६
स्त्रियामित्यस्य विध०	६०
स्वमोर्लुका लुप्तत्वेनेति	६०
रादेशात्पूर्वविप्रति०	६१
ङेरचे सत्याविति	६१
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा०	६१
अस्मातिस्त्विति	६२
प्रधीशब्दस्येति	६२
कथ तर्हि, हेतुभू	६२
आरम्भसामर्थ्यादेव	६३

अजन्तक्लीवे ।

विषय	पृष्ठम्
ननु अतोऽमिति	६३
एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्र०	६३
ऐर्लुप्तत्वाविति	६४
सन्निपातपरिभाषया	६४
वस्त्वाजरसि कृते	६४
वस्तुतस्तु प्रभृतिमह०	६४
ाद्दप इत्यत्र हि	६४
अत्र सन्निपातपरि०	६५
न लुमतेत्यस्यानित्य०	६५
प्रवृत्तिनिमित्तैक्य	६६
वस्तुतस्तु मरीणाम्	६७

हलन्तपुंलिङ्गे ।

विषय	पृष्ठम्
उपदेशे किम	६७
एकाचो धातोरिति	६८
झलीति निवृत्तिम	६८
व्यपदेशिवद्भावेन	६८
ननु धुगित्यादे	६८
छन्दस्येव णिवरिति	६६
आदित्यधिकारात्	६६
तुम्श्विधिसामर्थ्यात	१००
ह अनड्वाश्रिति	१००
असिद्धत्वेन	१००
ननु णत्वापेक्षया	१००
गौणत्वे तु तुट्	१००
ननु कमलशब्दात्	१०१
पत्य कमत्पु	१०२
अकचसहितस्या०	१०३
नित्यत्वाण्डे	१०३
अशयवचन स्या०	१०३
नलोप राजेति	१०३
नचाल्लोप स्थानि०	१०४
नचाल्लोपस्य स्थानि०	१०४
योग विभागसाम०	१०५
यत्र सुपां इत्या०	१०५
इह दीर्घे कर्तव्ये	१०५
इति यकारस्य ने०	१०६
अत एव ज्ञापकादस्यस्य	१०७

विषय	पृष्ठम्
अनम इति किम्	१०७
आ आदिति	१०७
गुनाति सङ्गच्छतीति	१०८
अत्रस्य इति वक्तव्ये	१०८
इह पूर्वस्मादपीति	१०९
निरुपपदादत्र	१०९
इह मृजिपक्षा	१०९
परिमृडिति	१०९
गाडिति पदान्ताप०	११०
ननु त्य सो क्व त्या	११०
मपर्यन्तस्य किम	११०
इह शेष लोपोऽस्त्व०	१११
काय शेषे लाव०	११२
मानिन सुटो नि०	११२
समस्यमाने	११३
अपदादौ किम	११२
स्यमहणात्	११३
नेह युष्मत्युवो म०	११२
पकृतिद्वाक्यम्	१४
युवमहणादिति	११४
परम्परासम्बन्धे	११४
इह युष्मदस्मदोरा०	११४
मर्यादा रक्त इव म	११५
अच इति लोपविषये	११५
आन्तरतम्यात्	११५
अन्यथात्वे	११६
इति पक्ष तु अदस्यडिति	११६
विष्वग्देवयो किम	११७
अप्रत्ययग्रहण किम्	११७
निरवध इति	११७

विषय	पृष्ठम्
पर निर्य म तुम	११७
धातोरप्यप्रयत्नस्य	११८
उगिदचामिति सूत्रे	११८
पुरस्यामसिद्धत्वात्	११८
पम्याऽपवादत्वात्	११८
प्रत्येकमिति व्याख्या०	११९
नुमग्रहण नुम्स्था०	११९
तथिरन्भिन्याप्यन्ता०गमिति	११९
अन्तरङ्गाऽणाडागम	१२०
मा नामहत इत्यत्र	१२०
अस्य सम्बुद्धौ	१००

हलन्तस्त्रीलिङ्गे ।

विषय	पृष्ठम्
निपातनादहलाप०	१२१
लिङ्गत्र यानुपयेन	१२१
द्यौरिति	१२१
चतस्र इति	१२१
सर्वाविदिति	१२१
अमूभिरिति	१२०

हलन्तनपुंसकलिङ्गे ।

विषय	पृष्ठम्
दत्वमिति	१२२
उत्तरपदत्वे चेति	१२०
रुधपयोरमि०	१२३
तदन्तस्यापि न ल०	१२४
इह दण्ड्यादिलोपे	१२४
तस्याऽसिद्धत्वान०	१२५
असज पदान्ते कु०	१२५
यत्र प्रथमेति सूत्रे	१२५
अल्लोपस्य स्थानिव०	१२५
गवाकृशब्दस्य	१२६

विषयः	पृष्ठम्
नचेह चयोक्ति०	१२६
अभ्यासिभूतानीति	१२६
नित्यात्परादपि नुम	१२७
अव्यये ।	
यस्मात्सर्वा विभक्तिरिति	१२७
कृन्मेजन्त०	१२६
अथ विहितविशेष०	१२६
यद्यप्यव्ययसञ्ज्ञाया	१३०
आद्यग्रहणं यर्थम०	१३०
लिङ्गेत्यादि	१३०
स्त्रीप्रत्यये ।	
अजाद्युक्तिर्ङीपो	१३०
अजादिभिः स्त्रीत्व०	१३१
शूद्राचामहत्पूर्वा०	१३२
यन इति सामान्य०	१३३
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स०	१३३
पञ्च, चतन्त्र	१३४
पूर्वस्य किम् । परस्य माभू०	१३५
आत किम् । साकाग्नि०	१३५
तदन्तविधिनैव सिद्धौ	१३६
भस्त्राग्रहणमुप०	१३६
यथाद्या एतयोस्त्विति	१३७
षट्प्रभृतिभ्यो०	१३७
शैषिके कपि तु	१३७
अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु	१३७
उपसर्जनत्वान्नेहेति	१३६
यद्यप्यमाणेत्यत्र	१४१
तात्कालिकेऽपि०	१४२
अनपत्याधिकार०	१४२

विषय	पृष्ठम्
तद्धितान्तत्वात्प्राप्ति०	१४२
पित्वसामर्थ्यात्	१४२
सर्वत्र लोहितादीति	१४३
टापङीपोरपवाद	१४४
परिमाणान्तात्तु	१४४
क्षेत्रे किम्	१४५
ननु द्वौ पुरुषौ	१४५
ननु लाघवात्	१४५
स्त्रिया किम्	१४६
ननु ऊधसो०	१४६
स्त्रिया किम्	१४६
अव्ययग्रहणाऽननु०	१४७
ननु सञ्ज्ञाशब्दाना	१४७
मामकग्रहणं निय०	१४७
गर्भिण्या जीवद्भर्तृकाया	१४८
ननु पत्युर्ना	१४८
अनुपसर्जनस्येतीहो०	१४८
अथ वृषलस्य पत्नीति	१४६
सपूर्वस्य किमिति	१४६
शुसिवशब्दो ह्रस्वमध्यो	१५०
श्येण्या च शलत्या	१५०
पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्	१५०
छन्दसि क्रमेके	१५०
अवदातशब्दस्तु	१५१
लघावन्ते द्वयोश्च	१५१
ननु पितामहीत्यादिरूप०	१५१
ननु उत्सादिभ्यो	१५१
अमत्रे हि स्त्रीविष०	१५२
गजवाची मागशब्दः	१५२
पोतो गुणवचनात्	१५२

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
यत्तु भाष्य	१५३	इति शब्द प्रकार	१५८
उत किम्	१५३	आकृतिग्रहणा०	१५८
अतिनर्थोत्किम	१५४	रज्ज्वादिपर्युदासा०	१५९
कथं प्राप्नोति	१५४	उपचारान्निति	१५९
कश्चित्, धनश्रीतेति	१५५	सहते	१६०
अन्याङ्गपूर्वपन्था	१५५	अच्छन्दाऽर्थं	१६०
उपसर्जनात्किम्	१५६	नृपत्योर्वृद्धिश्च	१६०
अप्रधन्मूर्त्तिम०	१५६	लिङ्गविशिष्टपरि०	१६०
आद्ययोर्यल्लक्षण इति	१५७	अनुपसर्जनादि०	१६०
श्रोत्रादीनामन्यश्रा०	१५७		

ज्येष्ठेऽसितेऽर्चितविधौ द्विशत नवाये
एषा कृतिर्मम सुपूर्तिमगाद्नरणा ।
वाराणसीपुरपलेरपिचारपूर्णा
दृष्ट्या अजस्रकृपया नगरे तदीये ॥ १ ॥
कृतिरेषा मम श्रीश्रीभवानीविश्वनाथयोः ।
कण्ठे समर्पिता भूयान्नित्य प्रीतिकरी तयोः ॥ २ ॥

विविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—
श्रीहरिकृष्णदास
मालिक—"गुप्ततुकडिपो"
कचौरीगली, बनारस सिटी ।

॥ श्रीदुर्गामाधवगणेशा विजयन्तेतराम् ॥

श्रीर्जयते ।

फक्किकारत्नमञ्जूषा ।

विश्वनाथं प्रणम्यादौ ध्यात्वा गुरुपदाम्बुजम् ।
फक्किकारत्नमञ्जूषा क्रियते ज्ञानहेतवे ॥ १ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारात् मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्त्यध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरित्यादिभाष्यप्रामाण्याच्च मङ्गलमवश्यकर्त्तव्यमित्यवधार्य्य प्रत्यवायप्रशमनाय समुचितश्रुतिविषयनमस्काररूपमङ्गलमारचयति-मुनित्रयमिति । येनविना यदनुपपन्नं तत्तेनैवाक्षिप्यत इति न्यायात् यथा पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते तत्र पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनमनुमीयते तथैव कर्तारम्बिना क्रियाया अनुपपत्त्या क्रियया कर्तुराक्षेपः क्वचिच्च कर्मा क्रियाया, यथा घट इत्यादौ प्रकृते विरच्यते इति कर्मप्रत्ययान्तक्रियापदेन भट्टोजिदीक्षितेनेति तृतीयान्तकर्तृपदस्याक्षेपः अतएव भट्टोजिदीक्षितकृतिरित्यादि श्लोकः सङ्गच्छते तथा च मया भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यते विविधगुणविशिष्टा क्रियत इत्यर्थः किं कृत्वा मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च निरम्कृत्य विचार्य्येत्यर्थो वा भट्टन्तीति भट्टास्तानुजोतुशीलमस्येति भट्टोजिस्तत्पूपादरादित्वेनोदो दकारलोपे जिधातोः क्विप् लुगभावश्चागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । किञ्च उः शम्भुस्तस्माज्जात उजो गणेशो यद्वा सोऽस्यास्तीति उजी भट्टश्चासावुजी चेति भट्टोजी दीक्षा दीक्षा दीक्ष् धातोर्गुरोश्चहल इत्यप्रत्ययः । दीक्षा सञ्जाताऽस्येति दीक्षित तदस्य सञ्जात

तारय।दित्य इतजितिसूत्रेणनञ् भट्टोजीत्यामी दादितश्चेति विग्रहस्तेन व्यापियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं व्याङ्पूर्वकृधातोः क-रणाधिकरणयोश्चेति करणेल्युट् तस्य स्थाने युवोरनाकावित्यनादेशः। व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणा इति विग्रहे तदधीते तद्वेदेत्यण् न्य्वाभ्यामित्यादिनैजागमः। अमेधीदिति सिद्ध सिद्धो निष्पन्नोऽन्तो निर्णयो येषां ते सिद्धान्ता यद्वा वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतं वाक्षेप रहिता अर्था सिद्धान्ता वैयाकरणानां सिद्धान्ता वैयाकरणसिद्धान्ता मादन मुद् (मुद्हर्षे) भावे सम्पदादिभ्यश्चेति क्विप् कौ पृथिव्या मुदानन्दो यस्मादसौ कुमुद क्रमस्येव कौमुदी। तस्येदमित्यण्। टिड्ढे ति ङीप्। वैयाकरणसिद्धान्तानां कौमुदीव चन्द्रिकेवेत्यर्थ इति मिश्रा॥

ननु (१)नम स्वस्तीत्यनेन नमःशब्दयोगे चतुर्थीविधानेन मुनि त्रय नमस्कृत्येत्यनुपपन्नमिति चेन्न। (२)(उपपदविभक्तेः कारक विभक्तिर्बलीयसीति परिभाषया द्वितीयाया एव प्राबल्यबोधनेन तदुपपत्तेः। पदमाश्रित्योत्पन्ना विभक्तिरुपपदविभक्ति क्रियामाश्रित्यो त्पन्ना विभक्ति -कारकविभक्ति— उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टे सम्प्रत्ययाधेन तदनुकूल यौगोरौ नमःशब्दाद्य॥

तदुक्तीरिति। मुनित्रयाणामुक्तीरित्यर्थः। परिभाव्येति— विचार्येत्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। अत्र ज्ञापक 'परौ भुवोऽवज्ञा' इत्यत्रावज्ञानग्रहणमेव, तथाहि सर्वत्र परिसमभिव्याहारे

श्रीगणेशाय नमः।

(१) नम स्वस्तीति।

(२) उपपदविभक्तेरिति। इय परिभाषा वाचनिक्यय नतु

तत्र च दीयता इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तथैवोपष्टम्भात्।

ननु कृधात्वर्थफलान्वयविवक्षायां द्वितीयाया नमः

चतुर्थ्याश्च प्रवृत्त्या भिन्नविषयादुक्तपरिभाषया

मिति चेन्न। नमः शब्दस्य निपातत्वेन द्योतकतया

विनिगमनाविरहेण विषयतायामुभयप्रयोज्यत्वस्य सिद्धान्ततया

विषयतानिरूपिततविषयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयीभूता प्रातिपदिकार्थचतुर्थी

सूत्रार्थेन कृधात्वर्थफलान्वयविवक्षायामुभयोः प्राप्त्या तत्सङ्गतेरिति

नच नमस्कृत्येत्यस्य समस्तत्वेन अव्ययस्वाथायां

वज्ञानार्थस्यैव सम्भवाद्व्यावर्त्याभावेन व्यर्थमवज्ञानग्रहणं ज्ञापयति धातूनामनेकार्थत्वमिति ज्ञापिते तु तस्मिन्नर्थे भूधातोरवज्ञानातिरिक्तार्थस्यापि सम्भवादन्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थमवज्ञानग्रहणस्य सार्थक्यमिति भाव । अनादर परिभव परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशप्रमाणेन परिसमभिव्याहारे भूधातोस्तिरस्कारार्थत्वात्परिभाव्ये त्यस्य तिरस्कृत्येत्यर्थाभ्युपगमे प्राचामुक्तौस्तिरस्कृत्येत्यर्थो व्याख्येय । उक्तकोशस्य तत्रोक्तानुपूर्वीविशिष्टे एव शक्तिग्राहकत्वेन घञन्ताद्यन्तस्यैवानादरार्थबोधकत्वादिह विचारार्थकत्वे न कापि बाधा दृष्टिपथे पथिकायते इति केचित् ॥

इय कौमुदी सिद्धान्तभूतसकलार्थप्रकाशजनिकेत्यर्थः । ग्रन्थरूपाया अस्या कौमुद्या अर्थप्रकाशकत्वधर्मेण चन्द्रिकया साम्यमिति भाव, इयमिति प्रत्यक्षविषयकेनेदमा निर्देशो (१)भाविनोऽपि वस्तुनो बुद्ध्या विषयीकरणात् ॥

मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनय मन्धातो मनेरुच्चेति मकारात्पराकारस्योकार इन् प्रत्ययश्च त्रयोऽवयवा यस्येति त्रय त्रिश ब्दात् सख्याया अवयवे तयबिति तयप द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वेत्ययच् मुनीना त्रय मुनित्रयमिति विग्रह ॥

विषयश्चाधिकारश्च सम्बन्धश्च प्रयोजनम् । विनाऽनुबन्ध ग्रन्थादौ मङ्गल नैव शस्यते इत्यभियुक्तोक्तेर्वैयाकरणेत्यादिना(२)ऽनुबन्धचतुष्टयस्य ग्रन्थादावावश्यकत्व प्रदर्शयति तत्र विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धरूपस्योध्यम् तथा च वैयाकरणसिद्धान्तज्ञान विषय रक्षोहागमलघ्वसन्देहा इत्यादिभाष्योक्तमेव प्रयोजन

विषयताया अभावाच्चतुर्थ्यप्रसक्त्या तदवस्थ एवोक्तदोष इति वाच्यम् । अहस्त्वाया तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनीत्युक्त्या रूढयोगापविरोधित्व त्र अहत्स्वार्थोपगमादित्यलम् ।

(१) भाविन इति । यथाभाविघटविषयेऽयं घटो भविष्यतीति व्यवहारस्तथेयमिति निर्देश । सत्कार्यवादसिद्धान्ताश्रयणाद्वेयमिति निर्देश इति भाव । उपमामकौमुदीगतस्त्रीत्वस्यारोपाद्ग्रन्थे स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्युपपन्न एव । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति सिद्धान्त इति भाव ।

(२) अनुबन्ध चतुष्टयस्येति । ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम नुबन्धसामान्यलक्षणम् ।

ननु यकारेण प्रकृतिभावोऽनुकृष्यते तत्र च ह्रस्वविधानसाम र्थ्यादेव सिद्धिरित्यत आह—ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेवेति । अत्र ह्रस्वयोर्विधानसामर्थ्यात्प्रकृतिभावसिद्धिरूपफलस्य सत्त्वेन ह्रस्वविधौ साफल्यसम्भवोऽनुकर्षणमिति वाच्यम् (१,अपदान्ताद्यौ मात्रादि मात्रैवसामर्थ्यविरहादुभयोर्विधानसामर्थ्यात्प्रकृत्यासिद्ध्या ह्रस्व विधेर्वैयर्थ्यस्य वारणेन सम्यक्प्रकृतिभावसिद्धिः सुलभैवेति भावः ॥

यकारो न वर्तत इति । तत्र हि समनन्तरसमयकारः प्रकृति भावस्य यकारेणानुवर्तनेऽपि तस्य चानुवृत्त्ययोग्यत्वे यमर्थेति परिभाषया 'अपरथ' इत्यत्र नलोपाभावापत्तेः ह्रस्वविधानस्यान र्थक्यमिति तेन प्रकृतिभावविशिष्टो नानुवर्तमानोऽर्थवत्त्वे स्यादिति भवति । 'अन्यये यथासिद्धेनान्यतो वर्णान्तरमुत्पादिति' सूत्रे समुल्लङ्घ नमेवोभयपरिभाषाया ज्ञापकं बोध्यम् । तथा हि परिभाषान्तरे यदा धेन्वैव सूत्रमनु यकारेण 'ध्यावृत्ति समुत्ति स्यात् प्लुतोऽनुवर्तता' देव सिद्धौ समुच्चय गुणलाघवं स्वयं भज्ञापयति यानुवर्ण नोक्तमेवेति । प्राचीनाचार्यास्तु उदाहरन्ति 'निर्धनत्वपदार्थ ' इत्यादौ प्लुतः सम्बन्धो न स्थानस्य चानुवृत्तिर्भवतीति । अतएव समुच्चयल माघवश्चमिति तस्य स्थाने चाक्तिताव्यै ज्ञानमिति भावः—सूत्रे स्थितमिति । अपूर्वसूत्रस्थभाष्य पूर्वोक्तो भाव स्थित इति तदर्थः ।

ननु ह्रस्वाभावपक्षे प्रकृतिभावाय यकारस्याऽनुवर्त्यवै च्यर्थे अत यदि अत्र चमयन्तीति रूपस्यसिद्धिरिति चेत् । यकारस्यानुकाय यत्वे त च यार्ग्यायपरभाष्यविरोधात् । संहितायाः अविवक्षितत्वेन स्वरु परूपस्य निष्पत्तेश्च । यवययग्यत्र न 'स्वो भयागाद्योरि'ति लोप प्राप्तिः 'अच परस्मिन्निति' । यण् स्थानिवत्त्वात् । न च (पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदि)ति शङ्क्यं । तस्य दोष संयोगादिलोपसत्त्वणु येष्विति तन्निषेधात् । ननु ऋ-लृक इति पृथक् पाठाकरणरूपलाघवात्फोऽस्म वर्ण शाकल्यस्येयेव सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । होतृऌकारो ब्रह्मर्षि रित्यादौ सवर्णार्थमनिगर्भेश्च तस्य पृथक् पाठावश्यकत्वादित्यलम् ॥

ननु अप्लुत इत्युक्ते प्लुतस्याध्याहार आवश्यकस्तथा च प्लुतो ऽप्लुतो भवतीत्येवेव सिद्धौ वाक्यरूप व्यर्थमित्याशयेन शङ्कते—

(१) अपदान्तादाविति । गौर्यौ इत्यादावित्यर्थः ।

वत्किमिति । इत्थ हि समाधातुराशय , यद्ग्रहणसत्त्वे चन्द्रेयन्मुख मित्यादौ मुखे चन्द्रगताऽऽह्लादकत्ववत्प्लुतेऽप्लुतगतस्न्ध्यादिरूप कार्य्यमतिदिश्यते न तु प्लुतस्य निवृत्ति क्रियतेऽतिदेशानां स्वभावात् तथा च अग्नी इतीत्यादावग्नीति प्रेयणे परस्य चेत्येतद्विहितप्लुता र्थं प्रकृतिभाव प्राप्नोति परञ्च प्लुतस्यासिद्धत्वादीदूदेद्द्विवचन मित्यनेन कृते प्रगृह्य वे तदाश्रये प्रकृतिभावेऽपि प्लुत श्रूयेत यद् ग्रहणाभावे प्लुतो नैव श्रूयेत प्लुतस्याप्लुतत्वविधानादतो यद्ग्रहण मावश्यकमिति । नच सत्यपि यद्ग्रहणे प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात्प्लु तत्वेत्यर्थस्यैव सम्भव इति वाच्यम् । तदाश्रयणे गौरवात् । नचा प्लुतवदित्यत्र पर्य्युदासेऽग्नी इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभाव बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावे दीर्घादिक स्यादिति वाच्यम् । इति शब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्ग त्वात् । नचाप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्य्यं नेत्येवार्थ कुतोनेति वाच्यम् । शब्दमर्य्यादया तदलाभात् शब्दत प्लुतेऽप्लुतसादृश्य विधानस्यैव लाभात् । नच भाष्ये प्लुतकार्य्यं नेत्यर्थस्यैव दर्शना त्कथ तद्विरुद्धार्थस्वीकार इति वाच्यम् । तस्य फलितार्थाभिप्राय कत्वादिति दिक् ॥

ननु क्लीबे स्त्रीलिङ्गे वा अमू आसाते इत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वादे कारान्तत्वेन ईदूदेद्द्विवचनमित्यनेनैव प्रगृह्यत्वे सिद्धेऽदसोमादि त्यस्य तदुदाहरणमयुक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते—रामकृष्णावमू आसाते इति । अयम्भावः क्लीबस्त्रीलिङ्गयो प्रगृह्य त्वे सिद्धेपि पुलिङ्गे न तेन प्रगृह्य त्वसिद्धिर्मुत्वस्यासिद्धत्वेन तत्राकारान्तत्वात् । अदसो मादित्येतत्प्रति न मुत्वस्यासिद्धत्वम् आरम्भसामर्थ्यादिति ।

ननु मय उञो वो वेति वत्वविधानस्य प्रकृतिभावबाधनानुस्वा रव्यावृत्तिरूपफलद्वयस्य सत्त्वात्प्रकृते किमित्याकाङ्क्षायामाह— वत्वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वार इति । 'मय उञो वो वे'त्यस्य त्रैपादि कत्वादनुस्वारकर्तव्याऽसिद्धत्वेन हल्परत्वाभावादनुस्वाराप्राप्तिः । (१) अन्यथा इको यणचीत्यस्यानन्तरमस्य पाठेन यणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे वत्वविधानस्य वैयर्थ्यं स्यात् । वस्तुतस्तु न त्रिपाद्यां पाठस्यानुस्वा

(१) अन्यथेति । वत्वविधानस्य प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे ।

रूपायाः तत्र किन्तु सम्बन्ध्यादिविशेषाद्युत्कर्षकेऽपि पदे प्रत्ययग्रह-णादौ । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिप्रवृत्तौ तत्र तदुभयोस्तदन्त-त्वात् (१)सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धमिति भावः ॥

ननु 'ईदूतौ सप्तम्येव' इत्यर्थग्रहणमस्तु 'सप्तम्या' प्रत्ययत्वेन (२)प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिप्राप्तौ ईदूदन्तं यत्सप्तम्यन्तं तत्प्र-गृह्यमित्यर्थेनैव सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सप्तम्यन्तत्वेन लक्षणत्वात् प्रगृह्यत्वे सिद्धेऽर्थग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य उच्यते— अर्थग्रहणे क्रियते । एवं समासानुसारात्, अर्थग्रहणाभावे (३)संज्ञा-विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्यनया परिभाषया तदन्तविधि-निषेधादीदूदुभयवर्णमितिरीदूतौ वा सप्तम्यर्थोपस्थापकेत्यर्थे ग्राह्य इत्यादिन्यायान्तरसमीक्षणेन यथा क्वापि इत्यादावेव प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सप्तम्या लुगापत्तेस्तदभावात्सा न

(१) सन्निपातपरिभाषयेति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषास्वरूपम् । द्वयोः सम्बन्धः सन्निपातस्तल्लक्षण आश्रयमाणो विधिः स्वाश्रितसम्बन्धविघातकस्याप्रे निमित्तं भवतीत्यर्थः । प्रकृते किन्तु उभयोः वर्णयोः अकारान्तविहितस्वरयोऽसम्बन्धादिस्तद्विघातश्च सम्बन्ध एव सन्निपातस्तल्लक्षणमाश्रयमाणो यत्र विधिः स्वाश्रितसम्बन्धविघातकेऽनुस्वारे निमित्तं न स्यादित्यनुस्वारस्यागमत्वेऽपि ।

(२) प्रत्ययग्रहणेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् इति परिभाषास्वरूपम् । प्रत्ययग्रहणे शास्त्रे प्रत्ययबोधकं पदं विशेष्यतासम्बन्धे तदादिविशेष्यमादाय तदन्तोपस्थापकमिति तदर्थः ।

(३) संज्ञाविधाविति । संज्ञाविधायकशास्त्रे प्रत्ययबोधकं पदं तदन्त-बोधकं नेत्यर्थः । सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणमस्याः ज्ञापकम् । तथा हि सुप्तिङश्च प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिपदोपस्थापनेन तदन्तविधिना मूलोक्तार्थलाभे अन्तग्रहणं परिभाषां ज्ञापयति ।

स्यादिति तदर्थमावश्यकमर्थग्रहणमिति । नच वर्षाभ्वादेरनभिधानात्किञ्चेकारांशे चारितार्थ्येऽप्यूकारांशे वैयर्थ्यस्य सद्भावेन सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम् अदस एव द्विवचनमिति लघुभूतन्यासेनैव निर्वाहे गुरुभूतन्यासकरणाच्च संज्ञाविधावित्यस्या अप्रवृत्तौ तदन्तविधिसत्त्वे ईदूदन्त यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे सोमो गौरी अधिश्रित इत्यत्र प्रगृह्यत्वे सिद्धे व्यर्थमेवार्थग्रहणमिति वाच्यम् । तस्य सामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रबोधकत्वे एवेदूदन्तस्य संज्ञा यथा स्यान्न तदधिकार्थबोधकत्वे इत्यर्थज्ञापनेन साफल्यात् । तेन वाप्यामश्वो वाप्यश्व इत्यत्र न प्रगृह्यसंज्ञा । अत्र वापीशब्दस्य वापीनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयताश्रयबोधकत्वेन सप्तम्यर्थमात्रवृत्तित्वाभावादित्येवाह मूले—वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूदिति । तथा चाय निष्कर्षः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपायां वृत्ताववयवार्थान्वितसमुदायार्थोपसर्जने सति प्रगृह्यसंज्ञा मा भूदिति । तत्र समासवृत्तिमुदाहरति वाप्यश्व इति । अत्र सुप्सुपेत्यनेन संज्ञायामित्यनेन वा समासः ।(समर्थः पदविधिरिति सूत्रात् वृत्तौ विशिष्टविषयकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वरूप एकार्थीभाव स्वीक्रियते स च राजपुरुष इतिवृत्तावेव न तु वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये पृथगर्थानि पदानि वृत्तावेकार्थानीति समर्थसूत्रभाष्यात् । एवञ्च वाप्यश्व इत्यादौ अवयवार्थसंवलितसमुदायेन वाप्यधिकरणकद्रव्यरूपार्थ एव समुचित इति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् आधेयासंसृष्टाधारबोधकस्य समभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वरूपं वा सप्तम्यर्थपर्य्यवसन्नत्वं बोधयति । वाप्यश्व इत्यत्राधेयेऽश्वरूपे द्रव्ये सप्तम्यर्थस्याधारस्य संसृष्टत्वेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति सोमो गौरी अधिश्रित इत्यत्राधेये सोमे सप्तम्यर्थस्याधिकरणरूपस्यासंसृष्टत्वेन भवत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । न च कारकाणां क्रियान्वयसिद्धान्तात् अधिश्रयणक्रियाया गौरीपदबोध्याधिकरणत्वस्य विशेषणत्वेनान्वयादाधारस्य कुतो नाधेयसंसृष्टत्वमिति वाच्यम् । समुदायार्थमन्तरा यस्यावयवार्थस्य नोपस्थितिस्तस्यैवाप्तोक्तलक्षणकोटिप्रविष्टैकार्थीभावविषयत्वात् । अत्र तु अवयवार्थस्य पार्थक्येनाप्युपस्थितिरित्यदोषादित्यलम् । 'अल्पान्तरमि'ति सौत्रप्रयोगेण सिद्धमनच्त्वादिति वार्त्तिकप्रयोगेण कथमनच्त्वमिति भाष्यप्रयोगेण च

घुत्वघटकत्वात्पद पदान्तत्वाभावेऽपि सन्निपातेन ष्टुत्वस्य प्राप्तौ षत्वाद्यसन्धिरिति न पूर्वत्रासिद्धमिति लक्ष्येऽपीति भाव ॥

इत्यच्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

ननु (१) परस्परान्वितार्थकपदानां सहैव प्रवृत्तिनिवृत्तिश्च भवतीत्यधिकाया(२) एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति परिभाषाया सद्भावेन 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इत्यस्मात् प्राप्तेः ष्टुना ष्टुरित्यतष्टोरनुवृत्त्या पदान्तात्पकारटवर्गात् परयोः स्तोः ष्टुर्नेत्यर्थेऽपि पदान्तत्वस्य अन्वयेन टवर्गस्यैव सम्बन्धात् ततः परस्य ष्टुत्वनिषेधस्येष्टत्वादतिप्रसङ्गाभावेन सूत्रे टोरिति व्यर्थमिति आशयेन शङ्कते—टोः किमिति । तं प्रश्नं समाधत्ते—सर्पिष्टममिति । अत्र 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इत्यनेन विहितस्य षत्वस्यासिद्धत्वेन जश्भावाभावे पदान्तषकारादपि ष्टुत्वनिषेधापत्तेरावश्यकमेव सूत्रे टोर्ग्रहणमिति तदाशयः । यद्वा (३)क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते

---

(१) परस्परान्वितार्थकपदानामिति । स्वप्रयोज्यविषयता साक्षात् परम्परया वा निरूपिता या विषयता तदाश्रयीभूतानां पदानां युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इत्यर्थः ।

(२) एकयोगेति । अत्र ज्ञापकं तु 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यत ईदूदित्येतस्मादानुपूर्व्येण सिद्धावेकारानुवृत्त्यर्थं क्रियमाणम् 'अदसो मात्' इत्यत्र मात्ग्रहणमेव, सति ह्यानुपूर्व्या तदेकारानुवृत्तिनिरासाय मात्ग्रहणं चरितार्थम् । लिङ्सिचावित्यत सिज्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ 'हनः सिच्' इत्यत्र सिज्ग्रहणञ्च ज्ञापकं बोध्यम् ।

(३) क्वचिदेकेति । एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति परिभाषास्वरूपम् । अत्र ज्ञापकं तु 'दामहायनान्ताच्च' इति सूत्रे संख्यादेरिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेव, तत्र संख्याव्ययादेर्ङीबित्यत एकदेशस्यापि संख्यादेरित्यनुवृत्त्या प्रत्याख्यातं वार्तिकम्, यदि परिभाषाऽसत्त्वेऽव्ययस्यानुवृत्तेः संख्यादेरित्यस्याप्यननुवृत्तेः प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यादिति ।

इतिपरिभाषया ष्टुनेत्येकदेशस्य टोरित्यस्यैवानुवृत्त्या किञ्च ष्टुनो स्यसमस्तमेव तस्मादपि टोरेवानुवृत्त्या पदान्ताट्टवर्गादित्यर्थस्यैव लाभात्सर्पिष्टममित्यादौ न दोष इत्युच्यते तदा मास्तु टोर्ग्रहण मिति दिक् ॥

ननु 'स्थानेऽन्तरतम' 'उरण्रपर' इति संहितापाठस्तत्र प्रथमान्त-पाठपक्षे आदेशस्यान्तरतमो यः स्थानी तत्रैव षष्ठी उपसंहर्त्तव्या यत्रैव षष्ठी तत्रैवादेश इति सूत्रार्थेन प्रकृतिर्नियम्यते तथा च स्थानि नामन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थस्य फलितत्वात् (१) यत्रानेकविध मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति परिभाषयाऽन्यान्तर्या पेक्षया स्थान कृतान्तर्यस्य बलवत्त्वबोधनेन चतुर्मुख इत्यादौ मूर्द्ध स्थानजन्यरेफस्थानेऽन्याऽऽदेशापेक्षया मूर्द्धस्थानजन्यत्वसमानाधिकर-णनासिकास्थानजन्यत्वेन सादृश्यात्तादृशणकाररूपोऽनुनासिक स्या दित्याशङ्का सप्तम्यन्तपाठेन निराचष्टे—स्थानप्रयत्नाभ्यामिति । अयम्भाव सप्तम्यन्त पाठपक्षे आदेशानां येऽन्तरतमास्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सूत्रार्थेनादेशो नियम्यते तथा च आदे-शानामन्तरतमे स्थानिनि सति आदेशो भवतीत्यर्थस्य फलितत्वेन ताल्वादिस्थान जन्यत्वसमानाधिकरणनासिकास्थानजन्यत्ववता ञम ङणनमामादेशभूतानामनुनासिकानां विधे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतम्येन

---

(१) यत्रानेकविधमान्तर्यमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृताऽऽन्तर्यमध्ये स्था नकृतान्तर्यस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थबोधिकेयं परिभाषा । इत्थमस्या सिद्धिप्रकार, स्थाने न्तरतम इति सूत्रे अन्तरतम इत्येक वाक्यं पूर्वं पठनीयं स्थाने इत्यपर तत्र पूर्वस्मि न्वाक्ये स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसङ्ग इति तस्यार्थ, तथा च प्रसङ्ग सति सदृशतमो भवतीत्यर्थ । द्वितीये स्थाने इति वाक्ये पूर्ववाक्यादनुवृत्त स्थाने इति अन्तरतम इति च पदद्वयमनुवर्तते । सूत्रस्थ स्थाने इति स्थानेनेत्यर्थकम् तथा च प्रसङ्गे सति स्थानेन स्थानघटितधर्मेण सदृशतमो भवतीत्यर्थं । पूर्ववाक्येनैव स्थानघटि तधर्मेण सदृशस्यापि विधानसम्भवाद्व्यर्थमिदं द्वितीयवाक्यं स्थानेनैव सदृशतमो भवतीति नियमार्थं तथा च फलितैवेयं परिभाषा यत्रानेकविधमान्तर्यमिति।

स्वर्णे यन्त्राण मलम्बुरारित्यादौ चरितार्थतया यशुंर इत्यत्र रेफान-
भावेऽप्यस्यैवेति रेफे न प्रवृत्तिः। अत एव समग्रपरापत्तये काऽर्हाणां
यणामकाराधिकस्य तैवा भावाद्यप्यनुनासिकस्वरूपागतस्येव
स्थानिनोऽपि मात्रिकद्वयस्यैव सम्भवितत्वात्तत्र चाचरितार्थतया
दीर्घे यणादेशाभावस्य भाष्यन्तपाठस्य भाष्यस्था दूषितत्वेन यशु
र्मुख इत्यत्रोक्तदोषप्रसङ्गस्य दर्शनीति वाच्यम्। 'अनुस्वारस्य ययि पर
सवर्णः' इत्यत्र परसवर्णपदस्य परसवर्णैकदेशे सवर्णोऽनुनासिको
भवतात्पर्ये रेफस्य सावर्ण्याभावादनुनासिकाभावे रेफात्परो
सवर्णो न यद्गीति भाष्यात्। अत एव स्वर्णयति प्रागनर्थसंस्पर्शी
नानुनासिकः। नन्वेवमपि व्यक्तिपदे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवाशङ्का
स्यात् यशुर्मुख एतल्लक्ष्यविषयकस्य 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको
वा' इत्यस्याचारितार्थत्वेन दोषप्रसङ्गस्य दर्शनीति वाच्यम्।
लक्ष्यानुरोधाज्जातिपक्षाश्रयणेन तदवगतजातिनिर्धारितलक्ष्यविषयक
स्यानुनासिकस्य चरितार्थत्वेनादोषात्। यद्वास्तु व्यक्तिपक्षेऽपि
नैव दोषः सामान्यतो चरितार्थत्वेन शास्त्रस्यैतद्व्यक्तिविषयत्वेनानु-
पपत्त्यादिति॥

ननु यद्भवति इत्यत्र प्रत्यय भाषायामित्यनेन कुतो नानुना
सिक इत्यभिप्रायेण शङ्कते—कथं तर्हीति। समाधानमाह—इका
रनिपातनादिति। अयम्भावः, तदनुनासिकस्यापत्ते प्रक्रियालाघ
वाय सोऽनुनासिकविशिष्ट एव पठितव्यः प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टपाठ
सामर्थ्यात्तदभावप्रकल्पनेन नानुनासिकः। किञ्च यदि भवतौ
मत्वर्थे इतिमहिमापाठे तकारान्भाव चरितेन इकारप्रश्लेषाक्रम्येण
पदत्वाभावादनुनासिकस्य न प्राप्तिः पदान्तस्यैव यरस्तेनानुनासि-
कत्वविधानादिति। तसाविति द्विवचनोपपत्तिस्तु तसयोर्द्वन्द्वोत्तर
इकारेण सहेतरेतरयोगाद्बोध्या। इकारेण समाहारद्वन्द्वोत्तर तका
रेण सहेतरेतरयोगेन तत्र द्विवचनं नोपपादनीय मकारस्याल्पाच्तर
त्वेन तस्य पूर्वनिपातापत्तेरित्यलम्॥

ननु उद् स्थानमित्यत्र 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येतद्बाधकेन 'आदेः
परस्ये'त्यनेन सकारस्थाने प्राप्तेषु 'उद स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' तद्वि
हितथकारसवर्णेषु तथरेषु युगपदेकस्थानिकानेकादेशासम्भवात्तेषा
मध्ये क इहादेशः स्यादिति सन्देहोपगतौ समाधानमाह—अत्रायो-

पस्येति । अयम्भाव । सकारथकारयोर्दन्तस्थानजन्यत्वेन विवार श्वासाघोषमहाप्राणप्रयत्नवत्त्वेन च साहश्यात् 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यनेन सकारस्थाने थकार यथादेशो जात तस्य 'झरो झरी'ति लोपे दकारस्य 'खरि चे' ति चर्त्वे उत्थानमिति सिद्ध्यति । लोपाभावपक्षे न थस्य चर्त्वम् । तस्य चर्त्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । एवञ्च थकारद्वयघटितमुक्तरूपम्बोध्यम् । (१)हलो यमामिति सूत्रोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे तु थस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वमावश्यकम् । अत एव उत्पूर्वस्कन्दे रोगे उपसंख्यानम् उत्कन्दो रोग इति भाष्यसंगच्छते । न चोक्तसूत्रीयभाष्यरीत्या थस्य सिद्धत्वकल्पनाघत्वोपपादने लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणमित्यादिमूलोक्तस्यासङ्गतिरूपदोषप्रादुर्भाव इति वाच्यम् । प्राचामनुरोधेन तदित्यदोषात् । न च 'झलो झलि' त्यनेन सलोपे उक्तप्रयोगसिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थज्ञापनेन तस्य चारितार्थ्यादिति ॥

ननु 'मोऽनुस्वार'इत्यस्य मकारस्यानुस्वार स्याज्झलीत्यर्थेनैव हरिं वन्दे इत्यादावनुस्वारसिद्धावलं पदग्रहणेनेत्याशयेन शङ्कते— पदस्येति किमिति । अयम्भाव, तत्र सूत्रे पदग्रहणाभावेऽपदान्तमकारस्याप्यनुस्वारापत्तिरतस्तद्ग्रहणमावश्यकम् । नचापदान्तमकारस्याप्यनेनेनानुस्वारस्येष्टत्वे यशांसीत्यादावपि तेनैव तत्सिद्धौ 'नश्चापदान्तस्य झलि' त्यस्य सामर्थ्यादपदान्तमस्य चेदनुस्वारस्तर्हि झल्येवेति नियमार्थकत्वेनोक्तस्यलीयदोषव्यावृत्तौ व्यर्थमेव पदग्रहणमिति वाच्यम् । तस्य 'नश्च' 'शि तुगि'त्याद्युत्तरार्थत्वेन साफल्यादिति ॥

ननु कुर्वन्तीत्यत्र 'रषाभ्यामि'त्यनेन णत्व कुतो नेत्याशङ्क्य समाधत्ते-कुर्वन्तीत्यत्रेति । कृञो लटि तत्स्थाने झौ 'तनादिकृञ्भ्य उरि'त्यनेन उप्रत्यये 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि'त्यनेन गुणे 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यनेनोदादेशे 'झोऽन्त' इत्यनेन झेरन्तादेशे यणादेशे

(१) हलोयमामिति । तत्सूत्रीयभाष्यसम्मतपाठक्रम अनुस्वारस्य ययि वा पदा, तोर्लि, उदःस्था, झयो हो, शश्छोऽटि, एतत्पद्सूत्र्यनन्तर झलां जश् अभ्यासे चर्च, खरि च वावसाने, अणोऽप्रगृह्यस्येति ।

च कृते प्रागस्योक्तणत्वविधायकशास्त्रस्य 'नश्चापदान्तस्ये'त्येतद्दृष्ट्या सिद्धत्वात्पूर्वं कृतेऽनुस्वारे तस्य 'अनुस्वारस्य ययी'त्यनेन नकारे परसवर्णे तस्य णत्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वान्नकाराभावेन न णत्वप्राप्तिरिति भावः ॥

सम् स्कर्त्तेत्यत्र 'समः सुटी'ति समो मकारस्य रुत्वे 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्ये'ति पाक्षिकानुनासिके तदभावे 'अनुनासिकात्परः' इति अनुस्वारे च कृते 'खरवसानयोरि'ति विसर्गे तस्य सम्पुंकाना मिति सत्वे सँस्स्कर्त्ता, संस्स्कर्त्ता इति सकारद्वयघटित रूपद्वयम् समो वा लोपमेके इति भाष्येण सकारस्य पाक्षिके लोपे तस्यापि त्रिपादीस्थत्वेनानुस्वाराऽनुनासिकाभ्यामेव सकारघटित रूपद्वयं संस्कर्त्ता, सँस्कर्त्तेति । ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारकरूपसिद्धावलं समः सुटीत्यनेनेत्यत आह—त्रिसकारकमपीति । सकारत्रयघटितरूपसिद्ध्यर्थमावश्यकं तदिति भावः । ननु 'झरो झरी'ति सलोपः कुतो नेति वाच्यम् । समो वा लोपमेके एतद्विहितसलोपस्यासिद्धत्वेन तस्य प्रयोगादित्यभावात् । ननु अनुस्वारस्यानच्त्वेन ततः परस्य सकारस्य द्वित्वासम्भवादनुस्वारपक्षे कथं त्रिसकारकरूपसिद्धिरित्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि । द्वित्वपक्षे अयोगवाहानामट्सूपसंख्यानं शर्षु चेति (१)हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेरनुस्वारस्याप्यच्त्वात्ततः परस्य सकारस्य द्वित्वे संस्स्स्कर्त्ता सँस्स्स्कर्त्तेति त्रिसकारकं रूपं सिद्ध्यति । न चानुस्वारादीनामच्त्वे हरिं स्मरेत् हरिः कर्त्ता रामः पातु इत्यादौ (२)यणाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । यणादिदृष्ट्या विसर्गादीनां त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वादिति भावः । अनुनासिकपक्षे त्रीणि त्रीणि चानुस्वारपक्षे । एवं कृत्वा षड्रूपाणि । अनुनासिकपक्षे रूपत्रयघटकककारस्य 'शरः खयः' इति द्वित्वे षट् । अनुस्वारपक्षे चानुस्वारस्य ककारस्य च द्वित्वे द्वादश इत्थं कृत्वाऽष्टादश रूपाणि ।

---

(१) हयवरेति । तत्र हि भाष्ये इमे अयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च । तेषां कार्यार्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः । एषां क्वोपदेशः कर्त्तव्यः इत्युक्त्वा अयोगवाहानामित्याद्युक्तम् ।

(२) यणाद्यापत्तिरिति । यणाद्यापत्तिरित्यत्रादिपदेन सवर्णदीर्घो बोध्यः ।

एवं तकारस्य 'अचो रहाभ्यामि'ति द्वित्वे यणो मयो द्वे इति वचनान्तरेण च द्वित्वे एकत द्वित त्रितमिति चतुःपञ्चाशद्रूपाणि। 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'ति वैकल्पिकानुनासिकविधानादष्टोत्तरशतरूपाणि बोध्यानीत्यलम् ॥

व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादिति । अयम्भावः पुम् कोकिल इति स्थिते 'पुमः खय्यम्परे' इत्यनेन रुत्वे उक्तसूत्रद्वयेन अनुनासिकेऽनुस्वारे च विसर्गे व्युत्पत्तिपक्षे 'पूञो डुम्सुनि' त्यौणादिकसूत्रेण निष्पन्नतया प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानादप्रत्ययस्येति पर्युदासादिदुदुपधस्येत्यस्याप्राप्त्या ≍क≍पयोः प्राप्तौ सत्युक्तानामिति सत्वम् । अव्युत्पत्तिपक्षे प्रकृति प्रत्ययविभागज्ञानाभावादुक्तपर्युदासाप्रसङ्गादनुनासिकपक्षे इदुदुपधस्येति प्राप्तषत्वमनुस्वारपक्षे च तेन व्यवधानादिदुदुपधस्याप्राप्त्या प्राप्तौ ≍क≍पौ च बाधित्वा सत्वमेवेति । पुँस्कोकिल इति सिध्यतीति ॥

ननु चक्षिङो ख्युटि ख्शादिरयमादेश इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात् चक्षिङ ख्याञ् इत्यनेन ख्शाञादेशे शस्य यत्वेनाशस्य यत्वे तस्यासिद्धप्रकरणस्थत्वाभावस्य स्थानान्तरपाठेन 'पुमः खय्यम्परे' इत्येनद्रुत्वस्यासिद्धत्वादम्परकत्वाभावेनोक्तसूत्राप्राप्त्या न रुत्वमित्याशयेनाह—ख्याञादेशे न पुंख्यानमिति । न च वर्जनेऽर्थे शनयोऽक्षेति निषेधात्ख्यमादेश इति वाच्यम् । बहुलान्तएतदर्थकगणपठितवचनाजिराद्यर्थेष्विति वार्तिकस्थबहुलग्रहणादुक्तनिषेधाप्रवृत्त्याऽऽदेशस्य सौलभ्यादिति भावः ॥

येन नाप्राप्तेति । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इत्यर्थः । (१)यत्कर्तृकावश्यप्राप्तौ यस्य विधेरारम्भः स तस्य बाधक इति तदर्थः । तथा च, विसर्जनीयस्य स इति सत्वकर्तृकावश्यप्राप्तौ कुप्वो ≍क≍पौ चेत्यस्य विधेरारम्भात्तस्यैवा

---

(१) यत्कर्तृकेति । विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध इति फलितम् । उत्सर्गशास्त्राभासिद्धेऽयमपवादशास्त्रस्य बाधकत्वे बीजम् । नाद्यो स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य बोधकमिति ततोऽपि फलितम् ।

मेव बाधो न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तद्विषये एतत्कर्तृकावश्य प्राप्तेरभावात् । न च खरवसानयोरित्येतद्विहितविसर्गस्य कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्तस्य सत्त्वमेव शर्परे विसर्जनीय इत्येतद्विहितविसर्गस्य तु ᳲकᳲपौ बाधकाविति वाच्यम् । शर्परे इति सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्त्या शर्परयोः कुप्वोः ᳲकᳲपयोरपवादो, विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव न सत्त्वमिति दिक् ॥

ननु उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति परिभाषया तस्मिन्नित्यत तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्राबल्यबोधनात्तदुपस्थित्या दीर्घादिति पञ्चम्या छे इति सप्तम्या षष्ठीप्रकल्पनेन दीर्घात्परीभूतस्य छस्य तुगित्यर्थे छस्य तुगागमे छकारोपरि चकारश्रवणापत्तिर्दुर्वारेत्याशङ्का समाधत्ते—दीर्घस्यैव तुगिति । उक्तरीत्या छकारस्य तुगागमे सेनासुराच्छायेति निर्देशासङ्गतिः स्यादत उक्तज्ञापकाद्व्याख्यानाच्च दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी एवञ्च दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु छस्येति नोक्तदोष इति भावः ॥ इति हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

अप्रत्ययस्य किमिति । तदभावेऽग्निः करोतीत्यादौ प्रत्ययसम्बन्धिविसर्गस्य षत्वापत्तिरतस्तद्ग्रहणमावश्यकम् । न च विसर्गप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावेन लभ्य तच्च न सम्भवति स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या विसर्गविधायकस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धतया पदान्तत्वाभावात्प्रत्ययत्वाभावाच्च विसर्गस्य प्रत्ययाभावाभावस्यापपादनस्याशक्यत्वात्प्रत्ययग्रहणस्योक्तप्रत्युदाहरणदानमयुक्तमिति वाच्यम् । अप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्कतिघटितातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरिति ज्ञापनात् स्थानिवत्सूत्रस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्त्या प्रत्ययत्वस्य सुलभत्वेन प्रत्युदाहरणदानस्य युक्तत्वादिति । तत्र षत्वव्यावृत्तयेऽप्रत्ययग्रहणमावश्यकमिति । न च अगिधातोर्निप्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् करोतीत्यादौ प्रत्ययसम्बन्धिविसर्गस्य सत्त्वाभावादप्रत्ययग्रहणस्य ज्ञापकत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । तथा सति द्विर्वचनादिग्रहणस्यैवोक्तार्थ ज्ञापकत्वादिति भावः ।

ननु 'इदुदुपधस्य' इत्यनेन मातुः कृपेत्यत्र षत्वं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति। एकादेशशास्त्रम् 'ऋत उत्' इति तन्निमित्तकस्य विसर्गस्य न षत्वमित्यर्थः। प्रमाणञ्चात्र कस्कादिगणे भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठः। अन्यथाऽनेनैव षत्वे सिद्धे तत्रोक्तशब्दपाठस्य वैयर्थ्यं स्यात्। न च 'ऋत उत्' इत्यनेन कृते एकादेशे रपरत्वे च मातुरित्यस्य निष्पन्नत्वादेकादेशनिमित्तकत्वं रेफस्यैव न तु विसर्गस्येति कथं निषेध इति वाच्यम्। एकादेशनिमित्तनिमित्तकस्य न षत्वमिति तदर्थत्वाददोषात्। न च 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यस्य सत्त्वेन षत्वे कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वान्न षत्वमिति वाच्यम्। पदान्तपदाद्योरेवैकादेशोऽसिद्धो नान्यत्रेति वार्त्तिकेनास्य दोषाभावात्। (१) अन्यथा शक्रहूरित्यत्र षत्वं न स्यात् 'षत्वतुकोरि'त्यनेन षत्वे कर्त्तव्ये सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपैकादेशस्यासिद्धत्वेनाऽऽकारेण व्यवधानात्। उक्तवार्त्तिकोदाहरणन्तु कोऽसिचत् सोऽसिचदिति भावः॥

ननु सुजन्तद्वित्रिशब्दसाहचर्य्येण सुजन्तस्यैव चतुश्शब्दस्य ग्रहणात्तस्यैव षत्ववैकल्पिकत्वेन चतुष्कपाल इत्यत्र चतुश्शब्दस्य सुजन्तत्वाभावेन दोषाभावात् कृत्वोऽर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—कृत्वोऽर्थे किमिति। समाधानमाह—चतुष्कपाल इति। अयम्भावः व्यर्थं सज्ज्ञापयति कृत्वोऽर्थग्रहणं (२) साहचर्यपरिभाषाऽनित्येति। एतच्च सुजन्तातिरिक्तस्यापि चतुश्शब्दस्य वैकल्पिकषत्वापत्तिरतस्तद्ग्रहणमावश्यकमिति। दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्य्येणाऽऽगमस्येटो ग्रहणमुक्तपरिभाषाऽनित्यत्वफलं बोध्यमिति दिक्॥

ननु 'इसुसोः सामर्थ्ये' अत्र सूत्रे सामर्थ्यपदेनैकार्थीभावस्य ग्रहणात्सर्पिष्करोतीत्यादौ तदभावादुक्तसूत्राप्रवृत्ताविदुदुपधस्येति नित्यमेव षत्वं परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावेकार्थीभावरूपसमासेऽप्येतत्प्रवृत्त्या वैकल्पिकषत्वञ्च स्यादित्यत आह—सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति। इहैव नान्यत्रेति तदर्थः पूर्वयोगे सामर्थ्यं व्यपेक्षारूपम् न चात्र व्यपेक्षा सामर्थ्यमित्युत्तरसूत्रे भाष्योक्ते। न च परमसर्पि

---

(१) अन्यथेति। उक्तवार्त्तिकानङ्गीकारे।

(२) साहचर्यपरिभाषेति। सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति तत्स्वरूपम्।

कुगिडवेरयादौ नित्य समास इति चेन्नापत्तिरिति भाष्यम्। अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधात्। व्यपेक्षा च पृथगर्थानां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद् परस्परसम्बन्धः सा। एकार्थपर्यवसायिना पदानामेकार्थोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभावरूपसामर्थ्यम्। व्यपेक्षारूपसामर्थ्यग्रहणे नित्य समासेऽस्य सूत्रे समासग्रहणमेव प्रमाणम्। अन्यथा सामर्थ्यग्रहणानुवर्तनादेकार्थीभावस्य समासरूपत्वेन समासग्रहणे तद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति दिक्॥

~~नतु अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधसिद्धौ कस्कादिषु~~ सर्पिष्कुण्डिका शब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—कस्कादिष्विति। व्यपेक्षा विरहेऽपीति। आस्य सर्पिः कुण्डिका तिष्ठतीत्यादौ। व्यपेक्षायामिति। इद सर्पिः कुण्डिकाया इत्यादौ। यत्र उत्तरपदस्थत्वेऽपि परमसर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रत्यषत्वार्थं कस्कादिषु पाठ इत्याशयः। नित्य समास इत्यत्रानुत्तरपदस्थग्रहणं व्यर्थमापन्नं। अव्युत्पत्तिपक्षे इदमुपयस्येत्यनेन निषेधः, प्रातिपदिकनिमित्तकानामभवनं भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति भाष्येणाव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारादेतस्मिन् पक्षेऽपि न दोष इति भावः।

नतु अत्र कस्कादित्यत्र तपरकरणेन भास्कर इत्यत्र सत्वं न स्यादत आह—कस्कादिषु भास्कर इति। इति विसर्गसन्धिः।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम्।

नतु ससजुषो रुरिति सूत्रस्थाने रुत्वं विधेयं सर्वत्र सकारस्थाने रुत्वस्यैव विधानेन प्रक्रियागौरवात्। तस्मात् सजुसिद्धेर सूत्रं व्याख्यमिति यत्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—ससजुषो रुरिति सुपस्य एते शिवस् अर्च्य इति स्थिते इति। अयमभावः, तथा सति उत्वविधानस्य शिवोऽर्च्य इत्यादौ चारितार्थ्ये यशोऽन्नेत्यादावुत्व प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वेन यशोऽन्नेत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरिति भावः॥

(१) नतु ससजुषो रुरित्यत्र सुस्थाने रुत्वं विधेयं। सर्वत्र सकारस्थाने रुत्वस्यैव विधानेन प्रक्रियागौरवात्। नचैव 'सुपि च'त्यस्य स्थाने 'रुपि च'ति सूत्रस्य कर्त्तव्यतापत्तौ रम इत्यादौ दीर्घापत्तिरिति

---

(१) नाऽन्यथेति। इद सङ्क्षेपत एव व्याख्यातमपि पुनर्विशदयितुं व्याख्यायते।

वाच्यम्। 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्यनेन दार्घाकारविधानसामर्थ्येन 'पन्थाः' 'पन्था' इत्यादिनिर्देशेन च प्रथमैकवचने दार्घो नेति ज्ञापने नादोषात्। एवञ्च 'औतोऽम्शसो' रित्येव सूत्रं न्याय्यमिति यत्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये कृते शिवस् अर्च्य इति स्थित इति। अयमेतदभिप्राय,(१)तथासतीति(२)उत्वविधानस्य रुवि धानवादिमते शिवोऽर्च्यं इत्यादौ चारितार्थ्ये यशोऽत्र पयोऽत्रेत्यादा वुत्व प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावेनोक्तप्रयोगासिद्धिरापद्येत। नत्वा सुताग्रहणसामर्थ्यादुत्वे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाभावकल्पनायोक्त प्रयोगसिद्धि इतरथा (३) एहि सुस्रोत३ अत्र आहीत्यादावुत्वदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेनो त्पाप्तया सुताकारात्परीभूतस्य रोरुत्वाभावाय इतस्याप्सुताग्रहणस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यमिति वाच्यम् (४)देवदत्ता३ अत्रो ग्रामान् किमित्यादौ 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो' रिति विहित प्लुतविषये प्लुताकारात्परस्य प्रत्ययभूतस्य रोरुत्वाभावाय तस्य चारि तार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भवात्। नचात इत्यत्र तपरकरणसामर्थ्यादुक्त कल्पनायोक्तदोषः, अन्यथा देवा अत्रेत्यादौ जस सकारस्य रुत्वे तस्योत्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन दार्घाकारात्परस्य रोरभावादेतोरनुवृत्ती तदर्थं तपरकरणं निष्प्रयोजनमिति वाच्यम्। विश्वपा अत्रेत्यादौ दार्घात्परस्य प्रत्ययभूतस्य रोरुत्वव्यावृत्तये तपरकरणस्यावश्यक त्वात्। न च 'रूपरात्रिरथन्तरेषु वा' इति वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यादुक्तार्थः कल्प्यतामवश्यं नोक्तदोष, अन्यथा रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाप्राप्त्या वा विकल्पस्य सत्वेऽसत्वे वा अहो रूपमित्यादेरनुपपत्त्या स्पष्टमेव तद्वै यर्थ्यमिति वाच्यम्। यद्ध—अहोभ्यामित्यादौ नलोपदृष्ट्या रुत्वरत्वयो

---

(१) तथासतीति। रुप्रत्ययस्याङ्गीकारे सतीत्यर्थः।

(२) उत्वविधानस्येति। अयम्भाव, शिवोऽर्च्य इत्यादौ रुप्रत्ययस्य सापा दिकत्वेनोत्वदृष्ट्या असिद्धत्वमिति न दोष यशोऽत्रेत्यादौ तु सुप्रत्ययस्य 'स्वौजसमौ' डिति सुप्रकृतिसकारस्य 'ससजुषोरु'रिति रुत्वे तस्य च त्रैपादिकत्वादुत्व दृष्ट्याऽसिद्धत्वेनोत्वानापत्तिर्दोषो बोध्य।

(३) एहीति। सुस्रोतस इति कस्यचित्संज्ञा 'दूराद्धूते च'ति प्लुत।

(४) देवदत्तेति। नेदं जसिरूपं किन्तु प्रथमैकवचन एव—द घोकारश्रवणन्तु प्लुत्येति बोध्यम्।

रसिद्धत्वात्प्राप्तनलोपव्यावृत्त्यर्थं कृतायामहन्निति सूत्रावृत्तौ ज्ञापकत्वेन चारितार्थ्यात्। सामर्थ्यविरहेण (१)इह ज्ञापकत्वस्य वक्तुमशक्यतया अहन् शब्दात्परस्य रोरुत्वे कर्त्तव्ये नासिद्धिरिति विशेषापेक्षज्ञापनेन वार्त्तिकस्य चरितार्थत्वे प्रमाणाभावात्सामान्यापेक्षज्ञापनस्य कर्त्तुमशक्यतया वा तत्रत्यो दोषस्तदवस्थ एव तस्मादर्वाचीनाभिप्रेतन्यासो नाङ्गीकार्य इति॥ यत्तु अत इत्यत्र तपरकरणादेवेत्यारभ्य चिन्त्यमिदमित्याहु केचिदित्यन्त, तन्न। तपरकरणस्य पूर्वप्रदर्शितप्रयोगे चारितार्थ्यात्, यच्च यतु जात३ रत्र ह्यासि किमित्यादावप्लुतादग्रहणे चरितार्थं, तदपि न। ज्ञाधातोर्जन धातोर्वा ज्ञुचि 'ज्ञाजनोर्जे'ति आदेशस्य 'जनसनखनां सञ्झलोरि'त्यात्वस्य चाप्राप्त्योक्तप्रयोगस्य सर्वथाऽनुपपत्ते। पूर्वसूत्रेण शिति आदेशस्य, उत्तरसूत्रेण झलादौ सनि झलादौ क्ङिति चात्वस्य च विधानेनात्र निमित्ताभावात्। यद्यपि जनधातो क्तप्रत्यये जातशब्दस्य निष्पत्तिस्तथापि रेफघटितउक्तप्रयोगोऽसाधुरेव, श्रुतश्रवणादुत्वाप्राप्त्या यत्वयलोपयोर्दुर्वारत्वात्। एवञ्च जात३ अत्रेत्येव साधुरित्यलम्॥

ननु यत्र यत्र पदान्तसकारस्तत्र सर्वत्र जश्त्वप्राप्तौ रुत्वविधानव्यर्थमेव स्यादित्याशयेनाह—जश्त्वापवाद इति। बाध्यविशेषचिन्ताश्रयणे (येन नाप्राप्ति) न्यायेन रुत्व जश्त्वस्य बाधकमिति भाव। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे तु श्रेयानित्यादौ संयोगान्तलोपानापत्ति। तथाहि, जश्त्वशास्त्रदृष्ट्या रुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाभावाय रुत्वशास्त्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितौ रुत्वस्य सिद्धत्वात्परत्वात्संयोगान्तलोप बाधित्वा रुत्वे कृते प्रतिषेधादकृतान्तत्वाच्च संयोगान्तलोपाप्राप्त्या तदनापत्ति। अत पूर्वपक्ष एव युक्त, अत्र च पक्षे, न तत्र संयोगान्तलोपानापत्ति। रुत्वशास्त्रे पूर्वत्रासिद्धमित्युपस्थिते पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति तेन बोधनाद्रुत्वशास्त्रापेक्षया संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्वादेतद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेन प्रागुक्तलोपस्यैव प्रवृत्तेः। ससजुषो रुरित्यत्रोपस्थितपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन जश्त्वभिन्नस्य ग्रहणेनापि सिद्धौ सर्वथा तत्र तदनुपस्थितौ मण्डूकानुवृत्तौ च बीजाभाव इत्युत्तराशय॥

ननु उत्वदृष्ट्या यत्वस्यासिद्धत्वेन कृतेऽप्युत्वे तस्य स्थानिवद्भाव

(१) इहेति। अत्र प्रति रुत्वमसिद्धमित्यत्रान्वयः।

षादुत्वबुद्ध्या षत्वं स्यादित्याह—षत्वस्यापवाद इति। अयम्भावः, तद्प्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति कृते च तस्मिञ्चारितार्थ्यमिति तक्र न्यायमूलकयेन नाप्राप्तिन्यायस्य बाधबीजम्। तथाच उत्सर्गशास्त्रस्य भो भगो अघो इत्यस्याप्राप्तियोग्यस्थलेऽचारितार्थ्येनोत्वेन षत्वस्य तेन न्यायेन बाधे न पुनर्यत्वप्राप्तिः। 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र यथा तक्रदानेन दधिदानबाधे न पुनर्दधिदानं तद्वदिति दिक्॥

ननु उत्वविधायकशास्त्रस्य सापादिकत्वेन तद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वं न स्यादित्यत आह—उत्वं प्रति रुत्वं नासिद्धं रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यादिति। यद्येवं तर्हि उत्वविधानं व्यर्थमेव स्यादिति सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावकल्पनान्न दोष इति भावः। नच निपाद्या 'रो सुपि' त्यस्याग्रे 'अत उरति' इति सूत्रपाठेनैवासिद्धत्वाभावोपपत्तावलमेतेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम्। तथा सति, उत्वस्यासिद्धत्वेन गुणप्रसक्त्या शिवोऽर्च्य इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। मनोरथ इत्यत्र रोरीति लोपापत्तेश्चेति दिक्।

शिवोऽर्च्य इति। ननु शिव उ अर्च्य इति स्थितौ प्राप्त 'आद् गुण' इति गुणं बाधित्वा प्राप्ते 'प्रथमयो'रि ति पूर्वसवर्णदीर्घं पश्चात्तस्य 'नादिचि' त्यनेन बाधेऽपि (१) भ्रष्टावसर न्यायस्य जागरूकत्वात् पुनर्गुणो न स्यादिति चेन्न। 'तौ सत्' 'भिद्योद्ध्यौ नदे' इत्यादिनिर्देशेनास्य न्यायस्याप्रामाणाश्रयणेन गुणप्रवृत्ते सुलभत्वात्। (देवदत्तहन्तृ हत) न्यायस्य तु नात्र प्रवृत्ति। देवदत्ते हते सति तद्धन्तुर्हनने न पुनर्देवदत्तोज्जीवनमित्युक्तन्यायार्थात्। देवदत्तहननप्रसक्तयज्ञदत्तहनने त्वस्त्येव देवदत्तोज्जीवनम्, प्रकृते न हननस्थानीयः वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्ति, किन्तु हननोद्यमसजातीय प्रसक्तिमात्र प्रसक्तस्य बाधे बाध्योज्जीवने न बाधकमिति भाव॥

ननु अत परस्य रो रुत्वं स्यादप्लुतेऽतीत्यर्थकेन 'अतो रो रप्लुते' इत्येतेन सूत्रेण शिवोऽर्च्य इत्यादावुत्वसिद्धौ व्यर्थमेवाप्लुतादग्रहणमित्याशयेन शङ्कते—अप्लुतात्किमिति। समाधत्ते—एहि सुश्रोत३ अत्र स्नाहीति। अयम्भाव, तदभावे उक्तप्रयोगे प्लुताकारात्परस्यापि

---

(१) भ्रष्टावसरेति। न्यस्यावसरो भ्रष्टः स पुनर्न प्रवर्तत इति न्यायस्वरूपम्।

सन्ध्यापत्तिप्रसङ्गदृष्टम् । यथाप्र श्रूयते तपरकरणात् 'तपरस्तत्का
लस्ये' त्यत्र तपरसमकालिकग्रहणार्थं न ग्रहणात्प्लुतस्याग्रहणेन तस्मा
त्परस्य यत्र परत्वाभावादत्र तत्र स्वान्दूषणात् प्लुतात्परत्वं नार्थेय
न्दस्यमपि वाच्यम् । कृतकृत्यः प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि परस्य द
ज्ञानेन प्राणीयस्याप्लुतस्य परत्र स्थायत्वात् । ननु प्लुतस्यासिद्धत्वा
ऽसिद्धत्वे न तस्य परत्र स्वप्राप्तं तेऽप्लुतात्प्रवृत्ते नवाप्राप्तिः
वचनीयत्वं स्यात्—अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्प्राप्ति
फलमिति । सति तु तस्मिन् प्रतिषेधेन प्लुतस्याप्रकृतस्याप्रवर्त्य
सिद्धत्वं सति सन्धः । तत्सामर्थ्यात्सिद्धत्वं सर्वथा तन्निमित्तं स्यादिति
भाव । यथात्र इत्यत्र तपरकरणसामर्थ्याच्चोक्तं परत्वेनोक्तं स्यात्स
म्प्रयोगार्थं कृतमप्लुताद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । ईदृशे चार्थे
दोषाभावात्परस्य गोत्र्यर्थाल्लाघ्यप्रयत्नस्य परिहारार्थं येन सामर्थ्य
विरहात्तदर्थं तपराकरणं तेन कर्मशब्दे तथा तदर्थमाश्रयणं येन तस्य
सामर्थ्यात् । तस्मादप्लुतादित्यनर्थकं तत्प्रयत्न तत्र न प्रयत्न न तत्र
फलमेति तद्ग्रहणमावश्यक सति तस्मिन् सामर्थ्यादसिद्धत्वमिति
न तत्र दोष, अग्रहणे तु प्लुतस्यासिद्धत्वात्तस्य दोष इति
निष्कर्षः ।। नचाप्लुतात्प्रग्रहणापत्तिस्योरेव प्लुतस्यासिद्धत्वे यथा
स्युच्यते 'दूराद्धूते च' ति प्लुतस्य टेरोतः' इति प्लुतस्य पोत्व
दृष्ट्या सिद्धत्वेन परस्यात्प्लुत गृहस्य रोऽप्लुतपरत्वाभावात्परत्व
चाप्लुतात्परत्वाभावात् अत ऽतो' त्यस्याप्राप्त्या पयस्यटति पयोद
शातोत्यर्थं आपन्न इ पयोऽइद् आपन्न इ पयोऽदेवावाद्यनुपपन्ना
पत्तिरिति वाच्यम् । पदपञ्चपदग्रहणयापदमन्तरङ्गप्लुतस्य प्रति आश्रय
सम्पादकपदान्तरोत्पत्तिबहिरङ्गप्लुतस्यासिद्धत्वनास्त्योपपत्ते । अन्तर
ङ्गत्वादप्लुतस्वे तत प्लुते च नात्तदोषापत्ति , अन्यथा शङ्कादलीयो
तदाप्या तथाप्य नैव स्यादिति भाव । 'नचोक्तपरिभाषायास्तत्र
द्विवचनैनतद्दृष्ट्या शैपादिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथं तत्प्रवृत्तिरिति
वाच्यम् । स्वदृष्ट्यासिद्धमात्रस्य पर प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनवत्
परिभाषादृष्ट्या प्लुतस्याऽसिद्धत्वेऽपि तया तदसिद्धत्वप्रतिपादनस्य
कर्तुं शक्यत्वात् । न च त्रिपाद्यां सत्यपूर्वा नेय त्रिपाद्यां प्रवर्तत इति
सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् । शैपादिकाऽन्तरङ्गस्यासिद्धत्वं तु
प्रतिपाद्याभावात्प्रतिपादनासम्भवेन तदप्रवृत्ते । यथा तदङ्गशास्त्र सा
पादिक शैपादिक च बहिरङ्गशास्त्र तथान्तरङ्गशास्त्र परिभाषा प्रवर्त्तते ।

परिभाषादृष्ट्या तस्य सिद्धत्वेन प्रतिपाद्यस्य सत्त्वात् । यत्रत्वन्तरङ्गशास्त्रं त्रैपादिकं तत्रान्तरङ्गशास्त्रे परिभाषा न प्रवर्त्तते । तादृशाऽन्तरङ्गशास्त्रस्यासिद्धत्वेन प्रतिपाद्याभावादित्युत्तराशयः । ननु प्रतियोगित्वेन प्लुतस्याश्रयणसामर्थ्यात् (१) उभयविधासिद्धत्वस्य बाधोऽस्त्विति चेन्न । आश्रयणसामर्थ्येन तु (वचनं नाप्राप्ते) न्यायेन प्रत्यक्षत्रापूर्वत्रासिद्धत्वस्यैव बाधो नत्वन्तरङ्गपरिभाषया बोध्यासिद्धत्वस्यापि मानाभावात् । नचोक्तपरिभाषया प्रागुत्वे तत प्लुते च सुश्रोत ३ इत्यत्रैवोत्वापत्तिप्रदर्शनस्यौचित्येन पयोऽ३ इ पयो३रित्यादौ तथा तदनापत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति वाच्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्लुतस्यैव प्रवृत्त्योत्वाप्राप्त्या तदनापत्तेरिहप्रदर्शनस्यैवौचित्यात् । तथाहि, एकमात्रसापेक्षत्वेन प्लुतोऽन्तरङ्गः, भिन्नवाक्यस्थाशारसापेक्षत्वादुत्वं बहिरङ्गमित्यलम् ॥)

अप्लुतवदुपस्थिते । इति सौत्र इति । सूत्रे कृत सौत्र 'कृतलक्षणप्रीतकुशल' इत्यण् । भगो अघोशब्दयोराकारस्याकारस्य च पूर्वरूपत्वमत्र सन्धिः सौत्रत्वान्नेति तदर्थः । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ताना वा शब्दानामनुकरणे तु यत्वयलोपयोर्दुर्वारत्वात्तत्रासन्धिर्वाच्य एवेति भावः । नच सान्ताऽनुकरणेनैव यत्वयलोपाभ्यां सन्ध्यभावोपपत्तावलमन्तानुकरणेनेति वाच्यम् । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकनिष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भो शब्दादीनामपि ग्रहणाय रान्तानुकरणस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

ननु विसर्गयत्वयोः प्राप्तयोर्यत्वस्य विसर्गदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन स एव स्यान्नतु यत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमशग्रहणं व्यर्थमेवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—अशि किमिति । तन्निराचष्टे— देवा सन्तीति । अयमभावः, अश्ग्रहणाभावे अवर्णपूर्वकरोः सत्वेन तत्र यत्वापत्तिस्तत्र सति च तस्मिन्नश्परत्वाभावान्न तदापत्तिः । नच यत्वस्यासिद्धत्वेन विसर्ग एव न तदिति न दोष इति वाच्यम् । यत्वस्य विसर्गदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन तल्लाभेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वबुद्ध्या यत्वप्रवृत्तौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । नच विसर्गेऽतिदेशेन रुत्वानयनासम्भवः रेफस्यैव विसर्गस्थानित्वात् । एवं च रुत्वस्यैवातिदेशस्तथा चानतिप्रसङ्गविषयस्य

(१) उभयेति । पूर्वत्रासिद्धत्वस्य परिभाषाबोध्याऽसिद्धत्वस्य चेत्यर्थः ।

स्थानिसम्बन्धत्वमात्रवृत्तिधर्माश्रयोद्देश्यताकविधौ न स्थानिवत्त्वमित्यर्थे विसर्गस्थानिसम्बन्धत्वरेफमात्रवृत्तिरुत्वधर्माश्रयोद्देश्यकयत्वविधे कर्तव्यत्वेन स्थानिवत्त्वनिषेधाद् दोष इति वाच्यम् । रोरिति समुदायरूपस्याश्रयणेन रुत्वस्याल्मात्रवृत्तित्वेनाल्विधाविति निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वस्य सुलभत्वेन दोषस्य तादवस्थ्यात् । विसर्गस्थानिनि रेफे रुत्वरत्वोभयधर्मस्य सत्त्वादतिदेशेन यथेच्छयाऽतिदेष्टुं शक्यत्वादुत्वानिरूपकर्तव्ये निषेधाप्रवृत्तिरित्युत्तराशय इति (१)प्राञ्चः । (२)नव्यास्तु स्ववृत्त्यलत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितोद्देश्यतावद्भिन्नप्रकारप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्ये न स्थानिवत्त्वमित्यर्थः, तथा च स्वपदेन स्थानी गृह्यते स च रेफस्तद्वृत्तियोऽल्व्याप्यो धर्मः स च रुत्वं तदवच्छिन्ना स्थानिता रेफनिष्ठा तन्निरूपितोद्देश्यतावान् विसर्गः स धर्मी यस्य एतादृशो य आदेशप्रकारीभूतो धर्मः स च रुत्वं तदवच्छिन्ना रेफो रुशब्दश्च तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रये यत्वरूपे कार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादेना सन्तीत्यादौ दोषाभावेनाऽस्याऽग्रहणप्रत्युदाहरणत्वासम्भवात् छन्दस्तु पय स्वित्यादावुक्तदोषस्य स्पष्टत्वादेतदेव तत्प्रत्युदाहरणमाख्येयम् । तत्र हि 'रो सुपि' इति विसर्गस्य स्थानी रुशब्दस्तद्वृत्तिरुत्वस्य रुशब्देऽपि सत्त्वादलव्याप्यधर्मत्वाभावेन रुत्वावच्छिन्नस्थानिताया अलत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तावतिदेशेन रुत्वबुद्ध्या यत्वापत्तेर्दुर्वारतया प्रत्युदाहरणत्वोपपत्तिरिति तदाशयः । यदि च रो सुपीत्यत्रापि र इति पञ्चम्यन्तस्यानुवृत्तौ रोर्या रेफस्तस्य विसर्ग इत्यर्थ रुत्वावच्छिन्नस्थानिताया अलत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेनाच निषेधप्रवृत्त्योक्तस्थलीयदोषव्यावृत्तिस्तर्हि (३)अदृष्टार्थमस्याग्रहणमित्याह न च परिहृतार्थे लोकारे 'प्रहोऽलिटी'त्यत्र दीर्घशास्त्रेणाऽभिधानात् 'अचश्चे'ति परिभाषोपस्थितादिटोऽचो दीर्घ इत्यर्थे अच्त्वावच्छिन्नस्थानिताया अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन तादृशस्थानितानिरूपितोद्देश्यतावान् अग्रहीदित्यत्राग्रहीस इत् इति

(१) प्राञ्च इति । दीक्षितादय ।

(२) नव्यास्त्विति । नागेशप्रभृतय ।

(३) अदृष्टार्थमिति । अदृष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् अदृष्टार्थम् पारायणादि पुण्यजननप्रयोजनकमित्यर्थः ।

स्थितौ सकारात्पूर्वोदीर्घ ईकारस्तद्धर्म्मिकारोपमशरीभूतो धर्म्म इत्त्व तदवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्व सलोपस्येत्यनल्वि धाविति निषेधादित्त्वस्यानतिदेशेन सलोपानुपपत्त्याऽग्नीदिति न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। (१)तत्रापि अजभिन्नेट्त्वावच्छिन्नस्यैव स्थानित्वात्तादृशधर्म्मस्याल्त्वव्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वे- नेट्त्वाऽऽनयनात्सलोपे तदुपपत्ते । नचोक्तार्थस्वीकारे हे रामेत्यादौ सम्बुद्ध्यवयवस्य हल सस्य लोपे तद्वृत्ति सुप्त्वस्याल्धर्म्मत्वात्स्था निवत्त्वनिषेधे कथ पदत्वमिति वाच्यम् । (२) आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिवत्त्वात्सुबन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तदु- पपत्तेरिति दिक्॥

ननु उञ . पदत्वस्याव्यभिचरितत्वेन पदे इति तद्विशेषण व्यर्थ मित्यत आह—पदे किमिति । तदुत्तरयति—तन्नयुतमिति । अन्य तदाशय , पदे इत्यस्याग्रहणे तन्त्रय् (३)उतमितिस्थितौ उञ्प रत्वाद्यलोपापत्तिरतस्तद्ग्रहण सति च तस्मिन् उञ्परत्वेऽपि तस्यपदत्वाभावान्न तदापत्ति । नच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चादिपठितप्रतिपदोक्तस्यैवाऽत्र सूत्रे उञोग्रहणेन सम्प्रसारणनिष्प न्नस्य लाक्षणिकस्य तस्याग्रहणात्तत्रत्योक्तदोषान्वावृत्तौ व्यर्थमेव तद्विशेषणमिति वाच्यम् । उत्तरार्थत्वेन तस्य चारितार्थ्यात् । तथाहि, 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्यत्र 'उञि च पदे' इत्यत पद ग्रहणमनु

(१) तत्रापीति । प्रश्लोऽलिन्त्यत्रापीत्यर्थ ।

(२) आनुमानिकेति । अनुमानसिद्ध आनुमानिक । तथ चानुमा निकस्थान्यादेशभाव शङ्कानित्यरत्नारणाय स्वीकृत । एतस्वन्पन्नु एतद्वुद्धि प्रमग एतन्बुद्धि स्तव्यनि । प्रकृते ह राम इति बुद्धि कर्त्तव्येति ।

अथवा हे रामस् इत्युच्चारणप्रसङ्गे उक्तानुशासनबलात् हे राम इत्युच्चार णीयम् । अथवा हे रामस् इत्यस्यस्थाने ह राम इत्यादेश, एतद्रूप आनुमानिक स्थान्यादेशभाव । तथाच रामेत्यादेशस्य स्थानी रामस् इति तद्वृत्तिसुबन्तत्वस्य स्थानिवद्भावेनादेशे सुलभतया पदत्व निराबाधमेवेति भाव ।

(३) उतमितीति । वेञ क्तप्रत्यये सम्प्रसारणे रूप सिध्यति ।

यत्र ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याजादेः पदस्य ङमुडिति व्याख्यानेन परमदण्डिनावित्यादौ न ङमुट् आचिरस्य पदत्वाभावादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु पदे ग्रहणस्योत्तरसूत्रेऽपि नोपयोगः। तत्र पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात्। तदनुवृत्तौ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुडित्यर्थे उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परमदण्डिन्यस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वासम्भवान्ङमन्तपदात्परस्याजोऽभावेनैव ङमुडोऽप्रसक्तेरित्युक्ताशय। यदि मापकुम्भवापेनेत्यादौ 'प्रत्ययलोपेऽपी'ति णत्वनिषेधसिद्धये उत्तरपदस्य कार्यित्व पक्षात् तथानिषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्युच्येत तर्हि तत्र प्राप्तङमुण्निवृत्तये प्राचीनव्याख्यानमेव शरणम्। इति युक्तमेव पदग्रहणमुत्तरार्थमिति कथनम्। ननु 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र पदेग्रहणमनुवर्त्य हलादौ पदे इत्यर्थलाभे वृक्षाभ्यामित्यादौ न नित्ययलोपः। किन्तु 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वैकल्पिक एव स इति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीति चेन्न। हलि सर्वेषामित्यत्र यकारस्यानुवृत्त्याऽनेन लोपाप्राप्त्या वैकल्पिक एव लोपे पदेग्रहणस्य निष्प्रयोजनत्वादित्यलम्॥

ननु रोऽसुपि इत्यत्राऽसुपिग्रहणाऽभावे तस्य सुप्यपि प्रवृत्त्या पश्चादहन्सूत्रस्य वैयर्थ्येन सामर्थ्यादुक्तसूत्रस्य सुपि न प्रवृत्तिरिति फलितत्वादसुप्यत्र तत्प्रवृत्तौ व्यर्थमेव तद्ग्रहणमित्यभिप्रायकं पूर्वपक्षमुद्भावयति—असुपि किमिति। तं समाधत्ते—अहोभ्यामिति। अयम्भावः, (१) तथा सति, अहः, अहोभ्यामित्यादौ नकारस्य रेफादेशे तस्य नलोपस्याऽसिद्धत्वेन प्राप्तनलोपाभावार्थमावृत्तेरावश्यकत्वेन लब्धप्रयोजनसूत्रस्यावकाशकत्वादनेनोक्तकल्पनाया वक्तुमशक्यत्वेन रोऽसुपीत्यस्य सुप्यपि प्रवृत्त्याऽनुक्तप्रयोगासिद्ध्यापत्तिरित्यावश्यकमेव सूत्रे तद्ग्रहणमित्यलम्॥

ननु सूत्रे दीर्घपदश्रवणात् 'अचश्चे'ति परिभाषोपस्थितावच एव दीर्घविधानात्सिद्धौ व्यर्थमेवाणग्रहणमित्यत आह—अणः किमिति। प्रत्युदाहरति—तृढः वृढः इति। तृहू वृहू धातुभ्यां क्तप्रत्यये ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधे ढत्वधत्व

(१) तथा सतीति। असुपीत्यस्याभावेऽहन्सूत्रविषये रोऽसुपीति सूत्रप्रवृत्ते सतीत्यर्थः।

ष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु निष्पन्ने उक्तप्रयोगे ऋकारस्याच्त्वेन दीर्घापत्ति रतस्तद्ग्रहणं कृते च तस्मिन् ऋकारस्याण्त्वाभावान्नोक्तापत्तिः । न च परणकारेणाऽणो ग्रहणे सत्यपि तस्मिन् तथात्वात्तद्दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । अत्र पूर्वेणैवाणग्रहणस्य सिद्धान्तितत्वात् । अपर्याप्तदोषेऽत्र सिद्धौ स्पष्टमेवाण्ग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥

ननु 'ढ्लोपे' इत्यत्र सप्तमीश्रवणात्तस्मिन्निति परिभाषोपस्थित्यैव पूर्वस्येत्यर्थलाभादिष्टसिद्धौ सूत्रे पूर्वस्येति व्यर्थमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते—पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थमिति । पूर्वग्रहणासत्त्वे 'अनुत्तरपदे' इत्यत उत्तरपदोपस्थितौ ढलोपनिमित्तयोरुत्तरपदस्थढरेफयोः परयोः पूर्वस्याऽणो दीर्घ इत्यर्थे अजर्घाः, लीढ इत्यादौ दीर्घानापत्तिः उत्तरपदस्थढरेफपरत्वाभावादुत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात् । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यादत्र तत्र दीर्घ इति वाच्यम् । आतृढ आवृढ इत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्यर्थत्वेन तस्य चरितार्थत्वात् । ननु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न । नीरक्तं दूरक्त मित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । नन्वत्र ढ्लोपादेस्त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाद्दीर्घोऽप्राप्त्या तत्र सूत्रसावकाशत्वप्रदर्शनमसङ्गतमिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवासिद्धत्वस्य बाधेन दीर्घप्रवृत्तिरुपपत्तेः । सावकाशत्वप्रदर्शनस्य युक्तत्वात् । इत्यावश्यकेन पूर्वग्रहणेन सामर्थ्यादुत्तरपदानुपस्थितौ न काचिद्धानिः इति भावः ॥

मनोरथ इति । मनस् रथ इति स्थिते सकारस्य रुत्वे कृते प्राप्तयोरुत्वलोपयोर्मध्ये कः स्यादिति सन्देहस्य जातत्वादाह— विप्रतिषेधे परं कार्यमिति । यस्मिन्व्यतिहारे विद्यमानाद्विप्रतिपूर्वकात्सेधतेर्घञि निष्पन्नस्य विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोधरूपोऽर्थः । (१)नित्यान्तरङ्गापवादभिन्नोऽस्य सूत्रस्य विषय इत्यभिप्रेत्योक्तार्थकविप्रतिषेधशब्दस्य पर्यवसितमाह—(२)तुल्यबलविरोध इति । तस्मिन् सति परं कार्यमिति तेन बोधिते देवा हसन्तीत्यादौ सावकाशस्य 'हशि

---

(१) नित्यान्तरङ्गेति । नित्यस्यापरस्यान्तरङ्गस्य ज्ञापकत्वादिवाऽपवादस्य वचनप्रामाण्याद्बाधकत्वे निश्चिते तद्भिन्नोऽस्य विषय इत्याह नित्येत्यादि ।

(२) तुल्यबलेति । स्थाने स्थाने रुत्वोत्वलोपयोरेकत्र युगपत्प्राप्तिरूप सा

षे रामस्य पुत्रः इत्यत्र समासे नपुंसकत्वाभावादि ति तत्रैव पाक्षा माधे सति पुंस्त्वादिकमपि स्यादिति, परन्तु लोकप्रसिद्धमर्थबोधक-लिङ्गादिकमाश्रयणीयमित्याशयः विशेषणमनुसृत्य सम्भवति पुंस्त्वादिकमुच्यते नपुंसकमिति पुंस्त्वादिके आश्रित विशेष्यानुसारत्वमिति। पुंस्त्वादिकमपि यत्र लोकप्रसिद्धमनुसृत्यैवेति स्यादिति सर्वत्र निरूपितमिति तत्र समासे नपुंसकत्वमिति भावः ॥

ननु भारद्वाजीयमतेऽपि अन्यपदार्थप्रधाने समासे गुण प्रधान- इति प्रधानमादाय लिङ्गनिर्णयः स्यादित्याशङ्क्याह—बहुव्रीहौ किमिति। समाधत्ते—पञ्चमी तत्र इति। सर्वादिगणेऽपि समासादिषु (अन्य पदार्थ) बहुव्रीहावन्यपदार्थप्रधानत्वेन अन्यपदार्थ लिङ्गत्वं ज्ञापकं प्रधानानुसारेण लिङ्गं भवतीति भावः ॥

ननु समासेऽप्यर्थस्य प्रतिपादितस्य पूर्वपदार्थ विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्रधानस्य प्राधान्यात् उत्तरपदार्थस्यापि विशेषणत्वात् उभयप्राधान्ये पूर्वपदार्थस्य इत्यत्र अनुमानेन बहुव्रीहिरूपत्वाद्विशेषणत्वाभावाद्यसम्भवात्। समासे प्रधानस्य लिङ्गमिति विशेषणस्य सन्देहो जायते—अव्ययीभावे किमिति। समाधत्ते पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमिति चाप नास्ति पूर्वपदार्थस्य समासप्रधान्यात् तत्र तस्य तत्समासमध्ये प्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्य समासे अव्ययीभावे समासस्य प्रधानत्वमेव नास्ति तत्र तस्य नपुंसकत्वं प्रत्ययति अत्र शिव इति। तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तस्य सुतरां तदीयलिङ्गत्वम्, अत एव समासान्तरे पुरुषादिभ्यो भावोत्पत्तिः। उत्तरत्राप्ययं, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति प्रसादः सङ्गच्छते इति भावः ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यायां सन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

अथाऽजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदिति। अत्र सूत्रेऽर्थवत्त्वम् तत्तच्छक्तिज्ञानपराभूतविशिष्टार्थ-समभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमिति नव्याः।

प्राचीनास्तु अर्थवत्सूत्रे सर्वप्रसिद्धसाधारणं वृत्तिमत्त्वमेवार्थवत्त्वम्। अयमाशयः, वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिविषयोऽर्थः बोधजनकस्यैव तात्पर्यविषयत्वम्। अत एव रामादिघटकैकदेशानामानर्थक्येऽपि रामा

देऽश्च प्रातिपदिकत्वोपपत्तिः । ननु पर्युदासेनाऽर्थवत्त्वलाभेऽर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । उत्तरार्थत्वात् । नचेहकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । इह किञ्चिन्नपो इति न्यायेनाऽर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणे प्रमाणान्वेषणप्रयासक्लेशनिवृत्तिरूपफलेन साफल्यात् । प्रत्ययेऽप्रतिव्याप्तिवारणं तु अप्रत्ययपदावृत्त्योत्तरसूत्रघटककृत्तद्धितग्रहणबाधितया सुव्यक्तमेव । नचैतदेव गौरवं दूषणमिति वाच्यम् । नवीनोक्तार्थवत्त्वलक्षणपरिष्कारप्रकारप्रयासबाहुल्यापेक्षयाऽस्य लघुत्वात् । उत्तरसूत्रे पदार्थाभावपर्थाऽप्यधिकरणत्वमेवार्थवत्त्वमित्याहुः ।

ननु पाचक औपगव इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययान्तपर्युदासेन निषेधात्पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वाप्रसक्तौ तदर्थमुत्तरसूत्रे कृत्तद्धितोर्ग्रहणावश्यकत्वेऽपि समासे राजपुरुष इत्यादौ (१) प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ङसन्तस्यैव सन्तस्यैव च प्रत्ययान्ततदादित्वबाधनात्समुदायस्य प्रत्ययान्ततदादिभिन्नत्वेन पूर्वेणैव तत्सिद्धौ समासग्रहणं व्यर्थम् । नच राज्ञः कुमारी राजकुमारीत्यादावन्तरङ्गत्वेन हल्ङ्यादिलोपेऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादर्थवत्तदादावपि तदादित्वारोपाद्राजन् ङस् कुमारी यस्य प्रत्ययान्ततदादित्वात्पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वासिद्ध्या तदर्थं समासग्रहणं निष्प्रयोजनमिति वाच्यम् (२) अन्तरङ्गानपि विधीन्-

---

(१) प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति । प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषास्वरूपम् । यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्येको योगः प्रत्यये इत्यपरो योगः । गृह्यमाण उपतिष्ठते इतिशेषः । तथाच प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी उपतिष्ठते इति तदन्तसिद्धिः । तदन्तांशसिद्धिस्तु विशेषणान्तराभावे शब्दस्वविशेष्यमादाय येन विधिरित्यनेनैव । अत एवोक्तपरिभाषा लभ्यते इति बोध्यम् ।

(२) अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रमस्याः ज्ञापकं तथाहि, त्वत्पुत्रमित्यादौ उत्तरपदस्याऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन त्वमावेकवचने इत्यनेनैव त्वादेशसिद्धावुत्तरप्रत्यये परे त्वादेशविधानार्थमुक्तसूत्रं व्यर्थं सत्परिभाषां ज्ञापयति । तत्र पुत्रस्य पुत्र इत्यादौ तत्वममादिबाधनार्थं ज्ञापकीभूतोक्तसूत्रस्य

हिरन्नौ तु बाधते) इति परिभाषया श्रूयमाणसुपा समासे राजा ऋद्
कुमार्य इत्यस्याप्यन्यथासिद्धत्वेन पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्व
सिद्धौ समासग्रहणं व्यर्थमस्य नात्रव्यत्वात्। अत्र श्रुतिलक्षणाभि
धानाद्यतम वनार्थबोधकत्वं यदर्थवत्त्वमिति स्वीकारात्तदुपलक्षमि
त्यादौ तदभावात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ तदर्थं समासग्रहणं विधेयमिति
वाच्यम्। तथापि बौद्धार्थशक्तिस्वीकारात् तदासिद्धेर्व्यर्थमेव समास
ग्रहणमित्यत आह—पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थमिति।
पूर्वभागः पदमिति। ननु तथा प्रयोगार्हाथवत्त्वमिति तदर्थं।
तेन यदि पदमाहुस्तथापुत्रपरत्वे गौ इत्यस्याप्युपनयनेऽपि समाउ
स्येन प्रयोगार्हाथवत्त्वरूपपदत्वसम्भावे नियमफलापपत्ति इति शब्द
पदत्वाभावे अपि अन्वयत्वेन तत्परत्वे च 'अनुकरणञ्चानिति परमि'
त्यनेनानुकरणत्वबोधनात्तस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हं वान्। पूर्वभाग
पदमिति उत्तरस्य अन्वयोपपत्तये स्फुटत्वाद्यम्। तेन उपगवादिप्वार्थी
प्रातिपदिकत्वसिद्धिः, अन्यथा 'कृत्तद्धितसमासाश्च' पूर्वभागस्य पद
त्वात्तस्य नियमेन तद्धुग्भवृत्तेः। ननु तत्र तद्धितग्रहणसामर्थ्या
देव प्रातिपदिकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। तस्य भावः इत्यादौ चारि
तार्थ्यात् तत्र पूर्वभागस्य भाव न तु पदत्वम्। नन्वेवमपि पानिरक्ष
दिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदस्य पुत्तरस्य
प्रत्ययत्वादेव नियमेन चारितार्थ्यसम्भवादिति वाच्यम्। उत्तरस्तु
प्रत्ययो नैतस्य तद्धितप्रत्यया नतिव्याख्यानेनाप्रत्ययादिति स्पष्टं मनो
रमायाम्। वस्तुतस्तु पूर्वं इत्यनेनाहिता यद्यपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगा
र्हाथवत्त्व गृह्यते तेन पुत्रकाम्यादौ न दोष इति भावः। ननु शाप
कस्य स्वांशे चारितार्थ्ये ज्ञाप्यमन्यथास्वस्य असिद्धत्वात्समासग्रहणस्य
ज्ञापकत्वं न स्याद्दुक्तज्ञापनोत्तर तस्य स्वांशे चारितार्थ्याभावादिति
चेन्न। (यावता विना नोपपद्यते तावत्स्वार्थं ज्ञापयती)ति न्यायेन
पूर्वसूत्रे पूर्वभागपदघटितसंघातातिरिक्तार्थवत्पद ग्रहणमिति ज्ञापो
चेन समासे वाक्ये च पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तौ समासे
तत्प्रसिद्धये समासग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यात्। यच्च संघातस्या

चारितार्थ्यं तु अत्रानुवृत्तस्य अर्थवत्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्व बो यम्। अस्माभिः
सान्देशः अपवादा इति न्यायेन अर्थवत्तस्यैवार्थसिद्धौ यथा सता अपर्यन्तानुवृत्ति
परिमाणाद्यधिकृति भाव।

दिमूलोक्तो न नियमाकारः किन्तु साजात्यप्रदर्शनमात्रम्। तद्व्याका
रस्तु व्यर्थीभूतशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकस्यैव यथार्थप्रयोजकशा
स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य यद्रूप तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वैय
र्थ्यप्रयोजकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोच इत्येव तथ
च प्रकृते, व्यर्थीभूतसमासग्रहणरूपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमास
सङ्गकार्थवत्वव्याप्य यद्रूप पूर्वभागपदघटितसंघातत्व तद्रूपावच्छिन्न
तिरिक्तत्वेन वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽर्थवा
सङ्कोच इति दिक्।

ननु रमा गौरीत्यादौ (१)(प्रातिपदिकग्रहण) इति परिभाषये
प्रातिपदिकपदेन ङ्याब्‌न्तस्यापि ग्रहणात्स्वादिसिद्धौ ङ्याप्प्राति
दिकादिति सूत्रे ङ्याप्ग्रहणं व्यर्थमित्याशयेन शङ्कते-प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यादि। इत्थ हि समाधातुरभिप्रायः, उक्तसू
ङ्याप्ग्रहणाभावे, आर्य्यशब्दाट्टाप् प्राग् तरङ्गत्वात्कनि ततष्टापि आ
र्य्यकेत्यवस्थायामत्यानिकाकाराभावात् 'उदीचामि'त्यस्याप्राप्तौ 'प्र
त्ययस्थे'ति नित्यमित्वे आर्य्यिकेत्येकमेव रूपम्। एव लोहितशब्दान्ङीप
प्राग् तरङ्गत्वात्कनि ततष्टापि लोहितकेत्यवस्थायां तोपधत्वाभावे
'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययस्थेति नित्यमित्वे
लोहितिकेत्येकमेव रूपं स्यात्तु आर्य्यिका आर्य्यका लोहिनिका लोहितिके
ङ्याप्ग्रहणमावश्यकम्, कृते ङ्याप्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्ताभ्य
प्राक् न तद्धितोत्पत्तिरित्यर्थज्ञापनेन ङ्याबन्तादेव तद्धितोत्पत्ताव
स्तरूपसिद्धिरिति। सूत्रे ङ्याप्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणमर्थात्स्त्री
प्रत्ययमात्र तद्धितोत्पत्तेः प्राग्भवतीति फलितम् तेन अश्व धूतर
युवतितरेत्यादेः सिद्धिः, अन्यथा स्त्रीप्रत्ययात्प्राक् तद्धितोत्पत्तावुक्त
प्रयोगोपपत्तिर्न स्यात्। (२) अत्र वयोवाचके वैकल्पिकजातित्वस्य
स्त्रीकाराज्ञातेश्चेति निषेधेन न पुंवत्त्वम्। तद्धितोऽपि व्याख्याना
त्समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्त एव गृह्यते तेन युवतिः, बहुगोमत्केति
सिद्धम्। अन्यथा तिप्रत्ययात्कप्रत्ययात्प्राक् ङीपि युनस्ति बहुगोमतिकेति
स्यादिति प्राञ्चः। नागेशस्तु अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवा

(१) प्रातिपदिकग्रहणेति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह
णमिति स्वरूपम्।

(२) अत्रेति। युवतितरेत्यत्रेत्यर्थः।

त्पत्तिमङ्गीकृत्य लोहितालिङ्गबोधाय स्त्रीत्वेन विवक्षितेन लोहिनिका लोहितिकेतिपदद्वयम्प्रतिपाद्य आर्य्यायेत्येकमेव रूपमुक्तवान्। नागेशाभिप्रायेणेयमयुक्ता युक्ता चेति स्वयमूहनीया। वस्तुतस्तु स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेति पञ्चविधप्रातिपदिकार्थप्रयुक्तकार्य्याणां क्रमनियमः प्रथमं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातिबोधः ततो धर्मित्वेन प्रधानतया लिङ्गादिभिरपेक्षितत्वाच्च व्यक्तिबोधः ततः स्वमात्रापेक्षलिङ्गबोधः, ततो विज्ञातायक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थान्तरसंख्याया प्रथममुपस्थितत्वेन संख्याबोधः ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षया कारकबोधः ततो लिङ्गकार्य्योत्तरमेव तद्धितोत्पत्तिरिति नोक्तप्रयोगाणामनुपपत्तिरिति केचित्। उदाचामित्यारम्भसामर्थ्याच्चोक्तफलसिद्धिः। आर्य्यैव प्रतिकृतेत्यर्थे आर्य्यिकेत्यत्र 'इवेति प्रतिकृतावि'ति कन् प्राग्दापि तत्र सूत्रस्य चारितार्थ्यादित्यलम्॥

ननु रामशब्दात्सौ तस्य रुत्वे राम र् इतिस्थितौ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्येतद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्सञ्ज्ञालोपयोरभावेन स्थानिवत्त्वस्य विधाप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्पदम्' इति पदसञ्ज्ञाभावेन च विसर्गो न स्यादिति चेन्न। 'न मुने' इत्यत्र नेतियोगविभागात्सिद्धमिति व्याख्यानाद्रुत्वस्योक्तसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावादुकारस्येत्त्वे लोपे च रेफस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गस्य सुलभत्वादित्याशयेनाह—रुत्वविसर्गाविति। 'ससजुषोरुरि'ति रुत्वे 'खरवसानयोरि'ति विसर्गे च रामः इति सिद्धमिति भावः॥

ननु 'अतो गुणे' इत्यस्य सकलदीर्घबाधकत्वेन रामाः इत्यादौ 'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यादित्याशङ्क्यापवादविषयबाध्यविशेषचिन्तापरकमूलन्यायेन समाधत्ते—पुरस्तादिति। (१) पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानि)ति न्यायाकारः। प्राक्वर्तिनोऽपवादा अनन्तरान् सन्निकृष्टान् विधीनेव बाधन्ते नोत्तरान् अनन्तरापेक्षया व्यवहितानिति तदर्थः। तथा च 'अतोगुणे' इति सूत्रं सवर्णदीर्घमेव बाधते न तु पूर्वसवर्णदीर्घमिति न दोष इति भावः, अयं न्यायो 'नादिचि' वीजग्रहणेन ज्ञापितः, तथाहि रामानित्यादौ

(१) पुरस्तादिति। अत्र च स्वपरोक्तबाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य तत्र परस्य बाधे मानाभावः, आकाङ्क्षाया निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाश्चेति परिभाषायां बीजम्।

निषेधाभावाय सूत्रे तद्ग्रहणम् पररूपेण दीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक् ॥

ननु (येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते) यथा पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनस्याक्षेपस्तद्वदङ्गं विना सम्बुद्ध्यनुपपत्त्या तथा तस्याक्षेपस्तथा च (येनाक्षिप्तस्यान्वयस्तस्य तत्रैवान्वयः) इति न्यायादङ्गस्य सम्बुद्धिविशेषणत्वमेव न्याय्यम् । (१) (श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानि) ति न्यायात् एङ्ह्रस्वयोर्हल्विशेषणत्वमेव न्याय्यम् । तथाहि अङ्गात्परा–या–सम्बुद्धिस्तदवयवो–यो हल् स च लुप्यते एङ्ह्रस्वाभ्यां परीभूतश्चेदिति सूत्रार्थः समुचितस्तस्मिहायाऽन्यथा सूत्रार्थवर्णनमनुचितमित्याह—सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । अयमाशयः, तथा सति हे कतरदित्यत्राऽङ्गात्परीभूताया अदितिसम्बुद्धेरवयवस्य ह्रस्वात्परस्य हलस्तकाररूपस्य लोप आपद्येत, अतो लक्ष्यानुरोधात् (श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्) इतिन्यायं तिरस्कृत्य, एङ्ह्रस्वयोरनुमितस्याऽप्यङ्गस्य विशेषणत्वमभ्युपेयम् । एवञ्च ह्रस्वात् साक्षात्परत्वाभावेन न तत्र सम्बुद्धिलोपः । नचाङ्गात्परा–या–सम्बुद्धिस्तदवयवो–यो हल्–स–च–लुप्यते–सा–च–सम्बुद्धिरेङ्ह्रस्वाभ्यां–परीभूता–चेदित्यर्थे अदिति सम्बुद्धेर्ह्रस्वात्परत्वाभावेनैव तत्रत्यातिव्याप्तिदोषव्यावृत्तिसम्भवे एङ्ह्रस्वयोरनुमिताङ्गविशेषणत्वे किम्फलमित्यत आह—हे कुलेति । उक्तार्थस्वीकारेऽत्राव्याप्तिदोषापत्तिः, तथाहि, अत्र 'स्वमोर्नपुंसकादि'त्यतः प्राक् परत्वात् 'अतोऽमि'ति सोरमादेशे 'अमि पूर्व' इति पूर्वरूपत्वे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्त्या तदभ्युपगमेऽपि ह्रस्वसम्बुद्ध्योः पौर्वापर्य्यव्यवहारासम्भवेन तादृरूप्यस्याऽतिदेष्टुमशक्यत्वेन च सम्बुद्धेः ह्रस्वान्तात्साक्षात्परत्वाभावात् मलोपो न स्यात् । अतोऽन्याक्षिप्तस्याऽप्यन्यत्रान्वयः, अर्थादेङ्ह्रस्वयोरङ्गविशेषणत्वमङ्गीकार्य्यं तथा सति मूलोक्तार्थसम्पन्नत्वेन लोपोपपत्तिः सुलभा । नच (२)(एकदेशविकृतमनन्यवत्) इति न्यायेन

(१) श्रुतानुमितयोरिति । श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्रारेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वात् इति भावः ।

(२) एकदेशविकृतमिति । मा दीव्यत इति सूत्रभाष्योक्तिरेवास्या शङ्का । तत्र हि दीव्यतिशब्दे[illegible]नुकरणमिदमित्यभिप्राय किमर्थं

दीर्घाभावमाशङ्क्य तदनित्यत्वेन समाधत्ते—कष्टायेति। न च रामायेत्यत्र यञादित्वसापेक्षदीर्घादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तावनित्यत्वाभ्युपगमो विफल इति वाच्यम्। (१) परिभाषया दीर्घस्यासिद्धत्वबोधनेन सन्निपातविघाताभावेऽपि वास्तविकतद्विघातस्य जायमानतया सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। किञ्च बहिरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वस्यैव बोधः क्रियते न तु बहिरङ्गशास्त्रे प्रवृत्ते तदसिद्धत्वप्रतिपादनमपीति सन्निपातविघातस्य परिभाषया दीर्घस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा दूरीकर्त्तुमशक्यतया विघातस्य स्पष्टत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेरनित्यत्वं विना वारणोपायस्यादृष्टत्वात्। न चाऽनित्यताप्रयोजकनिर्देशस्य 'अकृत्सार्वधातुकयोरि'ति दीर्घेणैवोपपत्तौ तत्र ज्ञापकत्वं तस्य कथमिति वाच्यम्। तस्यापि सन्निपातपरिभाषयाऽप्रवृत्तेः। अनित्यत्वे तु सर्वं सूपपन्नमिति भावः। (२)किञ्चोक्तदीर्घविधायकशास्त्रस्याऽदन्तादिति पर्युदासेनाप्यस्य प्रवृत्तिरिति दिक्॥

बहुवचने किमिति। इत्थमेतदभिप्रायः, 'बहुवचने झल्येदि'त्यत्र बहुवचनग्रहणाभावे रामः इत्यादौ नेत्वापत्तिर्दोषः। 'प्रत्ययः परश्चे'त्यादिनिर्देशात् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये'त्यादौ 'सम्बुद्धे'रित्यादिवत् 'सुपी'त्यनेनैव सिद्धे तद्ग्रहणेन च सावेत्वस्य भवतीति कल्पनात्। न च तदभावे रामस्येत्यत्रोक्तदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इत्यनेन ङसः स्थाने स्य विधाय पररूपे कृते रूपसिद्धावदोषात्। न चोक्तसूत्रेण ङसोऽस्यविधाने इदम्शब्दान्ङसि निष्पन्नस्य अस्येति रूपस्य सिद्धिर्न स्याद्धलादित्वाभावेन हलि लोपाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। 'आपि लोप इति न्यासेन 'टोसोरनक्' इति न्यासेन च विषयविभागादुक्तलोपोपपत्तौ रूपसिद्धेः। न च रामाभ्यामित्यत्रैव दुर्वारमिति वाच्यम्। सुपि चेत्यस्यारम्भसामर्थ्यादेवोक्तदोषस्य निवृत्तेः। न चोक्तसूत्रस्य रामायेत्यत्र दीर्घविधानेन साफल्यादसामर्थ्यादित्युक्तिरसङ्गतेति वाच्यम्।

---

(१) परिभाषयेति। अन्तरङ्गपरिभाषयेत्यर्थः।

(२) किञ्चेति। ननु क्षत्रियाणीयादित्यादावपि सन्निपातपरिभाषानिरोधो दीर्घाभावस्य सूत्रवैयर्थ्येन सामर्थ्यात्परिभाषाबाधनात् इति दीर्घेणैव निर्देशोपपत्तावनित्यत्वे नासौ ज्ञापक इत्यरुचेराह किञ्चेति।

'टेरच' इति सूत्रकरणादकारोच्चारणसामर्थ्येन पररूपस्य बाधाद्दीर्घेणे चोक्तप्रयोगस्योपपत्तौ सूत्रवैयर्थ्यस्य स्पष्टतया सामर्थ्यादित्युक्ते सुस गते । एवञ्च बहुवचनग्रहणाभावे कुमाप्यदोषाभावाद्ग्रहणीयन्तदिति प्रकृताकूतम् । रामेष्वित्यादावेत्वविधानस्य चरितार्थतया रामाभ्या मित्यादावपि रामेभ्य इत्यादावप्येत्वं बाधित्वा दीर्घापत्तिरतस्तत्करण मावश्यकं कृते च तस्मिन् सामर्थ्यादेत्वमेव न दीर्घ इति न कापि शङ्काकलङ्कफक्किकेति सङ्क्षेप ॥

ननु 'बहुवचने झल्येदि'त्यत्र झल्ग्रहणाकरणे 'उतो वृद्धिर्लुकि हला'त्यतो हलीत्यस्यानुवृत्त्या बहुवचने हलादावेव तदेत्वविधानात्प्र थमा बहुवचने रामा इत्यादौ दोषाभावेन झल्ग्रहणमनावश्यकमेवेति शङ्कोत्थितौ समाधत्ते-झलि किम् । रामाणामिति । अयम्भाव झल्ग्रहणाभावे हलादौ बहुवचने सुप्येत्वमित्यर्थे रामाणामित्यत्रैत्वापत्ति रतस्तदावश्यकम् । न च सन्निपातपरिभाषाविरोधान्न तत्रैत्वापत्तिरिति वाच्यम् । झल्ग्रहणसामर्थ्यादेतद्विषये सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तिकल्प नेन तत्र तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणं कर्त्तव्य मेव कृते च तस्मिन्न दोषो नकारस्य झल्त्वाभावात् । एत्वे सन्निपात परिभाषाऽप्रवृत्तेरेव, 'अद सर्वनामि' त्यादिनिर्देशसङ्गतिरित्यलम् ॥

ननु मार्धमात्रालाघवाय-'बहुवचने झलीत्' इत्येवास्तु सूत्रमिति चेन्न । तथा सति 'ओसि चे'त्यत्रैकोऽनुवृत्त्या ओसि परे अकारस्यै गागमः स्यादित्यर्थे ज्ञानयोरित्यादौ 'इकोऽचि विभक्ता'विति नुमा- पत्तेः नित्यान्तरङ्गत्वात् 'आद्गुण' इत्यनेन गुणे जाते इगन्तत्वाभावा देव नुमोऽप्राप्तिरिति वाच्यम् । (१)(वार्णादाङ्गं बलीय) इति न्यायेन प्राङ् नुम एव प्रवृत्ते । न च समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवो क्तन्यायप्रवृत्त्यङ्गीकारात्प्रकृते नुम्गुणविधायकयोरसमाननिमित्तक

---

(१) वार्णादाङ्गमिति । वर्णनिमित्तककार्यादङ्गनिमित्तिककार्यं बलव वतीत्यर्थं तथा च वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यककार्यादङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यक कार्यं बलवदिति फलितम् ।

अत्र ज्ञापकं तु अभ्यासस्याऽसवर्णेऽत्र या सवर्णग्रहणमेव, तथाहि परिभाषाऽसद्भावे इयतुरित्यादावन्तरङ्गेन सवर्णदीर्घेणेयङो बाधात्तुल्य रूपसिद्धौ व्यर्थमसवर्णग्रहणं परिभाषां ज्ञापयति । अपवादत्वात्प्राप्तेयङ

धेनोक्तन्यायस्याविषयत्वेनाऽप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे नुमोऽप्राप्त्या न दोष इति वाच्यम् । आङ्यार्णयो समानकार्य्यित्वे एव तत्प्रवृत्ते. सिद्धान्तितत्वाद्विहोभयोरसमानकार्य्यित्वान्न्यायप्रवृत्त्या दोषस्य तादवस्थ्यात् । प्राक् प्रदर्शितो न्यायप्रवृत्तिविषयो नैव समीचीन , तथा सति दीर्घवृद्ध्योरसमाननिमित्तकत्वेन न्यायाऽप्रवृत्त्या इयाय, इयेये येत्यादेरसिद्ध्यापत्ते । सिद्धान्ते तु द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गसवर्णदीर्घस्य न्यायेनैव बाधाद्वृद्धौ रूप सिद्ध्यतीति भाव । 'बहुवचने झल्येत्' इति न्यासे तु बहुवचने झलीति सप्तम्या अचरितार्थत्वाज्झलादौ बहुवचने सुपि अत इदित्यर्थे 'आद्यन्तौ टकितानि'त्यनेन टित्कार्य्यस्याऽऽद्यवयवत्वविधानादकारात्प्रागिटि रामेभ्यो रामेष्वित्याद्यसिद्ध्यापत्ते । नच 'यत्तदेतेभ्य'इत्यादिनिर्देशात्सप्तमीनिर्दिष्टपदाना षष्ठ्यन्तत्वकल्पनमत इति षष्ठ्यन्तस्य च पञ्चम्यन्यतत्व सप्तमीनिर्देशश्च (१) (यस्मिन्वि-

---

न्यायाकृत्यर्थमसवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वे ज्ञापकत्व न सम्भवतीति नाऽऽशङ्क्यम् । तस्य येननाप्राप्तिन्यायेनेयङ्गियादिसकलदृश्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयात् । इति प्राञ्च ।

नव्यमते तु अभ्यासस्याऽसवर्णे इति सम्पूर्णसूत्रमेवास्या ज्ञापकम् इयाय इयेयेत्यादावियङ्विधानाय सूत्रस्यावश्यकत्वे ज्ञापकत्वमसम्भवीति नाशङ्क्यम् । तत्र सूत्रसत्त्वेऽपि पूर्वप्रवृत्तगुणवृद्ध्योर्द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशेनापहाराद्द्वित्वे कृते पुन प्राप्तगुणवृद्ध्योर्बाधन विधायाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्ते । इति व्यर्थीभूत सूत्र परिभाषा ज्ञापयति ज्ञापितायां तु तस्यां सवर्णदीर्घापेक्षया गुणवृद्ध्योरेव प्राबल्यात्सूत्र सार्थकमिति भाव ।

(१) यस्मिन्निति । यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषास्वरूपम् । यस्मिन्नल्ग्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तदलादौ बोध्य अस्मात्सूत्र विषयताप्रयोजके सप्तम्यन्ते विशेषणताप्रयोजक पद यो विधि स तदलादौ बोद्धव्य इति यावत् । इय परिभाषा वाचनिक्येव नतु ज्ञापकसाध्या भाष्ये वचन रूपेणैवैषा पठिता नत्वत्र ज्ञापकमुपन्यस्तमिति भाव ज्ञापकजिज्ञासा चेदुच्यते अत्र नल्यपीतिसूत्र ज्ञापकम् । तथा हि परिभाषाऽसत्त्वे प्रदायेत्यादौ तदन्तविधे हलन्तकित्प्रत्ययपरत्वाभावाद्वेत्वाप्राप्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तसूत्र व्यर्थं सत्परिभाषा ज्ञापकम् ।

धिरि)ति परिभाषाप्रवृत्तिसम्पादकत्वाध्याहृतार्थस्तथा च झलादेर्बहुवचनस्य सुप इडागम इत्यर्थे न दोषस्तत्रेति वाच्यम् । तथा सति पचध्व इत्यादौ हल्लिलोपानापत्ते । गङ्गे इत्यादौ सम्बुद्धिलोपानापत्तेश्च । 'सम्बुद्धौ चे'त्यत्रोऽनुवृत्त्या तेन तद्विधानात्तस्य गुणे तस्य च पञ्चमासमासेन स्थानिवद्भावात् 'एङ्ह्रस्वादि'त्यस्याप्राप्तेर्विधानात 'हल्ङ्याबि' त्यस्याप्राप्तेश्चेत्यलं पल्लवितेन ॥

सुपि किम् । पचध्वमिति । अयम्भावः, सुपिग्रहणाभावे पचध्वमित्यत्र झलादिबहुवचने ध्वमि परे एत्वापत्ति । नच 'बहुवचने झल्येदि'ति न्यासे न तत्र दोष इति वाच्यम् । तथा सति (१) सङ्गसीरन्नित्यत्र सकारादिबहुवचने तदापत्ते । नन्वभादिसाहचर्येण सकारादिबहुवचनस्यापि सुप्प्रत्ययस्यैव ग्रहणादुक्तप्रयोगे दोषाभावाद्व्यर्थमेव तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । पट्वी, मृद्वीत्यादौ गुणाऽभावाय 'घेर्ङिती' त्यत्रानुवृत्त्यर्थत्वेन तस्य साफल्यात् । नच टाप स्थाने टीप् इति न्यासेन नोक्तस्थले कश्चिद्दोष इति वाच्यम् । सवर्णानेकाऽनेककल्पनापेक्षया सुपिग्रहणकरण एव लाघवादिति दिक् ॥

जश्त्वमिति । अयम्भाव (२)(येन नाप्राप्ति) न्यायेन अवसाने विधीयमानस्य चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात्प्रागेव चर्त्वं ततो जश्त्वमिति । जश्त्वोत्तर चर्त्वोपन्यासस्तु न युक्त उक्तयुक्ते । अत एव जश्त्वमिति प्रतीकमुपादाय बाधित्वेति शेष इत्युक्तं नागेशेन न तु जश्त्वोत्तर चर्त्वमुक्तमिति सत्यम् ॥

ननु रामस्येत्यत्र 'अनचि चे'त्यनेन सकारस्य द्वित्वे तस्य 'खरि च'ति चर्त्वे तकारश्रवणापत्तिस्स्यादित्याशङ्का निराकरोति—सस्य द्वित्वपक्षे खरिचेति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारोऽल्पप्राणतया प्रयत्नभेदादिति । तकारस्याक्तसूत्रेण चर्त्वेऽपि 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यत्रत्य तमब्ग्रहणात्स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमेनैव

---

(१) सङ्गसीरन्निति । सम्पूर्वकाद्गम धातो 'समो गम्यृच्छिभ्यामि'त्यात्मनेपद आशीर्लिङि बहुवचने रूपम् ।

(२) येन नाप्राप्तीति । यमनाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति न्यायस्वरूपम् ।

देशेन भाव्यमिति योऽयमाद्यन्तस्थानजन्यत्वसमानाधिकरणविवृत स्वरूपाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नवत्त्वसमानाधिकरणमहाप्राणरूपबाह्यप्रयत्नवत सकारस्य स्थाने तादृश सकार एवाऽऽदेशो जातो ननु तकारस्तस्य सकारेण समानस्थानिकत्वेऽपि स्पृष्टरूपाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नवत्तया अल्प प्राणरूपबाह्यप्रयत्नवत्तया च तेन भेदादिति भाव । स्थानप्रयत्नाभ्या माऽऽन्तरतम्यस्याऽऽश्रयणे प्रमाणमाह—अत एव स' सीति तादेश आरभ्यत इति । उभाभ्यामाऽऽन्तरतम्यस्याऽनाश्रयणे खरिचेति चर्त्वेनैव (१)वत्स्यतीत्यादि सिद्धौ 'स स्यार्द्धधातुके' इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादिति तद्भावः । नचोक्तसूत्रसत्त्व वत्स्यतीत्यादौ (चयो द्वितीये) ति वार्त्तिकेन टिनाद्यादेशे पक्षे थकारघटित रूप सिद्ध्यति तच्चेदानीं स्यात् खरिचेति चर्त्वस्योक्तवार्त्तिकदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनाऽऽदेशाप्राप्तेरिति तदर्थमुक्त सूत्रस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्व कथमिति वाच्यम् । 'न मुने' इत्यत्र नेति योग विभागेन क्वचिदसिद्धत्वमेति कल्पनात्खरिचेति चर्त्वेऽपि थकारघटितरूपसिद्धौ बाधकाभावात्सूत्रवैयर्थ्यस्य स्पष्ट तयोक्तार्थे ज्ञापकत्वसम्भवादित्यलम् ॥

ननु रामशब्दादामि तस्य नुडागमे रामनामिति स्थितौ 'नामी'ति सूत्रापेक्षया 'सुपि चे' त्यस्य परत्वेन दीर्घेऽपि नामान्यतरहितपूर्वत्वविशिष्टाऽजन्तत्वरूपादेश्यत्वसत्त्वात् (पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ति) इतिन्यायेन नामीत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवेन कृताकृतप्रसङ्गित्वरूपनित्यत्वस्य सद्भावादनेनैव दीर्घो न तु तेन परत्वापेक्षया नित्यत्वस्य बलवत्त्वात्, एतच्च मूलोक्तशङ्कासमाधानप्रयासो विफल इति चेन्न । (२)(शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य) इति न्यायेन नामीत्यस्य नित्यत्वविघातात् । न च (एकदेशविकृतमनन्यवत्) इत्यनेन न तस्य नित्यत्वहानिरिति वाच्यम् । तस्य न्यायस्य शब्दान्तरस्येति न्यायविषये प्रवृत्तेरनङ्गीकारात् । अन्यथाऽस्य न्यायस्य सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेरितिभाव । नच नामशब्दमुच्चार्य दीर्घविधानात्प्रतिपदोक्तत्वेन नामीत्यस्यैव प्राक् प्रवृ

(१) वत्स्यतीति । वस् धातोर्लृटि रूपम् ।

(२) शब्दान्तरस्येति । एषा च परिभाषा वादे शित इति सूत्रभाष्ये स्पष्टा वचनरूपेण पठितेत्यर्थ । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते विकरणान्त स्याऽट् अकृते विकरणे धातुमात्रस्याऽट् इत्यटनित्य इत्युक्तम् ।

शेषाभ्यवाहत्यर्थमेव सूत्रमिदमित्याशयेनाह्इते—स्थादेशानन्तयोः विधिरिति । उदाहरति—सुधी सुधियाविति । अयमाशय , इयवि सन्धिधावधात्वन्तरवदस्यास्य धातुत्वाभिव्यक्त्यर्थं पृथक् यणो वृत्तिरिति द्वितीय मनुसूत्रहणम् । तत्र सूत्राभावे गत्यादिभि-र्गृहीतेन सहावश्यकम् । न च 'नाभिचन्तियसोमामि चैतदपन्न-त्वादन्तर् धातोः सन्धानस्य तत्र येदेशवाचेपेति नियमानुरोधात् न तत्र तदादिविधिरिति तदर्थमेव सत्रग्रहणमिति वाच्यम् । बहुलग्रहणानु रोधेन प्रकृते विधानेनियमबाधनाधातादेरपयपदार्थत्वपदस्य वन्धादिति सङ्क्षेपः ॥

ननु 'सर्वादीनि' इति सूत्रे प्रमाणाभावेन शब्दस्वरूपाध्याहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तद्वितरविशेष्यवाचकपदाभावात् तदन्तविधानाय सर्वादीनामन्तस्य सर्वनामसंज्ञासिद्धौ मा सापयितुमाह—तदन्तस्यापीयं संज्ञेति । तत्र प्रमाणमाह—द्वन्द्वे चेति । अयमाशय , समुदायस्य यत्र नियमानुपपत्त्याभिपरावृत्ति, यत्र समुदाये सर्वनामसंज्ञा विध्याप्त्या प्राप्त्यभावात्तद्वर्णनिषेधसूत्रं ज्ञापयति सर्वादि-स्यापि सर्वनामसंज्ञा भवतीति स च तदन्तविधिविशेष्यवाचकपदाभावात्तदन्तविधिमाहेति, अतः शब्दस्वरूपाध्याहार आवश्यकः सति च तस्मिन् तदन्तविधौ सर्वादेः तस्य सर्वनामत्वे निषेधसूत्रस्य व्यावृत्त्यर्थं परमसर्वस्मै इत्यादिरूपसिद्धिश्चेति सर्वमुपपन्नमिति । न च अथ कथं चरति द्वन्द्वे गुणे इत्ये अभावविधान परादिवद्भावेन प्राप्तसर्वनामसंज्ञानिषेधानुवर्तनस्यापदार्थत्वं येन ज्ञापकत्वं स्यादिति वाच्यम् । तदन्तविधिज्ञापकत्वानपायान्मामाप्ततेनोक्तप्रयोगानभिधानात् । न च तदन्तविधेरभावेऽपि वर्णाश्रमेतराणामित्यत्रावयवस्य सर्वनामसंज्ञा न भवतीत्यर्थं निषेधार्थं समासग्रहणमिति वाच्यम्। अवयवसमाश्रयणसुब्लोपाविवक्षाया अभावेन स्थानामप्रवृत्तिफलस्य तात्पर्यग्रहणसामर्थ्यस्यायोऽस्याप्रकृतित्वफलस्य (अन्यपदार्थनामसमासे) त्यस्याप्राप्तेरिति दिक् ॥

ननु पदाधिकारस्याधिकारि च कार्यो सूत्रोपात्तस्य सूत्रोपात्तान्तस्य च भवतीत्यर्थकस्य (पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च),तस्य सत्त्वात्तदन्तविधिनैव परमसर्वस्मै इत्यादिसिद्धौ तदन्तस्य अस्या विफलमित्याह—तेन परमसर्वेति भवतीति । परमसर्वेत्य

न्य गणे पाठाभावात्सर्वनामसंज्ञकत्वाभावेन अकाद्युत्पत्तिर्न स्यात् तदन्तविधौ तु सर्वाद्यन्तस्यापि तत्वेन सुलभ एव अकादिरिति भावः । न चात्र प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्त्या सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिसिद्धौ ज्ञापकादिना पुनस्तदाश्रयणप्रयासो विफल एवेति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति तन्निषेधेन ज्ञापकमूलकतदन्तविध्याश्रयणस्यावश्यकत्वात् । न च परमसर्वेत्यत्रावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन सुबुत्पत्तितः प्रागेव अकादिसिद्धावलमेतेन तदर्थप्रयासेनेति वाच्यम । सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तलादयो भवन्तीति तद्विधायकसूत्रार्थे परमसर्वेति समुदायस्यैव सुबन्तत्वात् 'द्वन्द्वे चे'ति प्रथमार्थे सप्तमीति समुदाय एव संज्ञानिषेधपर्य्यवसानं नावयवे, अन्यथा वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडापत्तिः, सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य संज्ञासौलभ्यात् । अवयवस्य संज्ञानिषेधेऽपि समुदायस्य सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन सुलभैव संज्ञेति दिक् ॥

ननु 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्येतदष्टकशिद्ग्रहणेन ज्ञापितया (१)(नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि)ति परिभाषया तृ इत्यत्रानुबन्धकृतानेकाल्त्वाभावबोधनवत्प्रकृते श्यादेशस्यापि तया तथा बोधनेन मूलोक्तमतीवासमञ्जसम्' सर्वादेशेन विना शित्वस्यासम्भवेन शित्वात्सर्वादेश इत्यपि वक्तुमशक्यमिति चेन्न । इत्संज्ञावत्त्वमनुबन्धत्वमिति प्राचीनाभिमतानुबन्धत्वाङ्गीकारेण प्रकृते शकारस्य तदभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्त्याऽनेकाल्त्वस्यावतत्वेन मूलोक्तस्य समञ्जसत्वादित्याशयेनाह—अनेकाल्त्वात्सर्वादेश इति । अयम्भावः यथा तिप स्थाने डाणलौ सर्वादेशौ भवतः, आदेशविधानोत्तरमतिदेशेन प्रत्ययत्वमाश्रित्य डकारणकारयोरित्संज्ञा प्रवर्तते न तु ततः प्राक् प्रत्ययत्वाभावेनेत्वविधेरप्राप्तेः, तदानीमित्संज्ञकत्वाभावेन (नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि)तिपरिभाषाऽप्रवृत्त्याऽनेकाल्त्वस्याहतत्वात् । तथेहापि विधानात् प्रागनेका

---

(१) नानुबन्धकृतमिति । अत्र शिद्ग्रहणं ज्ञापकं तथाहि परिभाषाऽभावेऽनुबन्धकृतानेकाल्त्वस्य ग्रहणादनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धौ व्यर्थं शिद्ग्रहणं परिभाषां ज्ञापयति, ज्ञापितायामस्यां तु अनुबन्धकृतानेकाल्त्वस्याग्रहणात्सर्वादेशाय शिद्ग्रहणं स्वांशे चरितार्थमिति भावः ।

ल्त्वस्य सत्त्वात् अर्वणस्तृ इत्यादौ तु विधानात्प्रागेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या ऋकारस्यानुबन्धत्वेन तद्रहितस्य तकारमात्रस्यानेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेश इति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु, इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमित्यभ्युपगच्छन्ति तन्मते शकारस्येत्संज्ञायोग्यत्वेनाऽनुबन्धत्वात्परिभाषयाऽनेकाल्त्वाभावबोधनान्मूलोक्तासङ्गत्या शित्त्वात्सर्वादेश इत्येवोचितम्, इत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेवैतन्मते शित्त्वमित्यलम् ।

ननु उभशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तत्वे 'उभादुदात्तो नित्यम्' उभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगविरोध इति चेन्न । अर्थपरस्यैवोभशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तत्वं न तु स्वरूपानुकरणपरस्य तस्येत्यभ्युपगतेरित्याशयेनाह मूले—**उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचक इति** । उभश्चासौ शब्दश्चेति विग्रहः, अत्र शब्देत्यस्य पूर्वनिपातो नाशङ्कनीयः, व्याप्यव्यापकयोर्मध्ये व्याप्यस्यैव पूर्वनिपातो न तु शब्दत्वस्येति भावः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेति पञ्चविधप्रातिपदिकार्थस्य सिद्धान्तसिद्धत्वेन द्वित्वविशिष्टस्य वाचक इत्यस्य द्वित्वसंख्याप्रकारकसत्त्वेनविशेष्यकार्थाभिधायीत्यर्थः । ननु पञ्चविधप्रातिपदिकार्थस्य सिद्धान्तितत्वात्प्रकृत्यैव संख्यार्थबोधस्योपपत्तौ विभक्तेः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यादेश्च नैरर्थक्यापत्तिरिति चेन्न । विभक्तेर्द्योतकत्वेन सूत्रस्य च नियमार्थत्वेन सार्थक्यादित्याशयेनाह—**अत एवेति** । द्वित्वविशिष्टेत्यस्य प्रकृतार्थत्वादेवेत्यर्थः, अनन्वितार्थकविभक्तिकपदानपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेरेव न्याय्यत्वादाह—**नित्य द्विवचनान्त इति** । द्विवचनान्त एवेति तदर्थः ।

ननु स्यादिसर्वनामकार्याणामेकवचने बहुवचने च विधानदर्शनादुभशब्दस्य गणे पाठो विफल एव, न च 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति सूत्रेण उभाभ्यां हेतुभ्याम्, उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठी तृतीया च तत्फलमिति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति 'हेता'विति सूत्रभाष्योक्तवार्तिकेनैव तत्प्रयोगतार्थत्वात् । न चास्य वार्तिकस्य 'सर्वनाम्नस्तृतीया च'ेति सूत्रे वार्तिककृता पठितत्वेन तस्य सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिज्ञापकत्वं न त्वन्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेता'विति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । एवञ्चोक्तरीत्या गणपाठफलस्य सिद्धत्वादिहोभशब्दपाठो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—तस्येह पाठस्तु

उभकावित्यकजर्थ इति । गणपाठेन तस्य सर्वनामत्वात् (अव्यय सर्वनाम्नामकज्‌) ति भाव ।

ननु कप्रत्ययेनाप्यभीष्टरूपस्य सिद्धौ गणेऽकजर्थं उभशब्दस्य पाठो व्यर्थ, न चाकचि कृते स्वरे विशेष इति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरचित्स्व राभ्यामन्तोदात्तस्यैव सत्त्वेनाविशेषात् । अकचि कप्रत्यये वा कृतेऽन्तोदात्तस्वरस्यैव विधानमिति न कश्चिद्विशेष इति भाव । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिसिद्धान्तादकचि तत्प्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुबन्तस्य के तु प्रकृतेस्तदिति स्पष्ट एव विशेष इति वाच्यम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तस्यैव प्रकृतित्वेनाविशेषात् । प्रातिपदिकमेवाकच प्रकृति स च (अव्यय सर्वनाम्नामि) तिन्यायबलेन सुबन्तात्परो भवतीत्यन्यदेतत्, (ओकार सकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे-प्रागकजि) ति न्यायेन युष्मदस्मद् विषये तु सुबन्तस्यैवाकच प्रकृतित्व तस्यैव टे प्रागकजित्यवसेयम् । नचाकचि (१) (तन्मध्यपतित) न्यायेनाभशब्दग्रहणेन तस्य ग्रहणादुभावयवावयवौ यस्येत्यर्थे उभादुदात्तो नित्यम्, इत्ययचि उभयक इति रूप कप्रत्यये तु तादृश रूपन्नेति विशेष इति वाच्यम् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेष इति 'सवादीना ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तादृश रूपानभिधानेन विशेषाभावादित्याशयेनाशङ्कते—न च कप्रत्ययेनेष्ट सिद्धिरिति । समाधत्ते—द्विवचनपरत्वाभावेनेति । टे पूर्वमकचा जायमानतया (तन्मध्यपतित) न्यायेनोभग्रहणेनाकज्विशिष्टस्य ग्रहणादुभशब्दस्याकचा न द्विवचनपरत्वविघात, कप्रत्ययस्य तु प्रातिपदिकात्परत्व जायमानतया व्यवधायकत्वेन तस्य द्विवचनपरत्वविघातकत्व स्पष्टमेव, एवञ्च यथा उभशब्दात्स्वार्थे त्रलि तसि च

(१) तन्मध्यपतितेति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति स्वरूपम्। नेदमदसोरकोरिति सूत्रेऽकोरिति निषेधोऽस्या ज्ञापक । तथा हि, एतदभावेऽकच्-विशिष्टेदमदसोरभावादेव ताभ्यामुत्तरस्य भिस ऐस्त्वाप्राप्त्या तद्व्यावृत्यर्थम कोरिति निषेधो व्यर्थं सदुक्तमर्थं ज्ञापयति, ज्ञापितेऽस्मिन्नर्थेऽकज्विशिष्टयोरिदम दसोरिदमदस्शब्दाभ्यां ग्रहणात्तदुत्तरस्य भिस ऐस्त्ववारणार्थमुक्तनिषेधश्चरितार्थ इति भाव ।

परेऽयच् भवति तथा प्रकृते च प्रत्ययेऽपि स स्यादिति समाधातुरभि प्राय । एतावतेऽयच प्रसङ्गं प्रदर्शयति, 'उभादुदात्तो नित्यमि ति सूत्र विभज्यते तत्र उभादुदात्त इत्येको योग, अत्र यागेऽस्वरितत्वेन 'द्वित्रिभ्यामि'त्यतो येत्यस्य नाऽनुवृत्ति, तत अवयवसूत्रे सख्या वाचिन उभयशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्, उभयो मणि, ततो नियम् उभशब्दात्वृत्तिविषये स्वार्थे नियमयच् स्यादिति उभयत उभयत्रेति सिद्धम् । ननु वृत्तिविषये स्वार्थे नियमयच् भवतीत्यस्योक्तत्वेन कृतेऽप्ययचि सुपार् लवायजिति चेत् । योगवि भागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन 'उभौ साभ्यासस्ये'ति निर्देशेन च यत्र न द्विवचनपरत्व तत्रैवायच् न तु वृत्तिविषये इति तदाशयात् । न च द्वि वचनपरत्वाभावेऽयच् नेष्ट इत्यत्र किम्प्रमाणमिति वाच्यम् । तदय माणवार्तिकस्यैव प्रमाणत्वात् । इत्याह—उभयोऽन्यत्रेति । स्वार्थिकाऽयजन्त उभय सोऽन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे प्रयुज्यते न तु द्विवचने । यत्रोभशब्दादुत्पन्नद्विवचनस्य लुका नापहारस्ततोऽन्यत्रायजिति वार्तिकार्थ । इत्थं चत्वाऽकजर्थं सर्वादिगण उभश ब्दपाठ स्थित, भाष्ये तु प्रत्याख्यात उभशब्दपाठ, स्वार्थिकप्रत्ययात्प्रकृतितोऽविशिष्ट भवन्तीति केऽप्यन्तरेण द्विवचन द्विवचन परत्वमन्तरा दयचोऽप्रवृत्ते । अत एव उभयोरमी उभौ भावित्यादौ नायच् प्रत्यु तस्मिन्न विभाग तस्य स्वार्थे विहित इति तत्तत्कारक शक्तिप्रधानावेवेति तयोर्द्वित्वसख्याप्रकारकमपेयविशेष्यकबोधक स्वरूप द्विवचन नेति, उभयशब्देनोभशब्दग्रहणवदयाप्तिनो वृत्तिमाक्षि विषयोरुभयोर्द्विवचनयोर्ग्रहणमित्यलम् ॥"

उभयोऽन्यत्रेति वार्तिकस्योभयो मणिरुभये देवमनुष्या इत्येक-वचनबहुवचनयोरेव भाष्योदाहरणादुभयशब्दस्य 'तद्धितश्चे'ति लक्षणेन प्राप्ताव्ययसज्ञावारणाय (तसिलादय) इति परिगणनाच्चो-भयशब्दस्य द्विवचने रूपस्याऽनभिधानमित्यतो नास्त्युभयशब्दस्य द्विवचनमिति कैयट । उदाहरणमनादरणीयमिति भाष्योक्तवचनेन पचतिरूपम्, पचतिकल्पमित्यादावव्ययत्ववारणाय परिगणनस्य चारितार्थ्यादस्य द्विवचने रूपाभावे विनिगमकाभावादस्तीति हरदत्त–इति भाव ॥

ननु उभयशब्दाज्जसि उभय जसिति स्थितौ नयप्रस्थानिकाऽय-

आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन तस्य तप्प्रत्ययान्तरत्वात् 'प्रथमचरमे'ति विकल्पसंज्ञा दुर्वारेत्यत आह—तस्माज्जस्यपजादेशस्येति। अयम्भाव विकल्पसंज्ञाया विभक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम्, नित्यसंज्ञायास्तु तन्निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्तरङ्गत्वान्नित्यसंज्ञाया एव प्रवृत्तिरिति न दोष, न च नित्यसंज्ञाया सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्य निमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वमिति वाच्यम्। तादृशार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वात्। अर्थं कृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति प्राञ्च। अन्यास्तु–भाष्येऽयच प्रत्ययान्तरत्वेन स्थानिवत्त्व दुर्लभम्। किञ्च 'प्रथमचरमे'ति विकल्पविधायकशास्त्रस्य पक्षेऽभावबोधकत्वेन निषेधे तात्पर्य्यात् (१) (निषेधाश्च–बलीयांस) इति परिभाषया विकल्पसंज्ञाया एव प्राप्ति। किञ्च युगपत्प्राप्त्यसम्भवात् (अन्तरङ्ग–बलीयः) इत्यस्य नेह विषय, संज्ञानामन्योऽन्य बाध्यबाधकभावो नास्तीति प्रातिपदिकसंज्ञा समकालमेव सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्ति। अत एव सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावोपपत्ति। किञ्चान्तरङ्गपरिभाषयाऽपि समाधानमसमञ्जसम्। अन्तरङ्गे कृते बहिरङ्गासिद्धत्वबोधनस्याऽनया कर्त्तुमशक्यत्वात्। तस्मादभोक्तरीत्या यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यैवोचित्यादित्याहुरिति दिक्॥

ननु 'न बहुव्रीहावि'ति सूत्रे बहुव्रीहाविरयत्र विषयसप्तमी तेन बहुव्रीहिविषये इत्यर्थस्तत्फलितमाह—बहुव्रीहौ चिकीर्षित इति। विषयसप्तम्याश्रयणे किम्फलमित्याह—त्वक पिता यस्येति। अयमाशय, बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थस्वीकारे युष्मद्सु पितृस्वित्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासात्प्रागन्तरङ्गत्वादकचि समासे कृते सर्वनामसंज्ञानिषेधे कृतेऽपि जातस्याकचो निवृत्तिर्न स्याद्यथाऽतिभवकानित्यत्र, तथा सति सुपो लुकि मपर्य्यन्तस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति' त्वादेशे 'नद्यृतश्चे'ति समासात्कपि त्वकत्पितृक इत्यापद्येत्, न चाकृतव्यूहपरिभाषया समासोत्तर सर्वनामसंज्ञानिषेधन निमित्तविघातस्य जायमानत्वात्प्रागेवाकच् न स्यात्किञ्च जातस्यापि तस्याऽनया निवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम्। तस्य अनित्यत्वादसरणाधोक्तापत्तेर्दुर्वारत्वात्। विषयसप्तम्या उक्तार्थस्वीकारे तु युष्मद्सु इत्य

(१) निषेधाश्च बलीयांस इति। अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलवन्त इत्यथ। विप्रतिषेधसूत्रभाष्य महत्त्विरस्या बीजम्। एतत्परिभाषासत्त्वादेव द्वन्द्वे च विभाषा जसीति चरितार्थम्।

यस्यायामेव बहुव्रीहेश्चिकीर्षितत्वात्सर्वनामसंज्ञानिषेधे नाऽकचोऽप्रवृत्त्या कप्रत्यये युष्मत्कात् पितृकस्मिति स्थितौ समासादिकार्ये कृते त्वत्कपितृकः इत्यादिसिद्धि फलम्। भाष्यकारस्तु, अकच् स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयमित्युक्तेस्त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्येव रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा प्रत्याचख्यावेतत्सूत्रम्। ननु सूत्रकारभाष्यकारमतेन निषेधविधिरूपत्वाद्विकल्पस्यैवौचित्येन प्रत्याख्यानमयुक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते-यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति। सूत्रकारापेक्षया वार्त्तिककारस्यैतदपेक्षया भाष्यकारस्य प्रामाण्यम्, एवञ्च प्रकृते भाष्यकारोक्तप्रकार एव ज्यायानिति बोध्यम्। अत्र प्रमाणञ्च, 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्'—'चिन्विकृण्व्योर च'ेति सूत्रेऽकारविधानमेव, तथा हि तत्र लोपस्याऽनुवृत्तौ वलोपविधानेनैव 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इत्यनेन निषेधात् गुणाभावेन धिनोतात्यादिसिद्धावकारविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति—यथोत्तरं मुनीनामिति। ज्ञापिते च तस्मिन्, उक्तनिषेधसूत्रस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेन गुणाभावार्थं तत्राऽकारविधानस्यावश्यकत्वेन स्थाने चारितार्थ्यं जातमिति दिक्॥

ननु सर्वनामसंज्ञाविधानमविशेषात्सर्वत्र स्यादत आह—(संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः) संज्ञाभूता उपसर्जनीभूताश्च ये सन्ति ते सर्वनामसंज्ञका न भवन्तीत्यर्थः। यथा, कस्यचित्सर्व इति नाम तस्य चतुर्थ्येकवचने प्रकृतवार्तिकेन सर्वनामसंज्ञानिषेधात्स्मै कार्यस्याभावेन सर्वाय देहीत्येव न तु सर्वस्मै, एवमुपसर्जनत्वे, यथा, सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्तस्य चतुर्थ्येकवचने उक्तरीत्या स्मायादिकार्याभावादतिसर्वायेत्येवेत्यलम्॥

उक्तवार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशादिति। अयम्भावः, लघ्वक्षरं हि संज्ञाकरणमिति भाष्येण टिघुभसंज्ञावत् स इति सर्व इति वाऽल्पाक्षरसंज्ञाकरणादेवेष्टसिद्धौ सर्वनामेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थेयं संज्ञेति विज्ञायते सर्वेषां नाम सर्वनामेति, तथा च, स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणद्रव्यधर्मिसामान्यधर्माश्रयवाचकत्वरूपसर्वार्थवाचकत्वविशिष्टानामेव गणे-पाठात्तेषामेव सूत्रेऽनुकरणत्वावश्यकत्वेन संज्ञाविधानमितरेषां गणेऽपाठादनुकरणत्वासम्भवेन न तेषां संज्ञाविधानम्, एवञ्च संज्ञोपसर्जनीभूतानां गणे पाठाभावादसर्वनामत्वेन स्मायादेः

सप्ताश्यस्याऽट्डादेरन्तर्गणकार्यस्य चाप्रसक्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थमु क्त्यानिक निष्प्रयोजनमेवेति दिक् ॥

ननु अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसंशयमिति भाष्योक्त्या प्रकरणविषयस्मरणादेतत्प्रकरणस्थसप्तमीनां प्रथमार्थकत्वं तथा च, 'द्वन्द्वे चे'त्यत्र प्रथमार्थे सप्तमी द्वन्द्व सर्वनामसञ्ज्ञको न भवतीति तदर्थ, तत्र द्वन्द्वशब्दस्य समुदाये शक्त्या समुदायस्यैव सञ्ज्ञानिषेधो नावयवस्य। नचास्यैव तन्निषेधोऽस्तु समुदायस्य मास्त्विति वाच्य म्। तथा सति वक्ष्यमाणदोषापत्ते तथा हि अवयवमात्रस्य सञ्ज्ञानि षेधे तु सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य सञ्ज्ञाया बाधकाभा वात्तत्वेन वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुडापत्ति, अवयवस्य निषेधऽपि सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वस्यानपायेन तत्प्राप्तेः सुनभत्वात्। न च व्यपदेशिवद्भावादवयवस्य द्वन्द्वे निषेधात्समुदायस्य च निषेधो भवत्विति वाच्यम्। सत्येनमवयवस्य निषेधे फलाभावात्। एवञ्च पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इत्याशयेनाह—समुदायस्यैवाय निषेध इति ॥

ननु समुदायस्यैव सञ्ज्ञानिषेधस्योक्त्यादवयवस्य तन्निषेधाभा वात्तस्य तत्वेन सर्वनामान्ताङ्गात्परस्याम सुडित्यर्थे प्रवृत्ते सुटो दुर्वारत्वमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नचैव तदन्तविधिनासुडप्रसङ्ग इति। सर्वनाम्नो विहितस्याम सुडिति तद्विधायक शास्त्रस्य व्याख्यानकर णेन प्रकृते आम समुदायविहितत्वादवयवमात्रात्सर्वनाम्नोऽविहित त्वेन नोक्तापत्तिरेशोऽपातिभाव। नचाऽवयवस्य सर्वनामत्वादक जापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। अवयवमात्रेण कुत्साद्यप्रतीतौ तदप्राप्ते रिति दिक्।

ननु जराशब्दस्य जरसादेशविधानेन निर्जरशब्दस्य न स्यादि त्यत आह--पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति। पदमङ्गञ्च विशेष्य विशेषणेन च तदन्तविधिरित्येतत्सिद्धमिदम्। नन्वेव निर्ज रसमुदायस्यैवादेशापत्तिरित्यत आह (१)निर्दिश्यमानस्यादेशा भव न्तीति ॥

ननु सूत्रे जराशब्दोपादानान्निर्जरघटकजरशब्दस्य जराशब्दत्वा भावाद्देशो न स्यादित्यत आह—एकदेशविकृतमनन्यवदिति ॥

(१) निर्दिश्यमानस्येति। अत्र षष्ठीस्थाने योगेति सूत्र प्रमाणम्।

इत्युक्तेति । शुचिष्ट्वा यत्वेपाञ्चिग्मनामुक्त निर्जरसिन् निर्जर-
साम्निति तेषामयमाशय, 'विप्रतिषेधे परमि'ति सूत्रे परशब्द इष्ट
वाची तत्काव्यञ्च पूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेश, भाष्यकृताऽर्थैव
सिद्धान्तितत्वात्, तथाहि, 'अचो जरसन्यतरस्यामि'ति सूत्रे
भाष्येऽजरसीत्यत्र नुमजरसो आभ्यां विप्रतिषेधेन जरसित्युक्त त
द्विभक्त्यादेशस्येष्टकार्यत्व सत्येव सङ्गच्छते, अन्यथा भयङ्करा
शोभनात्मानेष जरस प्रवृत्तौ तदाना सर्वनामस्थानाभावान्नुमोऽ
प्राप्त्या तेन सह विप्रतिषेधविचारस्य भगवता कृतस्य स्पष्टैवासङ्ग
ति स्यात्, मन्मत तु जरस प्राक् शाभावे जात तस्य सर्वनामस्था
नत्वेन नुम प्रसक्तावनेन जरसो विप्रतिषेधविचारो भाष्यकृत्कृतस्तन
सङ्गत एव, एवञ्च प्रकृते विभक्त्यादेशाज्जरसादेशयो प्राप्तौ पूर्वं पूर्व
विप्रतिषेधा विभक्त्यादेश एते तत एषि कर्त्तव्ये परत्वात्कारणस्य, अदा
देशे कर्त्तव्ये आचरणस्य च (१)(सन्निपात) परिभाषाऽनित्यत्वे नि
निगमकत्वात्तत्प्रवृत्ता जरसि निर्जरसिन् निर्जरसादितिरूप निर्वा
धमनेनि, सम्मताऽनुयायिनोऽप्येवमवाहु, परमेतच्चाप्यविरुद्धम्
तथा हि, भाष्यकृता 'बहुवचने झल्येत्' 'आसि च' 'आङि च' 'आप
सम्बुद्धौ चे'ति क्रमेण सूत्रपाठमङ्गीकृत्याऽऽपिर परत्वमित्यर्थेन
रामेण, अकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपस्य बाधे दीर्घेण रामादिनि
वोपपाद्याऽऽति दीर्घोच्चारणमिति इकारोच्चारणञ्च प्रत्याख्यातम् ।
उत्तरपक्षस्येष्टत्वे तु अतिजरैरिति भविष्यत्य सन्निपातपरिभाषयैवेति
भाष्यात् प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य विरोध स्यात् । तदुक्त कर्त्तव्य
प्रत्याख्यानं सम्भवति न तु फलभेद इति, प्रागविभक्त्यादेशे इकारो
च्चारणसत्त्व निर्जरसिन् इदानीं निर्जरेण, एवमाति दीर्घोच्चारणसङ्घाधे

तथाहि 'षष्ठीस्थाने योगे'ति सूत्रमावर्तत इत्र द्वितीयस्यायमर्थ, षष्ठी यस्य प्रत्य
यग्रहणपरिभाषया षष्ठ्यन्तमित्यर्थे निर्दिश्यमानमितिपदस्याध्याहार, तथा च
षष्ठ्यन्त निर्दिश्यमान स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते सूत्रे निर्दिश्यमानस्याध्याय
माणस्य षष्ठ्यन्तस्य कार्यासम्भवेन स सजातीय गृह्यते, अत सिद्ध निर्दिश्यमान
स्येति ।

(१) सन्निपातेति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति
परिभाषास्वरूपम् ।

निर्जरसात् अधुना निर्जरसदिति फलभेदात्प्रत्याख्यानासम्भवेन विरोधस्य स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तन्मतमिति भाव । नच नुकारोच्चारणप्रत्याख्याने अनेनेत्यत्र हलि लोपापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । 'टौसोरनक' 'आपि लोप' इति सूत्रद्वयेनोक्तापत्तेरभावात् । किञ्च, 'अनाप्यक' इति सूत्रे, अ इति नपुंसकनिर्देशात् नकारे आपि च परे अनादेश इत्यर्थे विशिष्य नकारेऽनादेशविधानसामर्थ्यादुक्तलोपस्य बाधादिति दिक् ॥

नु प्रत्ययविपत्तिरित्यादौ पररूपस्य स्थानिवद्भावादकारव्यवधान द्वारा णत्वाभावायाऽऽवश्यकेन 'अच परस्मिन्'इत्यत्र पूर्वविधावित्यस्याऽऽवृत्त्या लब्धेन पञ्चमीसमासेन क्षोष्ण इत्यत्राऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्धकारस्य पकाराऽव्यवहितात्तरत्वाभावेन णत्व न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—इह पूर्वस्मादपीति । उक्तरीत्या स्थानिवद्भावादकारव्यवधाने तु 'अट्कुप्वाङ् नुमि'त्यनेन तत्र णत्व मिति बोध्यम् । किञ्च प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणसिद्धये पञ्चमीसमासस्याऽऽश्रितत्वाऽभ्युपगमे तु 'स्थाभ्यामि त्यनेनैव णत्व सुलभ मिति न कश्चिद्दोष' नदुक्तिस्पष्टत्व च पूर्वोक्तभाष्योदाहरणमेव मानम्, अन्यथा ज्ञापीपर्यन्तं ... कारव्यवधानाल्लघुपूर्वकत्वाऽभावेन ल्यपि लघुपूर्वादि'ति णयादेशो न स्यात्, अत एव हे गौरित्यत्र वृद्धे स्थानिवत्त्वेन सम्बुद्धिलोपो नेत्यभिप्रायेणाह—इतिपदेसिति । अनित्यत्वसूचक एव तु शब्द प्रयुक्त इति भाव ।

पूर्वत्रासिद्धेनेति । अतिदेशशास्त्रदृष्ट्या त्रेपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न्यायसिद्धोऽयम् । तत्फलन्तु वतिघटितानामतिदेशान्तराणां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरूपम् तेषां तत्र प्रवृत्तिर्म्वीकारादेव, अमी, क्षीरपणेत्यादौ मात्वणत्वे भवत, अन्यथाऽतिदेशदृष्ट्या मीत्वणत्वयोस्त्रैपादिकत्वेनाऽसिद्धत्वात्तौ न स्याताम् । अत्रैकारस्याद शब्दसम्बन्धि न प इत्यस्यैवाऽनुत्तरपदत्वञ्चा तवद्भावाधीनमिति भाव ॥

तस्य दोष इति । वाचनिकमेवेदमतु ज्ञापकसिद्धम् । न च 'नमुने' इति सूत्रे ने इति योगविभागेन ज्ञापितमस्तु तद्वाचनिककथन मयुक्तमिति वाच्यम् । भाष्ये योगविभागस्यादर्शनेन ज्ञापकसिद्धत्वस्यासम्भवात् । अत एव वार्त्तिककृता सिद्धकाण्डमारभ्य 'न लोप सुपि'ति सूत्रञ्च सूत्रकृता कृतम् । अस्योदाहरणानि च, चमयच-निगादयसे मायवपनीत्यादीनि बोध्यानीति दिक् ॥

ननु भाष्ये ककुब्ध दोश्चेति द्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेन औ विभक्तौ 'पद्दन्नि'ति सूत्रेण, आवित्यस्य शसादित्वाभावाद्दोषन्नादेशो न स्यादत आह—प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमिति। प्रकारो भेदसादृश्य, तच्च, साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्य, साधारणधर्मत्वञ्चोपमानोपमेयोभय वृत्ति, उपमानत्वञ्च साधारणधर्मवत्त्वेनोपदितरपरिच्छेदकत्वम्, उपमेयत्वमप्येवमेव, तथा च, साधारणधर्मस्य सुत्वस्य स्वादौ शसादौ च वृत्तिरवात्तेनैव सादृश्यग्रहणं न तु शब्दत्वेनेति बोध्यम्। सुत्वेन-सादृश्यग्रहणे ककुद्दोषणीति-भाष्यप्रयोग एव मानम्, तथाहि, शस्प्रभृतिष्वित्युच्यतेऽथास्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ककुद्दोषणी या च ते महादेव इत्युक्तभाष्ये, तेन सुत्वेनैव सादृश्यग्रहणे भाष्यकृत्तात्पर्यम्। अत एव 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' 'वा शोकष्यञ् रोगेष्वि'ति सूत्रद्वय सङ्गच्छते, अन्यथा, शब्दत्वेन सादृश्यग्रहणेनैव हृल्लेख, हृल्लोक इत्याद्युपपत्तावुक्तसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यं स्यात्। न च सुत्वेन-सादृश्यग्रहणे स्वाद्यावपि सर्वत्र पदाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम्। सुप्रभृतिष्वित्यस्य वक्तव्यत्वे शस्प्रभृतिष्विति कथनात्क्वचिदेवाऽत्र तद्विधानात्। एवञ्चावित्यस्य स्वरूपेण शस्निर्देशं सुत्वेन तत्सादृश्यञ्च, ततस्तस्मिन्परे दोषन्नादेशे ककुद्दोषणीति सिद्धम्। फलञ्च, पद्ङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रिया स्यात् हृन्मानस मन इत्यादौ 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वात्प्रत्ययलक्षणेनाऽन्तर्वर्तिविभक्त्या सुप्परत्वेन पादशब्दस्य पदादेशो हृदयस्य हृदादेशश्च सूपपन्न इति दिक्॥

ननु विश्वपाशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने प्राप्तपूर्वसवर्णदीर्घस्य 'नादिची'त्यनेन निषेधाज्जसि सत्यपि तस्मिन्दोषाभावेष्टरूपसिद्धौ 'दीर्घाज्जसि चे'ति सूत्र व्यर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते—यद्यप्यौङि नादिचीत्येव सिद्धमिति। अयम्भाव, उक्तसूत्राभावे गौर्यौ गौर्य्ये इत्यादौ नादिचीत्यस्य प्राप्त्या निषेधाभावात्पूर्वसवर्णत्वेऽनिष्टरूपापत्तिरिति तन्निषेधार्थमावश्यक दीर्घाज्जसि चेति सूत्रमिति। न च 'युवन्याख्यौ नदी' 'त्यादिभ्य' इत्यादिनिर्देशादिक् प्रत्याहाराऽच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणाह्वाकाराद्यार्थस्याच्त्वाभावेन गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घाऽप्रसक्त्या निषेधसूत्र व्यर्थमेवेति वाच्यम्। एतन्निषेधसामर्थ्यादेवेगजभिन्नप्रत्याहारेष्वप्युक्तलक्षणस्वीकारात्। अत एव, शसि गौरीरित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घसिद्धि, अन्यथोक्तरीत्या न स्यात्। क्वचित्त 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ'इत्य

स्याऽनन्तर दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यर्थकदीर्घाच्छसीत्येव सूत्रकरणाच्चकाराकरणेन नेत्यस्यानुवर्त्तनेन च लाघवमित्याहु। केचित्तु शसि पूर्वसवर्णदीर्घश्चेद्दीर्घादेवेति विपरीतनियमधारणाय 'नृपे' कानाम्रेडिते' इत्याद्यनुसन्धाने ज्ञानगौरवाद्यथोक्तन्यास एव युक्तियुक्त इति वदन्तीति दिक्॥

ननु—'आत' इत्येव सूत्रमस्तु लोपानुवृत्तावाकारान्त यदङ्ग भ तस्य लोप इत्यर्थे विश्वप इत्यादिसिद्धौ धातोरिति व्यर्थमित्याशयेन शङ्कते—धातोः किमिति। समाधत्ते—हाहानिति। अव्युत्पन्न मिदम्, हाहा हूहूश्चैवमाद्या इत्यमराक्ते। अत्राऽऽकारलोपेनेष्टप्रयोगा नापत्तिरिति तदर्थमावश्यक धातुग्रहण तस्य सत्त्वे धातुत्वाभावान्न तत्राऽऽकारलोप। नचाऽस्य हेति कष्ट जहातीति व्युत्पत्त्या क्रिया—शब्दत्वाल्लोपस्येष्टत्वे प्रत्युदाहरणदानमयुक्तमिति वाच्यम्। तथा सति सानित्यस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात्। अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तन्त इति सास्तान् सानिति तदुपपत्तेरिति प्राञ्च।

नव्यास्तु 'क्त श्च' इत्यादिसौत्रप्रयोगोपपत्तये वार्तिककृताप ठ्यत्तस्य (आतो भाप) इति वार्त्तिकस्य आतो धातोरित्यत्राऽऽत इति योगविभागेनोक्तसौत्रप्रयोगोपपत्तिं विधाय भगवता प्रत्याख्यानकरणादुक्तप्रत्युदाहरणप्रयोगस्याभिधाने तु लोपस्येष्टापत्तिरेव। न चैव व्यावर्त्याभावेन सूत्रे धातुग्रहणमेव तदा व्यर्थमिति वाच्यम्। आ बन्तनिवृत्त्यर्थ तस्याऽऽवश्यकत्वेन सार्थक्यात्। नचाऽऽकारातेभ्य आचारक्विपि तदन्तात्कर्तृक्विपि तत्र लोपार्थमस्तु धातोर्ग्रहणमिति वाच्यम्। तादृशप्रयोगस्याऽनभिधानादित्यलम्॥

ननु नित्यस्त्रीलिङ्गयोर्दीर्घेदूदन्तयो 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'त्यनेन नदीत्वविधान दीर्घेदूदन्तयो स्त्रीलिङ्गयोर्ह्रस्वेदुदन्तयोः ङितिह्रस्वश्चे' त्यनेन वैकल्पिक तद्विधान प्रकृतेऽपि यूहणपदयोरनुवर्त्तनात्सा मान्यतस्तत्र घिसञ्ज्ञाविधानादिष्टरूपापपत्तौ शेषग्रहण व्यर्थमित्यभिप्रायेण शङ्कते-शेष' किमिति। उत्तरयति—मत्यै इति। अयमभिप्राय अत्र नदीसञ्ज्ञापक्षे घित्वात् 'आण्नद्या' इत्याटि गुणाऽऽटे रुभयोरिष्टरूपसिद्धिरिति समाधातुरभिप्राय, वस्तुतस्तु पुंल्लिङ्गे नपुसके च सावकाशाया घिसञ्ज्ञाया परत्वादपवादत्वाच्च नदीसंज्ञया बाधेन तदप्राप्तौ शेषग्रहण व्यर्थं, नच गवा पत्यै स्त्रियै इत्यादौ सञ्ज्ञायास्सावकाशत्वादपवादत्वासम्भवेन घित्वस्य तथा

पत्तौ भासदोषवावृत्त्यर्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। मह्यैक मुदाहरणयोगारम्भं प्रयोजयतीति भाष्यात् 'पतिः स्त्रियामि'त्यनेनैवात्र प्रयोगसिद्धौ सामान्यसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात्। इत्याशयेनाह—एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति। अधिकारश्च 'कडाराः कर्मधारये' इत्येतदवधिक एतत्पर्यन्तमेवाधिकारस्य श्रुतिविषयत्वात्। नैव पुरुषपरस्मैपदसंज्ञयोरेकत्र समावेशापत्तिरापत्तिश्च गुरुलघुसंज्ञयोर्बुधिम-ञयोश्चैकत्र समावेशप्रसक्तिरिति वाच्यम्। पूर्वत्र 'युष्मद्युपपदे' इति ज्ञापकादेव तदुपपत्तेः। परत्र यस्य लघुगुरुसंज्ञे तदन्तस्य न घिसंज्ञा स्यादिति भिन्नाऽवधिकत्वेन समावेशाद्विरहात्॥

ह्रस्वौ किम्। वातप्रम्यै। ह्रस्वग्रहणाकरणे यू इत्यनुवृत्तौ दीर्घयोरेव घित्वविधानाद्ध्रस्वयोरप्राप्त्या मूलोक्तप्रत्युदाहरणासङ्गतिः। नन्वत्र 'नाविरयमन्तः स्याऽसखीति' पर्युदासकरणात् 'पति समास एवे'त्यस्यारम्भसामर्थ्याच्च ह्रस्वयोरेव घित्वं न दीर्घयोरिति न दोष इति वाच्यम्। इन्द्रप्रयजन्तात्प्रापते क्विपि निष्पन्ने सखी, पतिरित्यत्र घित्वाभावाय तयोश्चारितार्थ्यात्। न च 'शेषो' इत्यारम्भसामर्थ्याद्ध्रस्वयोरेव तत्स्यादिति वाच्यम्। अनेकप्रकल्पनाऽपेक्षया ह्रस्वग्रहणकरणस्यैव लघीयस्त्वादिति भावः॥

—ननु 'इति ह्रस्वश्चे'त्यतोऽनुवृत्तेन ह्रस्वग्रहणेनैव समीहितरूपोपपत्तौ प्रकृतसूत्रे यूग्रहणमनावश्यकमेवेत्यत आह—यु किम्। मात्र इति। अयम्भावः, यूग्रहणाभावे उक्तप्रयोगे घित्वात् गुणापत्त्या नेष्टरूपसिद्धिरिति तत्र घित्वाभावार्थमारभ्यते तत्। न च 'ऋतो ङि' न्यारम्भसामर्थ्यादृदन्तेभ्यो गुणश्चेद्धातवेवेति नियमाश्रयणात् प्रकृते दोषाभावेन परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दस्य तृतीयैकवचने घित्वे नात्वापत्त्या मात्रेत्येव प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम्। उक्तगुणविधायकशास्त्रस्य यूग्रहणाऽपेक्षत्वेनैव तात्पर्यग्राहकत्वादित्यलमतिविस्तरेण॥

दीर्घात्किम्। निष्कौशाम्बिः, अतिखट्व इति। अस्यायमर्थः, कौशाम्ब्या निष्क्रान्तः, खट्वामतिक्रान्त इति विग्रहे पूर्वत्र (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) इत्यनेन परत्र च (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) इत्यनेन समासे 'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वे उक्तप्रयोगद्वयसिद्धिः। अत्र दीर्घादित्यस्याग्रहणे स्थानिवत्त्वेन ङ्याबन्त

त्वात्तत: परस्य सोर्लोपापत्तिः। न च समस्तस्य ङ्याबन्तत्वाभावेन न तत्र दोष। न च स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियम इति वाच्यम्। अनुपसर्जने तदभावेऽप्युपसर्जने तत्सत्त्वे बाधकाभावात्। अन्यथाऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणसम्प्रसारणापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्। उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्तत्परत्वेन दीर्घग्रहणाऽभावे सुलोपस्य दुर्निवारत्वात्। न च ङ्याब्ग्रहणस्य विहितविशेषणत्वाभ्युपगमे न तत्रोक्तापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम्। तस्य विहितविशेषणत्वानङ्गीकारेण दोषस्य तादवस्थ्यात्। न च ङ्याब्ग्रहणस्य परविशेषणत्वे आत्मनो गङ्गामिच्छति गङ्गीयति ततः क्विपि, अलोपे यलोपे च गङ्गीरित्यत्रेकारे स्थानिवद्भावादाबन्तत्वेन दीर्घत्वस्य स्वाश्रयत्वेन च सुलोपापत्ति, न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन सोराप परत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम् (क्वौ लुप्त न स्थानिवदि)ति स्थानित्वनिषेधादिति वाच्यम्। ङी ई आ आनिनि प्रश्लेषेण दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादिहाऽऽरूपस्याऽऽपोऽभावेनोक्तापत्तेरयोगादिति दिक्॥

ननु 'हल्ङ्यादि'ति सूत्रे पूर्वहल्ग्रहणाभावेऽपि दीर्घीभूतान्ङ्याबन्तात्परस्य सोर्लोप इत्यर्थेनैव सकलेष्टसिद्धि, न च तदभावे लिट् धुगित्यादौ सुलोपानापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र 'संयोगान्तस्य लोप' इत्यनेनैव तदुपपत्ते पूर्वत्र व्यर्थमेव तद्ग्रहणमित्याशयेनाशङ्कते—प्रथमहल् किमिति। समाधत्ते—राजेति। अयम्भाव, अत्र संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नलोपानापत्तावुक्तरूपाऽसिद्धिरिति तद्ग्रहणमावश्यक तस्मिन् सति प्रकृतसूत्रेण सुलोपेऽस्य नलोपदृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽभावेन नलोपे रूपसिद्धिरिति। न च 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति सूत्रस्थसम्बुद्धिग्रहणेन नलोपे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाभावज्ञापनान्न दोष, अन्यथा सम्बुद्धौ हे राजन्नित्यत्राप्युक्तलोपस्यासिद्धत्वेन नलोपाऽप्राप्त्या तदर्थं कृतस्य सम्बुद्धिग्रहणस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। क्लीबे हे ब्रह्मन्नित्यत्र 'स्वमोर्नपुंसकादि'ति सुलुकि तद्दृष्ट्या नलोपस्य सिद्धत्वेन प्राप्तनलोपव्यावृत्त्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेन सार्थक्यात्। न च (सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य) इतिवार्तिकेनैवोक्तप्रयोगसिद्धौ सम्बुद्धिग्रहणमयुक्तमेव ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्, तथा सति गोमानित्यत्रापि नलोपापत्ते। न च ज्ञापकसाजात्यादुक्तज्ञापनस्य सम्बुद्धिविषयक

रपाभ्युपगमेन नियमात्ऽमान्तत्वात्संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावाऽभावेन नोत्तलोपस्य सम्भव इति वाच्यम्। तदंशाऽनुरोधेन सामान्याऽपेक्षस्य ज्ञापनस्य सम्भवे विशेषापेक्षस्य तस्य त्याज्यत्वात् एवञ्च सामान्याऽपेक्षनियमेन न राजस्व-नलोपाऽनुपपत्तिः, न चैवं सामान्यनियमाऽपि नलोपो दुर्वार एवेति वाच्यम्। ज्ञापकमात्रात्यन यत्र-नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तद्विषयकोऽयन्नियम इत्यभ्युपगमेन प्रकृते तकारव्यवधानान्नकारविभक्त्योरानन्तर्याऽभावेनाऽदोषात्। एवञ्च पुनर्व्यर्थमेव हल्ग्रहणमिति चेदुच्यते तदभावेऽभिनोऽत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन 'सिपि धातो'रिति रुत्वापत्तिः, सति तु तस्मिन्नेन लोपेऽस्य रुत्वदृष्ट्या सिद्धत्वान्न तदनुपपत्तिः, न च रोरुत्वे कर्तव्ये न संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इत्यर्थकेन (संयोगान्तलोपो रोरुत्वे) इति वार्तिकेनैवाऽभिनोऽत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाभावेन दोषाऽभावाद् व्यर्थन्तदिति वाच्यम्। अविभर्भवान्, अजागर्भवानित्यत्र नलोपाऽनुपपत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात्। तस्मादाऽऽवश्यकं हल्ग्रहणम्। तदुक्तम्। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपाऽऽदिर्न सिद्ध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते इति न च 'रात्सस्ये'ति सूत्रे तकारस्याऽपि प्रश्लेषेण तत्र लोपोपपत्तावकिञ्चित्करमेव तद्ग्रहणमिति वाच्यम्। प्रश्लेषे प्रमाणाऽभावेन तदुपपत्त्यर्थं तस्य सार्थक्यात्। प्रश्लेषाऽभ्युपगमे अवर्त्तदित्यत्र तलोपापत्तेश्चेति दिक्॥

ननु शोभनः सखेति विग्रहे 'राजाहःसखिभ्य' इति टचि सुसख इत्यत्र रूपस्य लक्षणसम्मतत्वे सुसखेति रूपोल्लेखस्य कथं सङ्गतिरिति चेन्नैवम्। न पूजनादिति निषेधेन टचोऽप्रवृत्तेरित्यत आह— शोभनः सखा सुसखेति। एवमतिशयितः सखाऽतिसखेत्यत्रापि टचोऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम्॥

ननु 'अनङ् सौ' इत्यादौ सखिशब्दस्य ग्रहणात्तस्यैवाऽनङादि कार्यं स्यान्न तु सुसखिशब्दस्य तत्र तस्याऽग्रहणादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अङ्गत्वात्तदन्तस्याऽप्यनङिति। अनङादिकार्यस्याऽङ्गाधिकारीयत्वेनाऽङ्गस्येत्यधिकारेण तं प्रति सखिशब्दस्य विशेषणत्वात् 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति तदन्तविधौ सखिशब्दान्तस्यानङित्यर्थे सुसखिशब्देऽप्यनङादिकार्यस्य सौलभ्यमेवेति भावः। अत एव सखि

शब्दस्यैवाऽनङादिकार्यं न स्यात्केवलस्य तस्य सखिशब्दान्तत्वाऽभावादिति वाच्यम् । केवले तस्मिन् व्यपदेशिवद्भावेन तत्तत्कार्य्यप्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु—'शेषोऽघ्यसखी'ति सूत्रेऽसमर्थसमासादिदोषभिया प्रसज्यप्रतिषेधायस्य नञोऽग्रहणेन पर्य्युदासस्य ग्रहणात्तस्य च सदृशग्राहित्वेन सखिसादृश्यञ्च समुदायस्य नास्तीत्यभिप्रायेणाऽऽचष्टे—समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादित्यादि । एतस्या इत्थमाशय वर्णयति नागेश, तथा हि असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवयोरिदुतावित्यमिति वर्णसंज्ञापदार्थ, सखिभिन्नावयवो याविकारोकारौ तदन्तयो घित्वमिति तदन्तसंज्ञापक्षे चार्थ । तथा च समुदायस्य सुसखीत्यस्य सखिभिन्नत्वात्सुलभैव घिसंज्ञा । भाष्यकृन्मते तु प्रकृते घिसंज्ञा नैव लभ्यते सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोस्तदन्तयोर्वा घित्वमित्यर्थ सुसखिघटकेकारस्य सख्यवयवत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्सूत्राऽप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

ननु परमश्चासौ सखा चेति विग्रहे पूजार्थस्याऽगम्यमानत्वेन न पूजनादिति निषेधाप्रवृत्त्या 'राजाहःसखिभ्य' इति टच् दुर्वार इत्याशङ्क्य समाधत्ते-परमः सखा यस्येति विग्रह इति । तत्पुरुषे टच प्रवृत्तिरयन्तु बहुव्रीहिरिति नोक्तापत्तिलेश इति भाव ॥

ननु परमः सखा यस्येति बहुव्रीहौ प्राचीनमतसिद्धस्यैतत्पदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वरूपगौणत्वस्य सत्त्वात् (१)(गौणमुख्य) न्यायप्रवृत्त्या कथमनङादिकार्य्यप्रवृत्तिरिति सन्देहस्य प्रादुर्भावे तन्निवारयति-गौणत्वेऽपीति । यथा गौणेऽपि परमाऽस्थ्यादिशब्दे भवत्यनङादिस्तद्वदिहापीति भाव । न च शब्ददलीयोक्त्या यस्य बाधकरूपस्य सत्त्वादनङादिकार्य्यं न स्यादिति वाच्यम् प्रकृते वक्ष्यमाणगौणत्वाभावादुक्तन्यायाप्रवृत्ते । अप्रसिद्धस्य गौणलाक्षणिक

(१) गौणमुख्येति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति तत्त्वम्, गौणमुख्ययोरर्थयोर्मध्ये मुख्य एवार्थ कार्य्यसम्प्रत्यय, मुख्यार्थे बोधक एव शब्दे कार्य्यप्रवृत्तिरित्यर्थं । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया
प्रवृत्त्या तदक्रमेणास्या अपि तत्रैव प्रवृत्तिरुचितेत्येव बीजम् ।

त्वोभयविधस्यैव गौणत्वस्याभ्युपगमात् । किञ्चैतन्न्यायस्य पदत्वाव्यविषयत्वात् ङीप्यादिनिमित्तकार्ये हानि सुविभक्त्यादिनिमित्तकस्वरूपपदवाच्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेश्च । प्राधान्येन लक्षणं तूपसर्जनस्य न तु गौणत्वस्येति न तादृशगौणत्वस्येह ग्रहणमित्यलम् ॥

ननु 'सख्यशिश्वीति भाषायामि'ति ङीष् तदपि सखीशब्दे (१)(लिङ्गविशिष्ट)परिभाषया सखिशब्दत्वारोपस्याऽनङादेशापत्ते रित्यत आह—अनित्यत्वादिति । अनित्यत्वे प्रमाणञ्च, "(शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटी) ग्रहणेष्विति वार्तिके घटशब्दात्पृथग् घटीग्रहणमेवेति ॥

ननु बाधकाभावाद्विशेषेणोपसर्जनेऽपि त्रयादेशः स्यादित्यत आह-गौणत्वे तु नेतीति । नोपसर्जन इति तदर्थः । आमि सर्वनाम्न, इत्यस्य "यथाऽनुपसर्जने एव प्रवृत्तिस्तथा साहचर्यादस्यापि तथैवेति भावः ।

ननु साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात् तस्य साहचर्यग्राह्यत्वे दृढतरप्रमाणञ्च नास्तीत्यत आह—वस्तुतस्तु त्रियत्रयाणामिति । न च गौणमुख्यन्यायस्य तु जागरूकत्वात् कथमत्र त्रयादेश इति वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वगौणत्वादिलिङ्गस्वरूपातिरिक्तरूपगौणत्वाभावात्तदप्रवृत्ते 'अत एव वार्तिककृतोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्ध अन्यथोक्तन्यायेनैवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेधसिद्धौ तन्निषेधपरवागस्य वार्तिककृता एतस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यं स्यात् । किञ्च तस्य पदकार्यविषयकत्वेनात्र तत्त्वाभावादप्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु युष्मदस्मदादिशब्दविहितैस्तत्तदत्वलोपैर्बाधेन त्रिम कादेशविधानेन चात्राऽप्राप्त्या ङ्योपाऽभावाद्द्विपर्यन्तग्रहणं व्यर्थमित्यभिप्रायेण शङ्कते—द्विपर्यन्तानां—किमिति । समाधत्ते—भवानिति । अयम्भाव , भवत् इति स्थिते तकारस्याऽदन्ते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचामि'ति नुमि 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावि'ति दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यो'ति सुलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपे भवेति रूपापत्तिः । किञ्च घिनुणन्ते शमी शमिनावित्यादौ नुमोऽभावाय झल्ग्रहणस्यापकर्षेणाप्युगिज्झलन्तस्यैव नुम्विधानेन प्रकृते स्थानिवद्भावेनोगित्त्वेऽपि झलन्तत्वाऽभावान्नुमोऽप्राप्त्या रूपासिद्धि', अत

(१) लिङ्गविशिष्टेति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वरूपम् ।

स्तदाश्रयत्र सति च तस्मिन्न नत्प्राप्तिरिति न कश्चिद्दोषः। ननु त्यदादित प्रागेव भवच्छब्दस्य पाठकरणान्न प्रागुपदर्शितलक्ष्यसिद्धिरित्यत आह—भवन्ताविति। त्यदादित पूर्वं भवच्छब्दस्य पाठे (त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते) इत्यनेन भवच्छब्दस्य शेषापत्तिरतो यथोक्तपाठ एव समादरणीय, तथा सति पूर्वप्रदर्शितदोषापत्तिर्दुर्वारा चेति द्विपर्य्यं तग्रहण कर्त्तव्यमेवेति दिक् ॥

ननु बहुश्रेयसीशब्दात् टौ तस्याऽऽमि बहुश्रेयसा आमिति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापो नुडि'ति नुडापत्तिर्दुर्वारेति शङ्का समाधत्ते—इह परत्वादिति। आट्नुटो प्राप्तयो परत्वादाटा नुटो बाधेन न नुट्। नन्वाऽऽटानुटो बाधेऽपि बाधके प्रवृत्ते बाध्यस्य नुट प्राप्त्या स स्यादिति वाच्यम्। (१)(सकृद्गति)न्यायेन बाधे पुनर्बाध्याप्रवृत्ते। नन्वाऽपवादात् नुगदीर्घत्वस्येति 'दीर्घोऽकित इति सूत्रस्थभाष्यादागमाऽऽदेशयारपि बाध्यबाधकभावाऽभ्युपगमेन निरवकाशेनाऽऽमाऽऽटो बाधे पुनराटोऽप्राप्त्या नुटा सहाऽऽट विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः सर्वथैवेति वाच्यम्। निरवकाशरूपापवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाऽभावेनोक्तदोषाऽनवकाशादिति भाव ॥

ननु 'लक्षमुँट् च' इत्यौणादिके ई प्रत्यये लक्ष्मीशब्दस्य निष्पन्नत्वान्न 'हल्ङ्याब्भ्यो' इत्यस्याऽप्राप्तिरित्याशयेनाह—अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, अतिलक्ष्मीरिति। (कृदिकारादक्तिन) इति टीकि तु सुलोप इष्ट एव, अत एव, लक्ष्मी लक्ष्मीर्हरिप्रियेत्युपपन्नमित्यलम् ॥

कुमारीति। नन्वत्र यचोऽकारस्य स्थानिवद्भावादच्परत्वेन यणापत्तिर्दुर्वारा, न च पदान्तविधौ तन्निषेध इति वाच्यम्। 'नक्ये' इत्यनेन नान्तस्यैव पदत्वविधानादिहातथात्वेन निषेधाऽप्रवृत्ते। न च (क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्) इत्यनेन स्थानिवत्त्वनिषेधान्न

(१) सकृद्गतीति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति तत्स्वरूपम्। विप्रतिषेधे सति सकृत् यद्बाधितं सत् गतौ प्राप्तौ सत्यामपि बाधितमेव न प्रवर्तत इत्यर्थ। उभयरूपेण पूर्वशास्त्रे सङ्कोच इति यावत्। तत्र कश्चित्तार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयो कार्ययोरसम्भवेन बाधकाभावापर्यायेण चाप्राप्तवृत्तप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धि ।

गतार्थस्तिरिति वाच्यम् । सम्बुद्धावान् पदत्वञ्च यो सुतमिति सर्वत्रा
स्थानिवत्त्वप्रकारवचसे ऽप्यथ वा नुमः स्यादित्यस्य प्रवृत्ते
रिति वाच्य । मुनिरित्यादिमत्पादाहन्त्योपपदार्थमन्यथाऽनुपपत्ति
पक्षप्रवृत्त्यकरणादिति भाव ॥

ननु 'शिविद्दु धातो'रिति सूत्राद्नुवृत्त्या धातुपदस्याऽनुवृत्त्या
अपाविशेषणत्वमङ्गस्य मयागम्य च तत्र तदोगदिविशेषणत्व पञ्चमात्
धातुना संयोगस्य विशेषणात्विति । तस्याक्षिपि तत्तदनु हरि,
हरात्यादिप्वादिविति , अन्यथाऽङ्गस्य धातुत्ववचनसामर्पूर्वनिषेधमों
न्त्य प्रथ प्रथ इत्यादावित्र पूर्वरूप पृथक्त्वमागश्च धाविन्वा
गत्तानि स्यात् । सति मासधातुपूर्वस्यावस्य धातुपदत्वमधागमिश्च
पूर इत्यथस्त्विन्त न धात्वपदधर्मेण ग्रहण तत्र चाक्पले शेष
इत पञ्च च उदियादिपादा न भाव इति भाव ॥

ननु गौरित्यत्रैकदेशपूर्वपदस्यैव यणो निषेधात्पूर्वपञ्चस्य
सुधाश्रयत्वयवरान्तुर्दा या सुधिकस्मिय इत्यादौ सतिनाञ्चपूर्वचन
यणो न यति यान्दुते—ऋषन्तहीति । यथा यणो-स्थिता धीरेयं
गामिति । सुधिरित्यस्य न्याय्योपास सुपन्तस्येन्वयो धीयन्दे श्रती
त्यत्र धीशब्दार्थं प्रतीयर्थ मतुभिपासुता इत्यस्य तस्य धाताधारत्व
या वियगा सुता इत्यथ पथश्च पञ्चानुयास्यनियथा सुनर माद्य
न्तद्धानुयास्यधियाम्नत्येव तेन गतित्वमिति फलितम् । तथा च
प्रकृत सुधिरियस्य स्थितिक्रियाम्नत्येव गतित्वेन धाकम्दार्थम्प्रति तस्या
भावात पूर्वत्र यणापत्ति । एव सुस्थितमपादानत्वमादाय 'ध्रुव
मपायेऽपादानमि'त्यनेनैवेष्टसिद्धिमासाद्य 'भीत्रार्थानामि'त्यस्य भा
व्यकृता प्रत्याख्यातत्वेनाऽसरत्वात्तद्राऽपादानत्वाऽविवक्षणेन धार
रूपूर्वत्वाभावात्परत्वाऽपि नातऽऽपत्ति, तत्र सम्बन्धसामान्य
षष्ठ्या समासः, अथवा सुधिरवस्थधिनो भो सुधिरकर्षोरित्युत्तर
पदलोपसमासा वाच्य इति भाव ॥

ननु सख्यायमिच्छति सख्यीयति तत क्विपि 'शनो लोप' इत्य
ल्लोप 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपं च सखारित्यस्य सिद्धि न च
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन स न स्यादिति वाच्यम् । यलोपे तन्निषेधात् ।
न च 'वेरपृक्ते' इत्यनेन क्विपि लोपे वल्परत्वाभावेन यलोप एव
कथमिति वाच्यम् उक्तसूत्रविहितलोपात्प्रागवलिलोपस्यैवेष्टत्वात् ।

नचाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादच्परत्वेन 'एरनेकाच' इति यणादेशो दुर्वार, नचाऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सखिशब्दस्य पदत्वेन 'न पदान्ते'ति सूत्रेण पदान्तविधौ यणि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधान्नो नापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम् । 'न ङ्यं' इति नियमेन यण्चि नान्त स्यैव पदत्वादिहोन निषेधाऽप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारतयोक्तापत्ते स्ताद्वस्थ्यात् परपदस्थाऽजादेशस्येन तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्ग यणि कर्त्तव्ये द्वियपेक्षत्वेन बहिरङ्ग यसम्बन्धियलोपस्याऽसिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वनिषेधमन्तराऽप्युक्तदोषो न स्यादिति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन दोषस्य दुरुद्धर त्वादित्यत आह—क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । लुप्तमिति 'नपुसके भावे क्त'लोप इत्यर्थ । गोमत्यते क्विपि गोमानितिभाष्योक्तेरेतदपि क्वचित्स्वीकर्त्तव्यम् । सार्वत्रिकन्तु क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्ये वेति दिक् ॥

ननु 'ऋत्यादि'ति सूत्रे प्रयोगस्थस्य विवृतस्याऽनुकरणेनाऽवि शेषाद्ध्रस्वदीर्घयोरुभयोर्ग्रहणमित्याशयेनाह— दीर्घस्यापि ग्रहणो- ऽत्यत्यादित्युक्तमिति ।

लुनिरित्यादे 'ल्वादिभ्यश्च' 'पचा व' 'शुप क' 'प्रस्त्योऽन्य तरस्यामि'त्येतै सूत्रैर्विहितेषु नत्ववत्वकत्वमत्वेषु तत यण्चि 'अल्लोपे यलोपे च सिद्धि ॥

ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्र हण व्यर्थमित्यत आह-सूत्रे नप्त्रादिग्रहण नियमार्थमिति । तथा चाय नियम , उणादिनिष्पन्नाना तृतृच्प्रत्ययान्ताना सञ्ज्ञाशब्दाना दीर्घ श्चेन्नप्त्रादीनामेवेति, तेनाऽन्येषामुणादिनिष्पन्नाना सञ्ज्ञाशब्दाना पितृमातृप्रभृतीना नेति, नेष्ट्रादीनामप्युणादिनिष्पन्नत्वादिरूपहेतो सत्त्वेन दीर्घसिद्धि । अव्युत्पत्तिपक्षेतु नप्त्रादिग्रहणस्य विध्यर्थत्व मेव, अत्र पक्षे पितृमातृप्रभृतीनामत्र सूत्रे पाठाऽभावादेव दीर्घशङ्का निरास । ननु उद्गातृशब्दस्यौणादिकतृप्रत्ययान्तत्वेऽपि नियमेन व्यावृत्त्या दीर्घो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—भाष्यप्रयोगादिति । उद्गातार इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगादित्यर्थ , एवञ्चोद्गातृशब्द स्यौणादिषु निष्पत्तिरप्रामाणिकेति भाव । केचित्तु उद्गातृशब्दस्यौ णादिकत्वमङ्गीकृत्य भाष्यप्रयोगबलेनैव दीर्घमभिलष्यन्तीति तन्न

भाष्यकृताऽप्रयोगस्योदाहरणेन शोऽप्यस्य भाष्यप्रयोगत्वा भावादिति दिक् ॥

ननु क्रोष्टु आमिति स्थितौ नुट्तृज्वद्भावयोः प्राप्तयोः 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रबलेन तृज्वत् स्यात्। न च तृजपेक्षया नुटो नित्यत्वादेव स्यादिति वाच्यम्। कृते तृज्वद्भावे (सन्निपात) परिभाषया नुटोऽप्राप्त्या तस्य नित्यत्वाऽभावात्। एवञ्च परत्वात् नित्यत्वाच्चिकीर्षिते बाधके गाऽऽपद्यते–परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्त इति। समाधत्ते—(नुमचिरेति) नुमचिरतृज्वद्भावाभ्यां बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुडेव भवतीति तदर्थः। नुटा नुमाद्बाधस्य फलानि वारीणाम्, त्रिपुणाम्, क्रोष्टूनामित्यादौ नुमभावतृज्वद्भावाऽभावरूपाणि बोध्यानि। न च 'अचि र ऋतः' इत्यस्यापवादत्वेन बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणे स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्याऽपि बाधकत्वम् अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति भगवद्वृत्त। एवञ्च विरोधाऽपदेशेन नुटोऽपि बाधादुत्सर्गाऽपवादयोरसमानबलत्वेन विप्रतिषेधविचाराऽसङ्गत इति वाच्यम्। पाटशे 'न तिसृ' इति ज्ञापकबलेन नुट् नतु विप्रतिषेधेनेति तृज्वत्सूत्रे भाष्योक्तेः। एवं तर्हि नुम्तृज्वद्भ्यामित्येव सुवचमिति भावः॥

ननु दीर्घऋकारात्तरपरकारान्तयोः प्रायः प्रयोगाऽभावादनुकरणशब्दं निरूपयति—कृ ॠ इत्यनयोरनुकरणे लिति। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इतिसूत्रे एतेभ्य इत्यत्र त्यदाद्यनुकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमित्येतत्सिद्धमाह—प्रकृतिवदनुकरणमिति। अनुकरणस्य शब्दमात्राधारत्वे तात्पर्यविषयत्वादनुकार्यशब्दस्वरूपमात्रबोधकत्वम्। प्रकृत्याऽनुकार्येण तुल्यं वर्तते इति तदर्थः। तत्रैवैकशेषाऽदर्शनात्तिदाय इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणाच्च वैकल्पिकत्वमित्यत आह—वैकल्पिकाऽतिदेशादिति। (१) अनुकरणस्याऽनुकार्येण

(१) अनुकरणस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकरणेन बोधाय गत्यस्वीकर्त्तव्यत्वादभिन्नतरूपार्थवत्त्वेनैव सर्वमुपपद्यते। अत एव भुवो वुगिस्यादि सङ्गति। तयोरभेदे तु, अनुकार्यनिरूपितशक्त्याऽनुकरणेनाऽपि बोधो भवतीत्यनुकरणस्य शक्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वाच्च विभक्त्युत्पत्तिः, अत एव, भूसत्तायामित्यादि सङ्गतमिति तद्भावः॥

न्द्ररूपार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन ततः सुबुत्पत्तिः सुलभा। नन्वेवं 'भू सत्तायामि'त्यादावपि विभक्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। एतन्निर्देशादेव क्वचिदनुकरणाद्विभक्त्यनुत्पत्तेरपि स्वीकारात्। 'झला जश् झशी'त्यादौ जश्त्वाभावषड्गवित्वयमाहत्यत्र वान्तस्यैवानुकरणादनुकार्य्यस्वरूपस्याविवृतत्वाय न वलोप इत्यलम्॥

ननु इना सह वर्त्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोग' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्ये'त्यनेन सहस्य सभावे 'आद्गुण' इति गुणे स इति सिद्ध्यति 'अनेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् दुर्वार इति चेन्न। अव्ययमिति महासंज्ञया अन्वर्थत्वादुपसर्जनेऽव्ययत्वाऽभावेनाऽदोषात्। न चैवमपि सह इ इति स्थितावन्तरङ्गत्वाद्गुणे एकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तवद्भावे तु सहशब्दस्योत्तरपदत्वाऽभावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावस्याऽनिष्टत्वाच्च सहशब्दस्य सादेश एव न स्यात्किञ्च सादेशात्प्रागन्तरङ्गत्वाद्गुणे ततः सादेशेऽदन्तत्वस्यैव सम्भवादेकारान्तत्वाऽभावेन नोक्तापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम्। 'नेन्द्रस्य परस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन प्राक् पूर्वोत्तरपदनिमित्तकं कार्य्यं ततः एकादेश इति सामान्यापेक्षज्ञापनादेकादेशात्प्राक् सादेशे तदुत्तरमेकादेशे पूर्वप्रदर्शिताऽऽपत्तेस्तादवस्थ्यात्। एवञ्च प्रागुक्तसमाधानेनैव दोषव्यावृत्तिरित्यनयम्॥

ननु से शब्दाज्जसि से असिति स्थितावेकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा 'एङ पदान्तादति' इति पूर्वरूपाऽऽपत्तिरिति चेन्न। अस्य 'थास से' इश से' अत्रत्य सेशब्दाऽनुकरणत्वात्सेकारस्य पदान्तत्वाऽभावेनोक्तापत्तेरभावादिति भावः॥

ननु ओकारान्तात्तद्धितस्य शसोऽसम्भवात्सुप एव तस्य सम्भव इत्याशयेनाह—शसा (१)साहचर्य्यादिति। केयस्तु तद्धितस्यापि शसः सत्वात्तेनाऽपि साहचर्य्यग्रहणस्य कर्त्तुं शक्यत्वेन शसा साहचर्य्यादिह सुप एव ग्रहणे किं विनिगमकमिति सन्दिह्याऽचीत्यधिकाराददादिशसः सुप एव सम्भवो नतु तद्धितस्येति तदाशयमभिहितवान्, तेन, अचिनवम्, असुनवमित्यादावपि नात्वापत्तिर्दोषः॥

(१) साहचर्यादिति। सहचरितासहचरितयोर्मध्ये सहचरितस्यैव ग्रहणमिति परिभाषयेत्यर्थः।

ऽऽश्रयणे तस्य (१) (मध्येऽपवादाः) इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेवाऽपवादत्वं स्यान्न तु गुणस्येति नास्येहाऽऽश्रयणम्, अस्य च पदद्वयस्य आनिस्थानिपदद्वयघटितानुरोधादयमस्याः ।" न च रादेशस्य प्रियतिस्रे यादौ सावकाशत्वादपवादत्वं कथमिति वाच्यम्। यणा गतार्थत्वात्। एतच्च रादेशेन तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'जसि चे'ति गुणस्य तिस्रः पश्य न्त्यत्र 'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्र स्वमित्यत्र 'ऋत उत्' इत्युत्वस्य बाध इत्यलम् ॥

उक्त-स्त्रियामित्यस्य सामीप्याद्गतिचतुरोरेव विशेषणत्वसम्भव स्तथाऽङ्गविशेषणत्वे स्त्रिया वर्तमान यत्त्रिशब्दात् चतुःशब्दात् अङ्ग तदवयवयोर्निर्दिश्यमानयो त्रिचतुःशब्दयोस्तिसृचतस्रादेशः इत्यर्थे प्रियास्त्रयस्त्राणि वा यस्येति विग्रहे प्रियत्रिरित्यत्र त्रिशब्दा न्ताङ्गस्य स्त्रिया वर्तमानत्वेन तिस्रादेशापत्तिः, त्रिचतुरोर्विशेषणत्वे तूक्तविग्रहे तयोः स्त्रिया वर्तमानत्वाभावान्नोक्तापत्तिः। प्रमाणञ्चात्र (श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलवान्)इति न्याय एवेत्याशयेनाह—स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरोर्विशेषणत्वान्नेहेति ॥

ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलमिति विग्रहे त्रिशब्दस्य स्त्रिया विद्यमानत्वेन तिस्रादेशे प्रियतिसॄति रूपञ्च स्यादित्यत आह—स्वमोर्लुका लुप्तत्वेनेति। अयम्भावः, प्रियत्रिशब्दात्परस्य सो 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुकि तस्य 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाऽभावेन विभक्तिपरत्वाऽभावाच्च तिस्रादेश इति, उक्तनिषेधसूत्रस्याऽनित्यत्वे तु प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरत्वात्तिस्रादेशे प्रियतिसृ इति रूप ममनत्येव एतदनित्यत्वे प्रमाणं तु 'इकोऽचि विभक्ता'वित्यत्राऽचिग्रहणमेव, तथा हि, अजादिभिन्नविभक्तिपरतो नुमोऽभावाय सूत्रे तद्ग्रहणं परञ्च भ्याम्भ्यसादिषु सत्यपि नुमि नलोपः 'प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपे विकृतरूपाऽभावाद्व्यर्थमचिग्रहणं ज्ञापयति न लुमताऽङ्गस्येति सूत्रमनित्यमिति। न च 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति निषेधेन

(१) मध्येऽपवादा इति। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इति तत्स्वरूपम्। मध्यवर्तिनोऽपवादाः पूर्वोपस्थितान् विधीनेव बाधन्ते न तु पश्चादुपस्थितान् विधीनित्यर्थः। पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्याः बीजम्।

सम्बुद्धौ नलोपाऽसम्भवात्तत्र नुमापत्तिव्यावृत्त्यर्थमचीत्यस्याऽऽवश्यकत्वमिति वाच्यम् सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वाऽभावादेव तत्र नुमोऽप्रवृत्तेः । न च तथाऽपि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरत्वसम्भवात्प्राप्तनुम्व्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । न लुमताऽङ्गस्येत्यस्याऽनित्यत्वं विना प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्तेः । नचोत्तरार्थत्वेन ज्ञापकत्वमस्य न स्यादिति वाच्यम् । तथा सति लाघवात्तस्यैव कर्तव्ये इह करणे वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वेन ज्ञापकत्वस्य युक्तत्वात् । एवञ्चाप्योक्तनिषेधशास्त्रस्याऽनित्यत्वज्ञापनात्सम्बुद्धौ नुम्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वेन स्वांशे चारितार्थ्यमिति भावः । न चाऽनित्यत्वस्य सम्बुद्धिगुणमात्रविषयकत्वे कथं प्रकृते निर्वाह इति वाच्यम् । लक्ष्याऽनुरोधात्क्वचिदन्यत्रापि तदभ्युपगमेनेष्टसिद्धेः । अत एव वैयटेनाऽपि मूलोक्तरूपद्वयमङ्गीकृतमिति दिक् ॥

रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति । प्रियतिसृणी प्रियतिसृणीत्याद्युदाहरणमेवाऽत्र प्रमाणम् । अथवा 'न तिसृचतसृ'इति ज्ञापकात्सामान्यतो नाऽऽगमविषये रादेशप्रवृत्तिः, अत एव प्रियतिसृणामित्यत्र नुट्, अन्यथा रादेशे ह्रस्वान्तत्वाऽभावात्स न स्यादितिभावः ॥

ननु द्विशब्दाद्विभक्तिसमभिव्याहारे द्वि औ इति स्थितौ 'त्यदादीनाम' इत्यत्वे टापि 'औङ आपः' इति श्यादेशे गुणे द्वे इति सिद्ध्यति, अत्र (सन्निपात) परिभाषया विभक्तिसन्निपातेन जायमानस्याऽत्वस्य टाब्द्वारा विभक्तिविघाते निमित्तत्वाऽभावेन टापोऽप्रवृत्त्या नेष्टरूपस्य सिद्धिरिति चेन्न । 'न यासयोरि'ति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गटाब्दृष्ट्या बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाट्टाप् न स्यादिति वाच्यम् । अस्या अयुक्तनिर्देशेनैवाऽनित्यत्वात् । न च (अङ्गवृत्त) परिभाषया टाब् नेति वाच्यम् । 'द्वयोरेकस्य निर्धारणे' इत्यत्रैतन्निर्देशेन तदनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः । एवञ्च बाधकाऽभावादुक्तरीत्या रूपसिद्धिरित्याशयेनाह-द्वेरत्वे सत्याविति ।

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणमिति । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं नेति तदर्थः । अत्र घटघटाग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वमेव मूलमिति भावः ॥

ननु इस्वनाद्यस्येऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धाद्विशब्दावयवभिन्नह्रस्वे पुंल्लिङ्गे नद्यामभ्येत्यर्थे कथमनिष्टे इत्यत्र नदीसंज्ञाभावस्तिरिया

शये ऽाह—अस्त्रीति लिति । अत्र हेतुमाह—तत्सम्बद्धस्यैवाऽनुवृत्ते-रिति । इयङुवङ्स्थानिसम्बद्धस्यैवाऽनुवृत्तेरित्यर्थः । अस्त्रीत्यत्र न प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदापत्तेः नतु इयङुवङ्स्थानावित्यनेनाऽपि ह्रस्वस्य निषेधः कुतो नेत्याशङ्क्य समाधत्ते—दीर्घस्यैवाऽस्य निषेधो न तु ह्रस्वस्येति । तत्र ह्रस्वपदाऽभावादिति भावः ॥

प्रधीशब्दस्येति। वृत्तिकारादीनाम्मते प्रधाशब्दस्य नदीसञ्ज्ञाविधौ पदान्तर-विनाऽपि स्त्रिया-वृत्तिमात्रस्य नित्यस्त्रीत्वम्। अत एव आध्यै प्रध्यै ब्राह्मण्यै इति (१) भाष्य सङ्गच्छते। अन्यथा कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावात्तदसङ्गतं स्यात्। अत "स्त्रीविषयावेय यौ यू नित्यमिति भाष्ये एवकारो भिन्नक्रम नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनाऽपीत्यर्थः। उक्तभाष्यप्रयोगे न बहुव्रीहि कयापत्तेः, किन्तु आध्यायति प्रकृष्टं ध्यायतीति व्युत्पत्तिः, अस्याश्च व्युत्पत्तौ लिङ्गान्तराऽनभिधायकत्वाऽसम्भवेन नित्यस्त्रीत्वाऽभावादुक्तभाष्यप्रयोगाऽनुपपत्तिः, एवञ्चोक्तव्युत्पत्तिकस्य सुधीशब्दस्य सदसीशब्दवदेव रूपम्, वृत्तिकाराद्युक्तनित्यस्त्रीत्वादिति भावः। वस्तुतस्तूक्तभाष्यप्रयोगे बहुव्रीहिरेव वसु न वृत्तेः प्राग् यस्य नदीत्वं तदुत्तरपदकादेव कपो विधानात् आत्साह चर्य्यात्। ततश्च नित्यपदस्य स्वारसिकाऽर्थत्यागेऽतिविप्रकृष्टार्थपरत्वे प्रमाणाऽभावेन लिङ्गान्तराऽनभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमित्येव युक्तमिति कैयटमतम्। अस्मिश्च मते नित्यस्त्रीत्वाऽभावेन पुवदेव रूपमित्यलम् ॥

नतु भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानित्वेन समुदायस्याऽपि तत्स्थानित्वात् नेयङुवङि'ति निषेधेन नदीत्वाऽप्राप्त्या सम्बोधने ह्रस्वत्वन्न स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कते—कथं तर्हि, हे सुभ्रु इति। समाधत्ते-प्रमाद एवेति। अनवधानरूप एव प्रमादः। स च काव्ये पुष्टिकरत्वेन गुण एवेति बहवः (२) (नञ्घटितमनित्यमि)ति परिभाषया निषेधशास्त्राऽनित्यत्वबोधनात्रात्र कश्चिद्दोष इति केचित् ॥

(१) भाष्यमिति। आध्यै प्रध्यै ब्राह्मण्यै, इत्यत्र नदीत्वशास्त्रनिषेधमाशङ्क्य यत्र नदीकार्य्याश्रयेऽङ्गे बाधकाऽधिनियङादिस्थितिस्तत्रैव निषेध इति समाधानपरभाष्यमित्यर्थः ॥

ननु 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यतो णकारानुवृत्त्यैव सिद्धौ 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्यत्र णग्रहणं व्यर्थम् । न च 'वा भावकरणयोरि' त्यस्माद्वाग्रहणाऽनुवृत्त्यर्थमस्तु तदिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्या देव नित्यत्वसिद्धेः । अन्यथा 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'त्येव सिद्धौ तस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धौ णग्रहणं स्पष्टार्थमिति ॥

'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधज्ञापकेन ङीषभावापत्तौ स्वस्रादिगणे तिसृचतस्रोः पाठो विफल एवेति 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र कैयटः । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाऽजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

ननु 'अतोऽमि' इत्यत्र लाघवाय मित्येव च्छेद इति चेन्न । तथा सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि चे'ति दीर्घापत्तेः । न च (सन्निपात) परिभाषयैव तत्र दीर्घव्यावृत्तिर्द्वितीयैकवचने च 'आदेः परस्ये'ति आदेरादेशेऽन्त्यमकारस्य संयोगान्तलोपे रूपमिष्टं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम् । तथैव हे ज्ञानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपाऽनापत्तेः । प्रत्ययलोपेन मकारनिमित्तकप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातविघातस्य जायमानत्वात् । परत्र संयोगान्तस्य झल एव लोप इति व्याख्यानेन लोपाऽनापत्तेः । अतो नाऽत्र मिति च्छेदः किन्त्वमित्येव, अमिति छेदस्य सूत्रकाराऽभिप्रायविषयत्वादेव, ज्ञानेत्यादौ मलोपार्थं हेकतरदित्यत्र सम्बुद्ध्यलोपार्थञ्चाङ्गादेप व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये न तु मिति छेद उक्त इति भाष्यविरुद्धकल्पना नाभ्युपगन्तव्येति दिक् ॥

ननु हे ज्ञान सु इति स्थितौ परत्वात्सम्बुद्धिलोपं बाधित्वा सोरमादेशे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपत्वे च जाते सम्बुद्धेर्ह्रस्वाऽन्ताङ्गात्परत्वाऽभावेन लोपो न स्यादिति चेन्न । पूर्वाऽन्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टेऽङ्गत्वसत्त्वात् । न चैवमपि पूर्वरूपत्वेनाऽमोऽकारस्याऽपहारात्सम्बुद्धेरङ्गात्परत्वाऽसम्भवेन लोपो न स्यादिति वाच्यम् । अमोऽकारस्याऽपहारेऽप्युक्तरीत्या तद्विशिष्टेऽङ्गत्वसत्त्वादुभयाङ्गात्परो यः सम्बुद्ध्यवयवो हलित्यर्थकरणेन सम्बुद्धेरङ्गात्परत्वाऽभावेऽपि तदवयवस्य हलो मकारस्य तथात्वेन लोपस्य सुलभत्वादित्याशयेनाऽऽह—एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोप इति ॥

ननु पद्दन्नादेशस्याऽपवादेन हन्निदेशेनाऽपि वा हेकतरश्रित्यस्योपपत्तौ ङित्करणमनर्थकमित्याशङ्क्य समाधत्ते—दैर्घ्यमत्यादिति । अयं भावः शस्यस्य 'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदीर्घाऽऽपत्तिः, दादेशे तु हल्परत्वात् 'हल्ङ्याब्भ्य' इति नस्यानुदित्लोपापत्तिश्च स्यादिति ङित्करणमावश्यकं ङिति तु तस्मिन् प्रत्ययादेरस्य लोपे न दीर्घलोपयोरापत्तिरिति दिक् ॥

ननु अजरशब्दात् सुप्रत्यये तस्याऽमादेशेऽजर अमिति स्थिते जरसादेशः स्यादिति सन्देहे समाधानमाह—सन्निपातपरिभाषया न जरसिति । आकारात् सन्निपातेन जायमानस्याऽमादेशस्य जरसाऽऽदेशप्रवृत्तेः सन्निपातविघातकत्वाच्चानुपजीव्यविरोधात् जरसादेशेन स्यात् एव सन्निपातविघात इति भावः ॥

ननु अजरशब्दाज्जसि तस्य इयादेशेऽजर इ इति स्थितौ नुम्जरसादेशयोः प्राप्तौ कतरस्य प्रवृत्तिरिति सन्देहस्य जायमानत्वादाह—परत्वाज्जरसि कृते फलं तत्रानुमिति । 'विप्रतिषेध' सूत्रे परत्वान्नुमेव प्राप्नोति चमिष्यन्त्यत्वाच्च पूर्वविप्रतिषेधेन निर्जरसादेशस्यैवेत्युक्तं तत्सर्वं निर्जरशब्द प्रागुपपादितमेवेत्यलमत्र तदुपपादनेनेति दिक् ॥

वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमिति । अयं भावः 'पद्दन्' इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्, प्रकारश्च सादृश्यम्, सादृश्यञ्च, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वम् । तथा च, शसादिभिन्ने शसादिसदृश-प्रत्यये पदाद्यादेश इत्यर्थः सम्पन्नः । शसादिसादृश्यं सुप्त्वेनैव ग्राह्यं न तु पदत्वेन तथा सति 'हृदयस्य हृल्लेख' त्यादवैयर्थ्यापत्तेः । शसादिपरत्वञ्च न, 'नुमते'त्यस्याऽनित्यत्वाद्बोध्यम् । एवं व्याख्यानेन मासपच्यया उपायः इति भाष्यप्रयोगे उपपद्येत मासशब्दस्य मासित्यादेशोपपत्तिः सुलभैवेति । न च लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ इत्यनेनैव सिद्धौ वृत्ता प्रकारार्थप्रभृतिग्रहणेनेति वाच्यम् । ल्युडन्त उत्तरपदे तेन विधानादयमस्मदादिगणे पाठेन 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भसंज्ञया पदसंज्ञा बाधेन पचनस्योत्तरपदत्वाऽभावात्तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

ननु 'पद्दन्' इति सूत्रे 'शीर्षंश्छन्दसी'त्यतश्छन्दोग्रहणाऽनुवृत्त्या छन्दस्येव पदाद्यादेशप्राप्तौ लोके पदाद्यादेशः कथमिति चेन्न । माङ्-श्शरद्विदुर्दोदन्तवेदस्य सिद्ध्यर्थं 'अपाभिरित्यत्र (मासश्छन्दसि)

ति वार्त्तिकेन छन्दोग्रहणाऽनुवृत्त्यावश्यक यादृत्यच्छन्दोग्रहणाऽनुव र्त्तनेनैव पद्दन इत्यत्रापि छन्दसि विधानलाभे तत्र शीर्षश्छन्दसीत्य तोऽनुवृत्त छन्दोग्रहणं व्यर्थं सत्कापयति लोकेऽपि क्वचित्पदाद्यादेशा भवन्तीति ज्ञापनेन सिद्धेरित्याशयेन पंक्तिमिमामवतारयति—पद्न इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तित तथापीत्यादि ॥

– ननु श्रियं याति यत्कुलमिति विग्रहे श्रीपशब्दाद्यनर्थ्येकवचने ङयि ङकारस्येत्व लोपे च 'ङेर्य्' इति यादेशे 'सुपि चे'ति दीर्घे श्रीपायेति सिद्ध्यति । अत्र यकारे पूर्वस्य भत्वात् 'आतो धातो' इत्या कारलोप कुतोनेति चेन । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा हि, अत्रजातीयमुपजीव्य जायमानस्य यादेशस्य भसंज्ञाद्वारा तज्जातीया ऽऽकारविघातनिमित्तत्वं न स्यादुपजीव्यविरोधात् । उपजीव्यविरोधो न न्याय्य इत्युक्तत्वात् । न च रामायेत्यत्र सुपि चेति दीर्घार्थमुक्तपरि भाषाऽनित्यत्वाऽभ्युपगमादिहाऽपि तदप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् । कष्टायेति निर्देशेन दीर्घ तदप्रवृत्तावपि लोपे तदप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वा दित्यभिप्रायेणाह—अत्र सन्निपातपरिभाषया आतो धातोरित्याका रलोपो नेति ॥

√ ननु वारिशब्दात्सम्बुद्ध्येकवचने सौ तस्य 'एङ्ह्रस्वादि'ति लोपे तस्य प्रत्ययलक्षणेन प्रकृते परत्वात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति प्राप्तगुणस्य न लुमताङ्गस्येति निषेधे हे वारीत्येव न तु हे वारे इति तथा च, हे त्रपो हे त्रपु इति भाष्योदाहरणासङ्गत्यापत्तिर्दुर्वारेति पूर्वपक्षप्रादुर्भावे समा धत्ते—न-लुमतेत्यस्याऽनित्यत्वादिति । अयम्भाव अस्याऽनित्यत्वे इकोऽचि विभक्ताविति स्यत्राऽचिग्रहणमेव ज्ञापकम् तथाहि, हलादौ नुमभावायैव सूत्रे तद्ग्रहणं स च नुमभावस्तद्ग्रहणं विनाऽप्युप पन्न हलादौ सत्यपि नुमि लोपेन तद्व्यावृत्ते । न च सम्बुद्धौ 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति निषेधेन नलोपाभावात्प्रकारान्तरेणापत्तिवारणार्थ मचीत्यस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वस्य सम्भवतीति वाच्यम् । न लुमतेति निषेधस्य आगदृक्तन्यात्प्रत्ययलक्षणाऽभावेन विभक्तिपरत्वाऽभावादत्र तत्र नुमोऽप्राप्त्यात्तद्वारणार्थं कृतस्याऽचीत्यस्य वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वस्य सुस्थत्वात् । न चोत्तरार्थत्वेन तस्य ज्ञापकत्वासम्भव एवेति वाच्यम् । लाघवात्तत्रैव कर्त्तुमुचितत्वेनेह करणे वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । एवञ्च

नतिषेधसूत्रस्याऽनित्यत्वेऽचिग्रहणस्य ज्ञापकत्वं युक्तमेव । तथा च, अनित्यत्वपक्षे तदप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धिपरत्वाद्गुणे हे पारे इत्यपि साधु भवत्येव प्रयासमन्तरेणैवोक्तभाष्यप्रयोगोपपत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु भाषितपुंस्कं यस्य भाषितः पुमान्येन शब्देनेत्यर्थकरणेऽजादिशब्दे तत्सत्त्वेऽपि पीलुशब्देनाऽपि पुंसो भाषितत्वात्तत्र पुंवद्भावापत्तिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे इति बहुव्रीहिः । प्रत्यासत्त्या भाषणक्रियया समानाधिकरण्येनाक्षिप्तशब्दस्य कर्त्रैव समानाऽनुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते, ततोऽर्शआदित्वादचि भाषितपुंस्क इति, तत्फलितमाह—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । तत्त्वञ्च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वम् एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंवद्भाव इति तदर्थं यस्य शब्दस्य पुंस्त्वस्त्रीत्वयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुंवत्त्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च, अजादिशब्दस्य पुंसि स्त्रियं चाऽऽरोपिताऽजादित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमेवेति भवत्येव पुंवत्त्वम् । पीलुशब्दस्य तु वृक्षवृक्षत्वव्याप्यजाति प्रवृत्तिनिमित्तं फलत्वव्याप्यजाति प्रवृत्तिनिमित्तमित्युभयत्रैकजातेस्तत्राऽभावेन न पुंवत्त्वमित्यभिप्रेत्याह—पीलुने अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति ॥

ननु यदि आमिति स्थितावच्परत्वेन प्राप्तं नुमं बाधित्वा नुमचिरेति नुटि ततो हल्परत्वात् (एकदेशविकृत) न्यायेन रायो हलीत्यात्वे प्रराणामिति साध्यं । अन्यथा नुमा नुण्निमित्तीभूतह्रस्वीयसन्निपातो दीर्घेणाऽस्य विनाश्य इति सन्निपातपरिभाषाया अविषयत्वेनाऽप्रवृत्त्याऽऽत्वे बाधकाऽभावादुक्तमेवोक्तरूपं सामान्यतो नुड्विषये उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति तद्भाव । नचैवं रामाणामित्यत्र नामीत्यनेन नुण्निमित्तह्रस्वसन्निपातविघातस्यावश्यं जायमानतया नुक्परिभाषाऽविषयत्वेन सुपि चेति दीर्घे कथमुक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नामीति दीर्घेण नित्यत्वात् सुपि चेति दीर्घस्य बाधे नाऽप्रवृत्त्याऽऽवश्यकत्वेनोक्तपरिभाषयैव तदप्रवृत्तिकल्पनादिति । परमेतदाशय 'आपलोप' इत्यत्र षाष्ठभाष्यकैयटविरोधादुपेक्ष्य, तत्र हि अनङ्शकारोच्चारणाऽभावे नाप्नलोप इति न्यासे पञ्चानामित्यत्र दीर्घनलोपयो प्राप्तौ परत्वान्नलोप इत्युक्तंभाष्ये । सामान्यापेक्षज्ञा

पे तु मलोपापेक्षया सुपिचेति दीर्घस्य परत्वादस्यैव प्रवृत्तौ तद सङ्गत स्यादिति नाप्नोति दीर्घं कर्त्तव्य, पूर्वोक्तपरिभाषाऽनित्यत्व मान्यत्रेन्यरुचे 'कष्टाये'ति निर्देशेनाऽनित्याया सन्निपातपरिभाषा या सुपिचेति दीर्घेऽप्रवृत्तिकल्पनेऽपि सामान्यतो दीर्घेऽप्रवृत्तिकल्प नाया न किमपि विनिगमकमित्यरुचेश्चाह-वस्तुतस्तु, मरीणामिति । इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गा ॥ ५ ॥

अथ हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ।

१ ननु 'दादेर्धातोर्घ' इत्यत्र भाष्ये धुगित्यत्र ढत्वमाशङ्क्याऽपवाद त्वेन समाधाय, अथवा एव वक्ष्यामि होढोऽदादेरिति ततो धातोर्घ इति दादेरिति वर्तते नेति निरुक्तमित्युक्तम् । एवञ्चाऽदादिधातुहका रस्य ढत्वविधानेनेव दादिधातुहकारस्य घत्वसिद्धौ भाष्यरत्नाऽनुवृ त्तस्य दादिपदस्योत्तरयोगे फलान्तराऽभावेन सामर्थ्याद्दादिपदमौप देशिकदादित्ववदुपलक्षकमित्यभिप्रायेण फलितार्थमाह-उपदेश इति न च दान्यभिन्नधातुहकारस्य ढत्वमित्यर्थकस्य होढोऽदादेरितिन्यास स्याऽभ्युपगमे धुडित्यादौ दान्त्वेन तद्भिन्नत्वाऽभावाद्ढत्वानापत्ति रिति वाच्यम् । 'धा द्रुहमुहे'ति सूत्रे दाग्रहणस्य समुच्चयार्थकत्वेन ढस्याऽनुवृत्तौ तद्विधानादाऽदोषात् । नन्वेवमपि दादित्वेन दामलिडि त्यत्र ढत्वम् स्याद्दादिभिन्नधातुहस्यैव तद्विधानादिति वाच्यम् । उत्त रयोगे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववत एव ग्रहणेन पूर्वयोगेऽप्य र्थ ऽधिकाराऽनुरोधात्तादृशस्यैवाऽदादिघटकदादिपदस्य ग्रहणेन नदुप पत्ते । उक्तव्याख्यानलब्धोपदेशपदग्रहणे किंफलमित्याह—उपदेश किमिति । (१) अव्याप्त्यति व्याप्तिदोषव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमुपदेशपदम् । तथा हि, अधोगित्यत्राऽडागमे दादित्याऽभावाद्घत्व नेत्यव्याप्ति, दामलिडित्यत्र दादित्वेन घत्व स्यादित्यतिव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति सिद्धान्त, तथा च लाघवात्सामानाधिकरण्यान्वयस्याऽभ्युपगमे ए काच्रूपो यो धातुर्भषन्तस्तदवयवस्य वशो भषित्यर्थे गर्द्धबित्यादौ भष्

---

(१) अ याप्तीति । लक्ष्ये लक्षणस्यागमनमव्याप्ति अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्ति ।

भावो न स्यात्तस्याऽनेकाच्त्वादिति वैयधिकरण्याऽन्वय एव युक्त इत्याशयेनाह—एकाचो धातोरिति ॥

झलीति निवृत्तम् । इत्योर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ न च धुग्भ्या धुक्षित्यादौ भष्भावार्थं झलीत्यस्यावश्यकत्वेन मूलोक्तमसमीचीन मिति वाच्यम् । पदान्ते इत्येव तत्र तदुपपत्ते । न च बुबुधिषे इत्यत्र भष्भावनिवृत्त्यर्थं ध्वमो झलीति विशेषणस्याऽऽवश्यकत्वेन निवृत्त मित्युक्तिरसङ्गतेति वाच्यम् । इटो ध्वमवयवत्वाऽभावेऽपि भष्भावनि मित्तध्वशब्दानवयवत्वादेकाच्ध्वशब्दयोरिटा व्यवधानेन स्वत एव भष्भावाऽप्राप्त्या दोषाऽभावेन झलीतिविशेषणस्यानावश्यकत्वेन मूलोक्तस्य सुसङ्गतेरिति भाव ।

ननु द्रुहेर्णत्वे धात्वयवमेकाच्रूप द्रु इति उधिति च तत्राऽऽद्यो न झष् तोऽन्त्ये न बश् द्रुधिति तु नाऽवयव इति भष्भावो न स्यादि त्यत आह—(१) व्यपदेशिवद्भावेनेति । एकस्मिन्नसहाये व्यपदे शिना मुख्यव्यवहारवता तुल्यो व्यपदेशो भवतीति तदर्थं ।

नन्वु धुगित्यादे प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वाऽभावेन तत्कार्यं भष्भावो न स्यादिति चेन्न । 'अत्वसन्तस्य चाऽधातोरि'ति सूत्रेऽधातोरिति निषेधसामर्थ्येनाऽप्रधानक्रियावाचकस्यापि धातुत्वबोधनेन तदुपपत्ते न च (२)(धातोरुच्यमान-कार्य्यं-तत्प्रत्यये) इति परिभाषया धातुश ब्दमुच्चार्य्य विहितप्रत्यये एव तत्कार्य्यविधानादिहाऽनधात्वेन धातु कार्य्यं न स्यादिति वाच्यम् । भष्भावस्य धातुकार्य्यस्य पदान्तनिमि त्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्ते । प्रत्यये परे धा तोरुच्यमानं कार्य्यं धातुशब्दमुच्चार्य्य विहितप्रत्यये एव भवतीति परि भाषाऽर्थ इति भाव । अत एव 'नशेर्वाऽप्रशानि'ति सूत्रेऽप्रशान्ग्रहणं चरितार्थम्, अन्यथा 'मो नो धातोरि' त्यत्राप्युक्तपरिभाषा प्रवृत्तौ नत्वा प्राप्त्या तन्न्यासम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थन्तद्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । न चो

(१) व्यपदेशिवदिति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषास्वरूपम् । पूर्वान्तवत्पूर्वादिविरित्येकयोग एव कर्तव्य पृथग्योगकरणमस्या ज्ञापकम् ।

(२) धातोरिति । धातोरुच्यमानं यत्कार्य तत् धातुविहित प्रत्यये भवतीत्यर्थं । अत्र औणादिक नत्वविधानमस्या ज्ञापकम् ।

त्परिभाषाप्रवृत्तौ सुधियावित्यादावियङ् न स्यादात्वित्यस्य धातु त्वशब्देन विहितप्रत्यय ग्राह्यादिति वाच्यम्। वस्तुत इयङाऽङ्गस्यै वाच्यमानत्वेन धातोरभावेनात्परिभाषाऽप्रवृत्तेरिति भाव ॥

ननु 'वहश्चे'ति सूत्रे 'छन्दसि सह' इत्यतश्छन्दो ग्रहणाऽनुवृत्त्या वहेरपि छन्दस्येव ण्विविधानेन लोके विश्ववाहशब्दस्य कथ प्रयोग इत्यत आह—छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे तु णिजन्ताद्विजिति। णिज न्ताद्विश्वशब्दपूर्वकाद्वाहेर्विचि णिलोपे लोकेपि विश्ववाहशब्दप्रयोग उपपन्न इति भाव । नचाऽङ्गभसंज्ञाऽऽक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणेना आदिप्रत्ययपरश्चाऽव्यवहितपूर्वस्य वाह सम्प्रसारणमित्यर्थे णिलोप स्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्सम्प्रसारण न स्यादिति वाच्यम्। विच क्विपापलक्षकत्वेन यो लुप्त न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधेनाऽदो षात् । न चोक्तस्थानिवत्त्वनिषेधवचनस्य सङ्कुचितविषयत्वेन यौ विधि प्रति न स्थानिवदित्यस्य क्विप्शब्दसशब्देन विहितविधावेव प्रवृत्त्यभ्युपगमन वन्यादिभ्यो विहिते क्विति सम्प्रसारणमिति 'नचि सुपी'त्यस्य व्याख्यानेन णिजन्तात्क्विपोऽविहितत्वेन निषेधाऽप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वाद्व्यवधानेन सम्प्रसारण न स्यादिति वाच्यम्। 'विभाषा पृथ्वी'ति सूत्रभाष्ये प्रष्ठोह आगत प्रष्ठवाड्रूप्यमित्तिला क्षिकविग्रहवाक्य प्रष्ठोह इति प्रयोगदर्शनेन लोकेऽपि ह्वचिणिवरिति कल्पनेनोक्तापत्तेरयोगादिति दिक् ॥

ननु सामान्यविहितस्य व्यापकविषयताकस्याऽऽमोऽपेक्षयानुमो विशेषविहितत्वेन व्याप्यविषयकत्वात्सकन्यायमूलकेन(१) (येननाप्राप्ति) न्यायेन नुमाऽऽमो बाधे पुनरामोऽप्राप्त्याऽनड्वानिति एव सम्बोधने नुमाऽऽमो बाधेन हे अनड्वनिति च नोपपद्येतेत्याशङ्क्य समाधत्ते— आदित्यधिकारादिति । 'आच्छीनद्योर्नुमि'त्यतस्तदनुवर्त्तनादनड् हशब्दाऽन्त्यावर्णात्परो नुमित्यर्थेऽम उपजीव्यत्वान्न तत प्राङ्नुम प्राप्तिरिति न कश्चिद्दोष, उपजीव्योपजीवकयोर्बाध्यबाधकभावो न भवति यथा पितुरुत्पन्न पुत्र पितर न हन्यात् एव पिता पुत्र न हन्यादिति भाव ॥

(१) येन नेति। येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यत स तस्य बाधको भवतीति न्यायस्वरूपम्।

ननु अग्रहणानि यत्र नकारस्य णत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य समाधत्ते—नुम्विधिसामर्थ्यादनुस्वारस्येति णत्वं नेति। विधानसामर्थ्यादविकृतेनैव नुमा सर्वत्र भवितव्यम् न तु विकृतेन, अन्यथा विधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नकारस्य णत्वेऽवश्यमेव नुमो विकृतत्वापत्तिरिति न णत्वमिति भावः। न च विधानसामर्थ्यान्नुमो णत्वबाधेऽनड्वाँस्तिष्ठतीत्यत्राऽपि रुत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। तत्रोपदेशवैयर्थ्याऽभावात्। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेवासौ न स बाध्यत इति। णत्वं प्रति नुम्विधेरनर्थकत्वेन नुमा णत्वबाधो जातः, रुत्वं प्रति नुमो निमित्तत्वेन न तस्य बाध इति भावः॥

अनड्वन्निति। नन्वत्र सम्बुद्धिलोपस्य प्राप्तेऽम आरम्भसामर्थ्यादपवादत्वेन सम्बुद्धिलोपबाधेन तद्विषये सम्बुद्धिलोपो न स्यात्। न च विषयभेदे बाध्यबाधकभावाऽभावेन नोक्तदोष इति वाच्यम्। विषयभेदेऽप्यचिरादेशस्य नुडपवादत्वमिति सप्तमे भाष्ये प्रतिपादितत्वादिति चेन्न। प्रत्ययलोपविधायकशास्त्रे प्रत्ययाऽनुत्पत्तेरेवाऽव्याख्यानेनाऽपवादत्वस्याप्रसक्तत्वादिति भावः॥

ननु सुधारित्यत्र स्थानिवत्त्वेन सोर्हल्परत्वाद्धल्ङ्याविति लोपो दुर्वार इति सन्देहं निरस्यति—अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावा-द्धल्ङ्याविति सुलोपो नेति। अल्विधावित्यत्र पञ्चमीसमासस्याऽऽश्रयणादल्परस्य विधौ न स्थानिवदित्यर्थे स्थानिवत्त्वनिषेधान्न दोष इति भावः॥

ननु णत्वापेक्षया द्वित्वस्य परत्वेन पूर्वं द्वित्वे ततो णत्वे णत्व-द्वित्वमिति मूलोक्तमयुक्तमिति चेन्न। 'पूर्वत्राऽसिद्धम्' इत्यनेन पूर्वत्र कर्तव्ये परस्याऽसिद्धत्वबोधनात्तद्दृष्ट्या द्वित्वस्याऽसिद्धत्वेन प्राक् णत्वस्यैव प्रवृत्तेः। न च (१)पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति परिभाषया द्वित्वविधौ बाध्ये कर्तव्ये उक्तशास्त्राप्रवृत्तेर्णत्वात् प्राक् प्रवृत्ते द्वित्वस्यैव कर्तव्यत्वात्तदप्रवृत्तौ परत्वादद्वित्वे प्राक् प्रदर्शितदोषस्य तादवस्थ्यमेवेति वाच्यम्। सर्वेऽत्र प्रियकारकरूपसिद्ध्यर्थं

---

(१) पूर्वत्रासिद्धीयमिति—द्विर्वचने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारस्य शास्त्रस्याऽपि [illegible]। अत्र च सिद्धासिद्धत्वयोः फल-[illegible] प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

मावश्यकेन द्वित्वे परसवर्णस्य सिद्ध प्रक्रान्तम् इति वार्त्तिकेनोक्त परिभाषाया वर्णद्वित्वेऽप्रवृत्तिकल्पनात्, अन्यथा द्वित्व प्रत्युक्तप रिभाषया पूर्वत्रेत्यस्याऽप्राप्तौ परसवर्णस्य सिद्धत्वेन द्वित्वे कृते भाष्यो क्तप्रयोगोपपत्त्यानुक्तवार्त्तिक स्पष्टमेव व्यर्थं स्यादेवञ्च द्वित्वे कर्त्तव्येऽपि पूर्वत्राऽसिद्धमित्यस्य प्रवृत्तौ द्वित्वस्याऽसिद्धत्वेन णत्व स्येव प्रवृत्त्यानुक्तदोषाऽभावात्। न च वाक् वाक् इति भाष्योदाहर णोपपत्तये वर्णद्वित्वेऽप्युक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरावश्यकी अन्यथा पूर्वत्रेत्य नेन चर्त्वस्याऽप्राप्तस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चत्व पूर्वत्र गश्रवणापत्ति। न च खरि चेत्यनेन पूर्वगस्य चर्त्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। अवसान चर्त्वे स्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाऽभावाच्चर्त्वाऽप्राप्त्या गश्रवणाऽऽपत्तेर्दुर्वार त्वात्। न च कस्य द्वित्वेऽप्यवसाने चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्गकारे झशि परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाऽभावाद्गश्रवण दुर्वारमिति वाच्यम्। 'नमुने' इतिवत्पूर्वत्राऽसिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाऽऽश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वमित्यर्थेऽवसान चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावेन झश्परत्वाऽभावात्पूर्वककारस्य जश्त्वा ऽनापत्त्या गश्रवणाऽऽपत्तिरूपदोषस्य विलयापत्ते। एवञ्च प्रकृतग्र न्थस्य कथ सगतिरिति चेन्न। द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यदसिद्धम द्वित्वन्त्व सिद्धमेवेत्युक्तपरिभाषाऽर्थकरणेन द्वित्वात्प्राङ्णत्वे ततो द्वित्वे तत्सङ्गतेरिति भाव ॥

ननु 'षट् चतुर्भ्यश्चे'ति सूत्रे (१)(गौणमुख्य) न्यायेन मुख्यार्थवा चकचतुर्शब्दस्यैव ग्रहणात्प्रियचतुर्शब्दस्य गौणत्वेनाऽग्रहणान्नुण् न स्यादित्याशयेनाऽऽह—गौणत्वे तु नुट् नेष्यत इति। केचित्तु सूत्रे बहुवचननिर्देशसामर्थ्याद्बहुत्वार्थकस्यैव चतुर्शब्दस्य ग्रहणादेक त्वाद्यर्थवाचकस्य तस्याऽग्रहणेन नुण् नेति वदन्ति तन्न, बहुवचननि र्देशस्य लाघवार्थत्वेन तस्मादुक्तकल्पनाया कर्त्तुमशक्यत्वादित्यलम्।

ननु कमलशब्दात्तत्करोति तदाऽऽचष्टे इति णिचि, इष्टवद्भावेन टिलोपे तत कर्त्तरि क्विपि 'णे रनिटी'ति णिलोपे तत प्रातिपदि कत्वेन सोरुत्पत्तौ तस्य 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति लोपे कमलिति सिद्ध्यति अत्र अस परसिद्धमित्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणाट्टिलोपणिलोपयो स्थानिवत्त्वेन सोर्हल्परत्वाऽभावाल्लोपो न स्यादिति चेन्न। पूर्वत्रा

(१) गौणमुख्येति। गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य सम्प्रत्यय इति

ऽस्मिन्ने तदभिधानाऽसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु न हि पदान्ता परे ऽण सन्ति, ननु चायमस्ति यत् इर्मिम मत्सूत्रभाष्यात् 'भा भग' इति सूत्रभाष्यस्थवृद्धेर्दुर्निर्येन गृणय कमनिष्पादेरनभि धानमयोचितमिति दिक् ॥

ननु कमलशब्दात्सप्तमीबहुवचने सुपि पूर्वान्तरोयाल्लोपणि लावयोः स्थानिवद्भावेन व्यवधानान्तराऽनाऽऽपत्तिरिति चेन्न । पूर्व त्राऽसिद्धे न स्थानिवदिति तन्निषेधेन तदनुपपत्तेरित्याशयेनाऽऽह— पदं रूपसिध्यतीति ॥

ननु 'त्यदादीनाम' इत्यस्यात्यदादेरित्युत्वार्थं त्यदादीनामिम च स्यादित्यर्थेनैवपमिद्धा 'किम कः' इत्यत्र ककारोच्चारणं व्यर्थम् । न च त्यदाद्यिमुत्वबाध्यस्य विभक्त्यन्तानामेवेष्टत्वेन किमस्तद्धितवृत्त त्यादिप्रयोगो नोपपद्येतेति वाच्यम् । इदं प्राक् किम पाठेनैवोपपत्ते न च इम इत्यस्य पञ्चोनिर्दिष्टत्वादन्त्याऽल्पस्य परिभाषोपस्थितावन्त्यस्या देशापत्तिरिति वाच्यम् । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरित्यनेन तन्निषेधात् । न च इदं प्राक् किम पाठाऽभ्युपगमे च च कश्चेत्येकशेषे किम शेषापत्ति रिति वाच्यम् । साकच्कान्तस्यापि भाष्यप्रामाण्येनैकशेष त्यदा दीनां विभक्त्यन्तानामिति नियमस्य बाधात् तादृशप्रयोगानभिधानाच्च । न च 'युतिहोरि त्यन्नर्थं किम' ककारोच्चारणम यथेम कान्ते पदस्थ वशापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र 'युतिहोरिति न्यासेनैव निर्वाहात् । न च 'क्वातो' इत्यर्थं ककारोच्चारणम यथान्यथाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र क्वातीति न्यासेनैवादोषात् । एवञ्च व्यर्थमेव ककारोच्चारणमित्याशङ्का समाधत्ते—अकच्सहितस्याऽप्ययमादेश इति । अयं ककारोच्चा रणं ज्ञापयति साकच्कस्य किम कादेश इति अन्यथाऽकजविशिष्ट स्य तस्येम आदेशः कः इत्यापद्येत यथा न्यासे तु साकच्कस्याऽपि नस्य (१)(तन्मध्यपतित) न्यायेन किम्शब्दत्वात्सुलभ एवादेश इति भावः । न च भिन्नरूपत्वत्राऽकचि भिन्नत्वं न प्राप्नोति निर्दिश्यमानप रिभाषयेत्याशङ्क्याऽतदङ्गत्वाद्भिन्ने तनोऽकजिति भाष्यात्साकच्क स्य निर्दिश्यमानत्वाऽभावाद्यथान्यासेऽपि कथमादेश इति वाच्यम् । किम कः इत्यस्याऽऽवृत्त्या एकेनाऽकच्सहितस्य द्वितीयेन साकच्कस्या देश इति कैयटात्समाधानेनाऽऽदेशस्य सौलभ्यादिति भावः ।

(१) तन्मध्यपतितेति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति तत्स्वरूपम् ।

वस्तुतस्तु अकचि धित्व न प्राप्नोतीति भाष्यस्य अकच्सहितस्य धित्वं न प्राप्नोति, निर्दिश्यमानपरिभाषया सम्पूर्णस्य स्यादित्याशयः, अत एव 'अनाऽप्यक' इत्यत्राऽकोरिति चरितार्थम्, अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायगृहीतस्यानिर्दिश्यमानत्वेनादेशाऽप्राप्तौ तस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यमित्यलम् ॥

नन्विद म इति स्थिते स्मायाऽऽदेशात्पूर्वत्वादनादेशे (१) (सकृद्गति) न्यायेन पुनः स्मायादेशो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—नित्यत्वाद्डेः स्मै इति । (२)कृताऽकृतप्रसङ्गिनो विधेर्नित्यत्वेन स्मायादेशस्याऽनाऽऽदेशे कृतेऽकृते च प्राप्त्या नित्यत्वादनादेशं बाधित्वा स्मायादेश एव जातः न चाऽनादेशस्याऽप्युक्तरूपनित्यत्वस्य सत्त्वादयमेव कुतो नेति वाच्यम् । लक्ष्याऽनुरोधेन बाधकाऽबाधितकृताकृतप्रसङ्गित्वरूपनित्यत्वस्याऽभ्युपगमात् । 'अनाऽप्यक' इत्यस्य 'हलि लोप' इत्यनेन बाधेनाऽतथात्वादिति भावः ॥

ननु अनुनासिकविधानेनैव त्यदाद्यत्वे हलि लोपेनाऽऽभ्यामित्यादिसमीहितरूपोपपत्तावलमशिविधानेनेत्याशङ्क्य समाधत्ते—अशिवचनं साकच्कार्थमिति । शित्वादकजिरशिष्टस्याऽऽदेश इति भावः । न च 'त्यदादीनाम' इत्येतद्विहिनाऽकारस्याऽकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशत्वसिद्धौ शित्करणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । अकारविधानसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वस्तुपिचेति दीर्घाऽभावस्यापि ज्ञापनसम्भवात् । एवञ्च स्पष्टार्थमेवाऽशग्रहणमिति भावः । केचित्तु अनुदात्तत्वार्थमेवाऽकारविधानमिति सन्देहः यावृत्त्यर्थमशग्रहणमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु अश इति प्रश्लेषादकारद्वयविधानसामर्थ्यात्सर्वाऽऽदेशत्वसिद्धावशग्रहणं व्यर्थमेवेति बोध्यम् ॥

नलोप, राजेति । ननु राजानि यस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पदत्वेऽपि तेनैव प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्यय इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाऽभावान्नलोपो न स्यात्प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तनकारस्यैव लोपविधानादिति चेन्न । अप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासात्प्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रत्ययान्तसदृशस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थे यथोद्देशपक्षे प्राक्कृता प्रातिपदिकसंज्ञामादाय नलोपोपपत्तेः । न च कार्यकालपक्षे

(१) सकृद्गतीति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति स्वरूपम् ।

(२) कृताकृतेति । तदुक्तं कचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ।

तादवस्थ्यमेवोक्तदोषस्येति वाच्यम्। व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धावितरपक्षेण दोषदानस्य भाष्ये क्वाऽप्यनुपन्यासात्। न चाप्रत्यय इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयणे प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वाऽविधानादत्र पक्षे लोपेनैव जातनिवृत्तेरपि यत्तु शक्यत्वेनोक्तदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्। 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय न निषेधप्रवृत्तिरिति ज्ञापनेनाऽदोषादिति भावः ॥

ननु राजन्शब्दाच्छसि लशक्वेति शस्येत्त्वे 'यचि भमि'ति भत्वे 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपे राजन् असित्यवस्थायाम् 'अचः परस्मिन्नि'त्यत्र पञ्चमीसमासाऽऽश्रयणादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाच्चुत्वाऽप्राप्तौ राज्ञ इति न सिद्ध्येदित्यत आह—**नचाल्लोपः स्थानिवदिति**। पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चुत्वाऽनाऽऽपत्तिरिति भावः। न च पूर्वत्राऽसिद्धीयस्य 'वाह ऊठि'ति सूत्रस्थाद्ग्रहणेन ज्ञापितयाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे श्चुत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वप्रत्याख्यानात्पूर्वोक्तस्य श्चुत्वाऽनाऽऽपत्तिरूपदोषस्य तादवस्थ्यमेवेति वाच्यम्। यथोद्देशपक्षे उक्तपरिभाषाप्रति श्चुत्वविधायकशास्त्रस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गशास्त्राऽभावेन प्रतिपाद्याऽभावात्परिभाषाऽप्रवृत्तेः, तथा च श्चुत्वे कस्याऽपि व्यवधानरूपप्रतिबन्धकस्याऽसत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिः सुलभैव। न च कार्यकालपक्षे विधिशास्त्रप्रदेशे कार्यार्थं परिभाषाऽपकर्षणादस्या उक्तशास्त्रदृश्यत्वादिमाम्प्रत्यन्तरङ्गशास्त्राऽसिद्धत्वाऽभावेन परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाऽभावात्पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्। एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धौ पक्षाऽन्तरमवलम्ब्य दोषदानस्य भाष्ये क्वाऽप्यनाऽऽश्रयणात्। वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेऽप्युक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति दिक् ॥

ननु प्रतिदिवन्शब्दाच्छसि शस्येत्त्वे भत्वे अल्लोपे प्रतिदिव्न् अस् इति स्थितौ पञ्चमीसमासाऽऽश्रयणादच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिकारस्योपधात्वाऽऽभावाद्धलि चेति दीर्घाऽप्राप्तौ प्रतिदीव्न इत्येतद्रूपस्य सिद्धिर्न स्यादिति सन्देहे जाते समाधानमाह—**नचाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति**। 'न पदान्त'सूत्रेण दीर्घविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घे इष्टप्रयोगसिद्धिः, न चाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे दीर्घे

कर्तव्ये घटिरक्षाऽशापन्याऽसिद्धत्वेन पूर्वोक्तदोषस्य तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीमुक्तपरिभाषाप्रवृत्ति दीर्घस्याऽसिद्धत्वा दन्तरङ्गाऽभावेन प्रतिपाद्यस्याऽसत्त्वात्परिभाषाया अप्राप्तेरिति भावः ॥

ननु वृत्रघ्न इत्यत्र (१) (अनन्तरस्ये)ति न्यायेन 'अपूर्वस्ये त्यस्य 'हन्तेरि त्येतद्बाधकत्वेन निर्णीतत्वात् 'पूर्वपदात्' इत्यनेन प्राप्त-णत्ववारणाऽसम्भवात्तस्य दुर्वारमेवेत्याशङ्कायामाह—योगविभाग सामर्थ्यादिति । हन्तेरत्पूर्वस्येत्येकेनैव योगेन णत्वसिद्धौ पृथग्यो गकरणसामर्थ्यादुक्तन्याय बधिरवाऽत्पूर्वस्येत्यननाऽत्र प्रवृत्तियोग्य णत्वविधायकशास्त्रमात्रस्य बाधात्र णत्वम् । नचाऽकारस्य लोपेऽ त्पूर्वत्वाऽभावात्कथ णिषेध इति वाच्यम् । पूर्वस्माद्विधिरिति पञ्च-मीसमासाऽऽश्रयणात्स्थानिवत्त्वेन निषेधप्राप्ते सुलभत्वात् । नचाऽ ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्व कथमिति वाच्यम् । नकारे परे कुत्ववि धानसामर्थ्यादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाऽभावबोधनादिति भावः ॥

यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिक णत्व माधवेनोक्तमिति । अस्या यमभिप्रायः भसंज्ञायामल्लोपेऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादुत्त रपदस्याऽनच्कत्वात् 'पूर्वपदात्' इत्यस्याऽप्राप्त्या 'प्रातिपदिकान्त नुम्विभक्तिषु चे त्यस्य प्रवृत्तौ रूपद्वयमिति—तद्भाष्यविरुद्धमिति । (कुत्वव्यवाये हादेशे णत्वप्रतिषेधो वक्तव्य) किम्प्रयोजन वृत्रघ्न स्रुघ्न प्राघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहण न कर्त्तव्यम्भवतीति भाष्य उक्तम् भाष्यवार्त्तिकयोर्णत्वाऽभावे तात्पर्य्येण णत्वे तु स्पष्ट एव विरोध इति भावः । न च सूत्रसत्त्वे प्रघनाघन इत्यत्र णत्व तदसत्त्वे तत्र स्यादिति वाच्यम् । अत्पूर्वग्रहणस्य हस्थानिककवर्गाऽभाववद्धन्तेरुपलक्षणत्वे नाऽदोषात् । अत एव योगविभागमूलकवार्त्तिके प्रत्याख्यातेऽपि फलभेदो नेति दिक् ॥

ननु मघवन्शब्दात्सौ 'मघवा बहुलमि'ति नकारस्य ऋादेशे 'उगिदचामि'ति नुमि 'हल्ङ्याब्भ्यो'ति सुलोपे 'संयोगान्तस्ये'ति तकारलोपे मघवन्निति स्थितौ संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नान्तत्वाऽभावाद्दीर्घो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—इह दीर्घे कर्त्तव्ये इति । मघवा बहुलमेतत्सूत्रस्थबहुलग्रहणेन दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपो नासिद्ध इति कल्पनादुक्तदोषाऽवकाशो नेति

(१) अनन्तरस्येति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायस्वरूपम् ।

समाधातुरभिप्रायः । बहुलग्रहणस्याऽनेकार्थकत्वेन विपरीतनियमस्यापि सम्भवात्तेन मूलोक्तनियम एव कल्पनीय इत्यत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—तथा च श्वन्नुक्षन्नित्यादि । अयमाशयः उक्तसूत्रेण महधातोः कनिन्प्रत्ययाऽवुगाऽऽगमघकारनिपातनेन मघवा मघवानावित्यादि धनार्थकमघशब्दान्मतुपि मकारस्य वकारादेशे 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे मघवान् मघवन्तावित्यादि च द्विविधरूपमित्यनसाध्य 'मघवा बहुलमि'ति सूत्रं कैयटः प्रत्याख्यातवान् । एवञ्च बहुलग्रहणेनाऽनिष्टस्याऽभावस्याऽकल्पनादारम्भे मघवन् प्रत्याख्यानं मघवानिति फलभेदस्य स्पष्टत्वेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यात्, फलैक्ये प्रत्याख्यानं सम्भवति न तु फलभेद इति भाष्यात् । तथा च बहुलग्रहणेन तथा कल्पनीयं यथा फलभेदो न स्यात् । अतएव (१) अर्वणस्तृमघोनश्चेति श्लोकवार्तिकं सङ्गच्छते, अनेन च मघवन्शब्दस्य नोऽनभिधानं बोध्यम् । बहुलग्रहणेन तथा कल्पनायां प्रमाणान्तरं कविप्रयोगं दर्शयितुमाह—हविर्जक्षितीत्यादि ॥

ननु 'न सम्प्रसारणमि'त्यत्र सम्प्रसारणपदाऽनुवृत्त्यैव सिद्धौ चैतत्सूत्रस्थसम्प्रसारणपदस्य सामर्थ्यात्सम्प्रसारणमात्रनिषेधकत्वेन दूरस्थस्याऽपि श्वयुवेत्यस्य व्यधो लिटीत्यस्य च निषेधः । न च न सम्प्रसारणमित्यत्र सम्प्रसारणपदस्य व्यधो लिटीत्यत्राऽनुवृत्त्याऽवधिरवधिमद्भिन्नतया चरितार्थत्वेन यून इत्यत्र प्राक्कृतस्य सवर्णदीर्घरूपैकादेशस्याऽन्तः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादुकारेण व्यवधानात्सम्प्रसारणपरत्वाऽभावेन निषेधो न स्यादिति वाच्यम्, व्यधोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यान्न तु यकारस्येत्यर्थकेन व्यधो लिटि न य इति न्यासेनैव सिद्धौ सम्प्रसारणग्रहणस्य यून इत्यत्र यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधकत्वेनैव चरितार्थस्य वक्तव्यत्वेन व्यवधानेऽप्येतन्निषेधप्रवृत्तेरङ्गीकारात् 'यूनस्तिरि'ति निर्देशाच्चेत्याऽऽशयेनाह—इति यकारस्य नेत्यमिति ॥ न च कार्यकालपक्षे श्वयुवेत्यत्रोपस्थितस्यैकस्य सम्प्रसारणमित्यस्य पदद्वयघटकतयाऽन्वयं भसञ्ज्ञानिमित्तस्य यणाऽन्वयेन यकाराद्यजादिप्रत्ययान्तस्याऽसर्वनामस्थानपरकाऽऽयय

(१) अर्वणस्तृमघोनश्चेति । अर्वणस्तृमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति श्लोकवार्तिकस्वरूपम् ।

हिनपूर्वस्य निशिष्टस्य यण सम्प्रसारणमित्यर्थे (१) (येन नाव्यवधान) न्यायेन पूर्वस्य सम्प्रसारणाऽप्राप्त्या व्यर्थमेव सूत्रमिदमिति वाच्यम्। उक्तपक्षेऽपि सज्ञासूत्राणां वाक्यभेदेनैव सम्बन्धस्योक्तत्वेन सम्प्रसारणविधायकेषु यण - इत्यस्याऽसत्त्वेन निमित्तस्य यणाऽनन्वयेनाऽदोषात्। अत्रैतन्निषेधशास्त्रमपि ज्ञापकं बोध्यम्।

ननु यून इत्यत्र सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयो सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थ, किञ्चोकारस्य दीर्घ कृतेऽनतिविधाविति निषेधेन स्थानिवत्वाऽप्राप्त्या सम्प्रसारणपरत्वेन निषेधशास्त्रप्राप्तिरेव न किञ्च (लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते) इति न्यायेन वकारस्य सम्प्रसारणविधानेन चरितार्थस्य श्वयुवेत्यस्य पुनरप्राप्तिरनेन निषेधशास्त्रं सर्वथा व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यण. पूर्वं सम्प्रसारणमिति। एतस्मादेव ज्ञापकाद्दीर्घस्याऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणपरत्वे निषेध सुलभ एतदारम्भसामर्थ्याच्च परमि त्रीति स्थानिवत्त्वेन न व्यवधानशङ्कालेशोऽपि। न च लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पूर्वस्याऽप्राप्तौ व्यर्थमेवैतन्निषेधशास्त्रमिति वाच्यम्। कार्यार्थियवर्णभेदेन लक्ष्यभेदादुक्तन्यायस्याऽविषयत्वेनाऽप्रवृत्त्या तस्याऽऽवश्यकत्वात्। यमुद्दिश्य पूर्वं प्रवृत्तिस्तमुद्दिश्यैव पुन प्रवृत्तौ तन्न्यायविषयत्वादिति भाव ॥

ननु अनञ इत्यस्य सर्वेऽसाविनिषेध्यपर्युदासेन सावप्राप्तावनवेति प्रत्युदाहरणमनुपपन्नमिति चेन्न। तस्य यत्प्रनञ्शब्दस्तदंशोऽनेन शब्दा व्यावर्त्य इत्यत्र तात्पर्यादित्याशयेनाह—अनञ' किम्। अनवेति ॥

ननु 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति सूत्रे आदित्यत्र निरनुनासिकाऽऽकारोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्याऽनणीव विधीयमानेऽपि प्रवृत्त्युपगमेन सवर्णग्रहणाभावरस्याऽऽन्तरतम्यादनुनासिक स्यात्। न च तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणुदित्सूत्रात्प्रत्ययपदाऽनुवृत्त्याऽविधीयमान एव तत्प्रवृत्त्या न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्। तत्राऽप्रत्ययपदाऽनुवृत्तौ विनिगमनाविरहेण भावस्य तादवस्थ्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—आ आ

(१) येन नाव्यवधानेति। येनना व्यवधान तेन व्यवहितेऽपि इति स्वरूपम्।

दिति प्रश्लेषेणेति । अत्र प्रश्लेषेणाऽऽकारद्वयविधानात्सर्वाऽऽदेशत्व नाऽऽशङ्कनीयम्, विशेष्यविशेषणभावेनाऽनयाऽनेकाल्त्वाऽभावात्। प्रश्लेषेण शुद्धाया एवाऽऽवृत्तेर्विधानाच्चाऽननुनासिक । न च (भाव्य मानेन सवर्णानां ग्रहणं ने)ति परिभाषया सवर्णग्रहणनिषेधाद्दोषाऽभा वेन प्रश्लेषो नावश्यक इति वाच्यम्। भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्येव पाठादसोऽण्त्वाऽभावाद्विधाऽप्राप्त्या सवर्णग्रहणस्य दुर्वारत्वेन तद्वारणाय प्रश्लेषस्याऽऽवश्यकत्वादिति प्राञ्च । वस्तु तस्तु भाव्यऽणुरहिताया एवोक्तपरिभाषाया पाठेनाऽस्या गुणाऽभेद क त्वेन जातिपक्षेणाऽणुदित्सूत्रेण तपरसूत्रेण च प्राप्तसवर्णग्रहणस्य निषेधकत्वेनाऽप्रापात्। अनुनासिकाऽऽकारविधानस्यैवैतये प्रक्रिया लाघवाय तद्वयोच्चारणीये निरनुनासिकाऽऽकारविधानेन शुद्धाऽऽय त्वेन विधानमित्युक्तत्वाच्चेति भाव ॥

शतानि सहस्राणीति । ननु शतानीत्यनुपपन्नं विंशत्याद्याः सदैकत्वे इत्यनुशासनादिति चेन्न । एकशेषेणाऽनेकशतबोधतात्पर्य्य-कत्वात्। न च कृते नुमि नान्तत्वेन षट्संज्ञाविभक्ते लुगिति वाच्यम्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तत्सन्निपातविघातकत्वानुपपा दकत्वेन षट्संज्ञाया अपि सर्वनामस्थानसन्निपातविघातकत्वेन (सन्निपात) परिभाषया तदनिमित्तत्वबोधनात्। कुम्भकारेभ्यो नगर कारेभ्य इत्यत्राऽव्ययसंज्ञावारणपरभाष्यप्रामाण्यात्परम्परासन्निपात विघातकेऽप्युक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादिति भाव ॥

ननु 'रायो हली'त्यतो हलीत्यस्याऽपकर्षाद्धलादावात्वविधानेना ष्टावित्यत्राऽऽत्वं न स्यादित्यत आह—अष्टन आ इति वक्तव्य इति । आत्वस्य लक्षणैकदेशसम्पन्नत्वे हि वैकल्पिकत्वेन लाघवाद्ध्रस्ववदिन एव निर्देष्टव्ये कृताऽऽत्वाऽनुकरणं ज्ञापयति क्वचिदजादावप्यात्वमिति भाव । दीर्घान्तादष्टन पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेत्यर्थके 'अष्टनो दीर्घादि'ति सूत्रे दीर्घग्रहणं ज्ञापयति वैकल्पिकमिदमात्व मिति, तथाहि, दीर्घाऽन्तादेवाऽष्टन परस्या असर्वनामस्थानविभक्ते-रुदात्तत्वाय दीर्घग्रहणं तिष्ठति, आत्वस्य नित्यत्वे तु दीर्घग्रहणाऽ भावेऽपि ह्रस्वान्तादष्टन परस्या उक्तविभक्तेरुदात्तत्वाऽप्राप्त्या दीर्घ ग्रहणं स्पष्टमेव व्यर्थं स्यादिति दिक्॥

ननु प्रियाष्टन् शब्दाच्छसि शस्येत्वे लोपे च कृते भत्वऽलोपे

प्रियाङ्न अस् इति स्थितौ टकारयोगे नकारस्य ष्टुत्वं कुतो नेत्यत आह—इह पूर्वस्मादपीति । अत्र परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वविधावित्यत्र पूर्वस्माद्विधि पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासाऽश्रयणादल्लोपस्य स्थानिवद्भावाभावेन अप्रधानात्पूर्वत्वमेति । न च (पूर्वत्राऽसिद्धेन स्थानिवदि) ति स्थानिवत्त्वनिषेधादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु विधिषु कर्त्तव्येषूक्तवचनस्य न प्रवृत्तिरित्यर्थकेन (तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु) इति वार्त्तिकेन ष्टुत्वे कर्त्तव्ये तत्प्रवृत्तिबोधनेनादोषात् । न च तस्य दोष इति वार्त्तिके प्रतिपदोक्तणकारस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य ष्टुत्वनिष्पन्नस्येति वाच्यम् । तत्र तादृशणकारग्रहणे प्रमाणाऽभावात् । मूर्द्धन्यपदानुवर्त्तनेनैव सिद्धौ स्वाभ्यामित्यस्य णकारस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेन प्रतिपदोक्तत्वाऽलाभाच्चेति भावः । ननु स्वाभ्यामित्येनदारम्भसामर्थ्या पञ्चमीसमासस्याऽनियतत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावात्ष्टुत्वापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह—कार्य्यकालपक्ष इति । कार्य्यण हेतुना कल्प्यते स्वसन्निधि प्राप्यते इति कार्य्यकालपक्षशब्दार्थः । अत्र पक्षे स्वप्रदेशाऽनभिशास्त्रेण कार्य्यहेतोरपहृष्टाया परिभाषाया पृथगेव वाक्यार्थबोधो भवति न तु विधिशास्त्रेण सहेति विवेकः । एवञ्च प्रकृते ष्टुत्वविधायकशास्त्रेणाऽतरदपरिभाषाऽपक्षात्तया नस्याऽन्तरङ्गत्वबोधनेन तत्र कर्त्तव्ये तदपेक्षया बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाच्च ष्टुत्वमिति दिक् ॥

ननु 'युजेरसमासे' इत्यनेनाऽसमास एव नुमो विधानेन लोपे पदे 'क्वो कुरि'ति कुत्वेनैव सिद्धत्वात्क्विनि क्विपि च न कोऽपि विशेष इत्यत आह—निरुपपदाद्युजे' किन्निति ॥

ननु 'मृजिदृशोर्झल्यमकिती'ति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्कथमयं सूत्रे उपपद्कास्यतीति प्रयोगाश्च 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वसूत्रे दाश्येनाऽऽह—इह सृजियज्यो' कुत्वेनेति क्लीवे व न्यत इति ।

परिमृडिति । नन्वत्र 'मृजेर्वृद्धिरि'ति कुतो न वृद्धिरिति चेन्न । उक्तमूत्रेण धातुविहितप्रत्यये परे वृद्धेर्विधानेन (धातोरुच्यमानं कार्य्यं तत्र पये) इति परिभाषयाऽत्र सुब्निमित्तकवृद्धेरभावे । न च क्विनो

धातोर्विहितत्वेन तन्निमित्तिका वृद्धिर्दुर्वारेति वाच्यम्। क्विति चेति निषेधात्तन्निमित्तिकाया अपि वृद्धेरप्राप्तेरिति दिक्॥

ननु 'विश्वस्य वसुराटोः' इत्यत्र वसुशब्दे राट्शब्दे च परे दीर्घविधानादेतद्दृष्ट्या जश्त्वादीनामसिद्धत्वात्तद्राट्शब्दपरत्वाऽभावेन दीर्घो न स्यादित्यत आह—राडिति पदान्तोपलक्षणमिति। राडित्यस्य पदान्तोपलक्षणत्वेन पदान्तराजशब्दे परे दीर्घ इत्यस्य फलितत्वान्न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः। न चोक्तक्रमेण वसुशब्दे दीर्घविधानाद्वस्वादित्यत्रि-... इत्यमरश्लोके कुतो न दीर्घ इति वाच्यम्। तत्र सूत्रे 'नरः सञ्ज्ञायामि'त्यत्र सञ्ज्ञापदाऽनुवर्त्तनेन सञ्ज्ञायामेव तद्विधानादित्यलम्॥

ननु त्वं म्वां शेष स्त्री इत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वादादेशयोः कृतयोः लोपेन टकारनिवृत्तौ त्व अम् अह अमित्यवस्थायां परमपि पूर्वरूपं बाधित्वाऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाट्टाप् स्यात्। न च युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वात्तिन्नया विहितस्य टापोऽप्राप्तिरेवेति वाच्यम्। (शिशुलुङ्नुविधिभ्यां युष्मदस्मदादिविभक्त्याऽऽदेशाः पूर्वविप्रतिषेधेन) निर्वार्त्तिकप्रामाण्येन तयोर्लिङ्गत्वमन्तरेणानतिरिति चेन्न। शेष इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तथा च मपर्यन्ताच्छेषस्याऽदन्तस्य लोप इत्यर्थेऽद् इत्यस्य लोपेनाऽदन्तत्वाऽभावादुक्ताऽऽपत्तेरयोगात्। अन्यथा, आत्वयत्वयो रपवादत्वेन तन्निमित्तेऽरविभक्तावेव लोपप्रसक्तौ शेषग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति भावः। वस्तुतस्तु अन्त्यलोपपक्ष एव सिद्धान्तः, अत एव नव्याऽऽदेशा हलादिरस्तानि युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रस्थभाष्योक्तिः सङ्गच्छते। एतेनाऽप्यमादेशस्यैव न्याय्यत्वमुक्तम्। तथा च अन्ते टापापत्तिस्तदवस्थैवेति चेदुच्यते, अन्तरङ्गपरिभाषया टाप् प्राग् तदङ्गत्वादतो गुणे इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति न तदापत्तिरिति दिक्॥

ननु युष्मदस्मदादस्मच्छन्दाच्च प्रथमाद्वितीययोर्विभक्त्योः न औ तस्य 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यमि युवाऽऽवौ द्विवचने' इति क्रमेण युवाऽऽवाऽऽदेशे युवाम् आवामित्यनयामपर्यन्तस्याऽधिकारं विनाऽपि सिद्धौ ... मेवाऽधिकारस्तत्रमित्याऽऽदेशेनाऽऽवृत्ते- मपर्यन्तस्य ; किमिति। समाधत्ते—साकच्कस्य मा भूदिति। अन्यथा त्वस्मिन्नकजाऽधिकारेऽकच्चिशिष्टस्यापि युष्मदस्मदोराऽऽदेशे युवकामाऽऽवकामित्यनयोर्न

सिद्धिरित्याऽऽवश्यकं तदिति भावः । ननु ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे प्रागकजन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागित्यस्य त्वयके त्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणत्वादिहाऽकच प्रागादेशे सत सुबन्तस्य टेः पूर्वमकचि कृते प्रयोगद्वयसिद्धिः सुलभैवेति नेदमधिकारसूत्रस्य प्रयोजनमित्यरुचेराह—त्वया, मयेति । अत्रोक्ताऽधिकारसूत्राऽभावे समुदायस्याऽऽदेशे 'योऽचि' त्यनेनाऽकारस्य यत्वे नेष्टप्रयोगसिद्धि रित्याऽऽवश्यकं तदिति भावः । न चात्राऽप्यजादौ विभक्तावकार स्यैत्वमित्यर्थकेन 'अचि' इति न्यासनैवोक्तप्रयोगोपपत्तौ व्यर्थमेवत दित्यरुचेराह— युवकाभ्याम् । आवकाभ्यामिति । अत्रोक्तनिय मबलेनाऽन्तरङ्गत्वात्सर्वनाम्नष्टे प्रागकचि ततश्चाऽऽदेशे नोक्तप्रयो- गसिद्धिरिति तदाऽऽवश्यकमिति दिक् ॥

ननु अन्त्यलोपपक्षे जसोऽमादेशेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेन जस् बुद्ध्या 'जसः शी' ति शयादेशो दुर्वार इत्याऽऽशङ्कते—इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्त इति । समाधत्ते— अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवतीति । अयम्भावः, (अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः) इति परिभाषास्वरूपम् । अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्ते निष्पन्ने यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृ त्तावविधानं भवतीत्यर्थः, तथा च अङ्गाऽधिकारवृत्ते कार्य्येऽस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गाधिकारवृत्तकार्य्यस्य शयादेशस्य न विधानमिति न दोषः । इयं परिभाषा 'ज्यादादीयसः' इत्याद्विधानेन ज्ञापिता, अन्य- थेकारलोपेन 'अकृत्सार्वधातुकयोरि' ति दीर्घेण च ज्यायानिति सिद्धावाद्विधानं स्पष्टमेव व्यर्थं स्यात् । ननु 'द्वयोरि' त्यादिनिर्देशे नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्किञ्चाऽङ्गोद्देश्यकार्य्ये 'पुनरङ्गोद्देश्य' ककार्य्यमेत्यर्थकरणादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्ते । किञ्चाऽस्या लक्ष्यसि द्ध्यर्थम्भाष्येऽप्यनाश्रयणाच्च शयाऽऽदेशाऽऽपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह—'ङे प्रथमयोरि' ति । ङे प्रथमयोरम् शसो नेति संहितापाठ इति भावः, नातस्संयोगान्तलोपे भत्ग्रहणाऽनुवृत्त्याऽपि दोषः । वस्तुतस्तु, न प्रश्लेषेणाऽपि निर्वाहस्तस्य भाष्येऽदर्शनादेवञ्च (सन्नि- पात) परिभाषयैवोक्ताऽऽपत्तिवारणमिति न कश्चिद्दोष इति दिक् ॥

ननु 'भ्यसो भ्यमि' ति सूत्रे भाष्ये भ्यम् अभ्यम्वाऽऽदेश इति सङ्गृहे यदि भ्यमाऽऽदेशस्तदा 'शेषे लोपः' इत्यन्तलोपे पक्ष

अथाऽस्यमाऽऽदेश शेषे लोपश्चिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वर प्रा प्नोति युष्मकं यथेच्छसि तथास्त्विन्दुप नदाह—'आप' शेषे लोप स्याऽन्त्यलोपस एवेति । अत्र पक्षे 'युष्माकमद्धनीयम्, अकृतत्व रिभाषयैव तदागमात् । अस्या अनित्यत्वे तु सन्निपातपरिभाषयैव च वारणीयम् । अस्यमाऽऽदेशस्तु टिलोपपक्षेऽन्त्यलोपपक्षे च साधु न तु कश्चिद्दोष । नचाऽन्त्यलोपपक्षेऽकाराकारगुणसामर्थ्यात्पररूप बाधित्वा सवर्णदीर्घोऽऽपद्येतेति वाच्यम् । अकाराकारयोरेकत्वेनि यतत्वाच्चारितार्थ्येन सामर्थ्यविरहात्पररूपाऽपवादेन परत्वाद्दीर्घस्यैव प्रवृत्ते । नचाऽकृतव्यूहपरिभाषयैव दीर्घस्याप्रवृत्तावस्यमित्यत्राऽकारो च्चारणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्यानित्यपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । नचाऽन्त्यलोपपक्षे 'एकाऽदेश उदात्तेनोदात्त' इत्यनेन युष्माकमित्यत्र युष्मोत्तराऽकारस्योदात्तस्य टिलोपपक्षे तु, अस्यमो ऽनुदात्तत्वेन युष्मोत्तराऽकारस्याऽनुदात्तत्वमिति फलभेद इति वाच्यम् । यत्राऽनुदात्ते परे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्य र्थकेन 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इत्यनेन तस्योदात्तत्वस्यैव विधानेन फलभेदाऽभावादिति दिक् ॥

ननु आकमाऽऽदेशात्पूर्वमनादिष्टत्वेन 'यरस्य आस्या शेषे लोप' इत्यस्य यत्वनिमित्तेतरनिमित्ताऽपेक्षितत्वेनाऽन्त्यलोपाऽप्रामाण्यप्रसङ्गा न्तत्वाऽभावात्सुडागमाऽप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ सूत्राऽसङ्गतिश्चेत्याऽऽशङ्क्य समाधत्ते——'भाविन' सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देश इति । आकमि शेषे लोपे कृतेऽकारान्तत्वात्प्राप्त स्येत्यर्थः । अयम्भावः, यथाऽऽर्धधातुकविषये 'अस्तेर्भूरि'त्यनेन भूप्र योगेऽस्तेरप्रयोगो बोध्यते, एवं साम प्रसङ्गे आकमित्यनेन सुडा गमस्य तदप्रयोगो बोध्यते, यद्यपि आम् इत्यस्य साम इति स्थानि नाऽऽसत्त्वेन प्रवृत्ताऽदेशाऽप्राप्त्या यत्वेऽन्त्यलोपाऽप्राप्ता सुटोऽसम्भ वेन सर्वथा साम इति स्थानिस्वरूपाऽसिद्धिरेव तथापि भाविनं सुटं निवर्तयितुं ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादाम्येव साम्त्वाऽऽरोपेणोक्तस्था निस्वरूपस्य सिद्धत्वादादेशप्रवृत्तौ स्थानिवत्त्वेन साम्त्वस्यैवाऽऽनय नाक्षत्याऽऽम्नस्येति न सुडागमाऽऽपत्तिरिति । यत्तु साम इत्यत्र तन्त्रेणाऽऽमोऽपि सत्त्वात्तस्य पूर्वमाकमि ततोऽन्त्यलोपेऽकारान्त त्वा त्सुटि तस्याऽप्याकमि न काऽप्यनुपपत्तिरिति केचित्तन्न । तन्नाऽत

श्रवणे गौरवात् । केचित्तु 'आम आकमि,'त्येव सिद्धे सकारोच्चारणं व्यर्थमिति सन्देहे, पङ्क्तिमिमामवतारयन्ति—भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थमिति । आकम स्थानिवद्भावादाम् सुटौ प्राप्तसुटो व्यावृत्त्यर्थमुक्तनिर्देशः साम आकमादेशे तु स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव नाऽऽम्त्वमिति न कश्चिद्दोषः । वस्तुतः, 'आमो डाकमि'ति न्यासे आम स्थाने डाकम्विधानाड्डित्त्वाट्टिलोपेनेष्टसिद्धावलमेतदाऽऽयासेनेति । नन्वाऽऽकमि 'दीर्घोच्चारणमन्यर्थमकारोच्चारणसामर्थ्येन पररूपस्य बाधादिति चेन्न । अकारोच्चारणस्यैतन्निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम् ॥

'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरत्वं न तु प्रत्ययपरत्वमिति तत्फलं प्रदर्शयति—समस्यमान इत्यादिना । एकत्ववाचिनीति । द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः । समासार्थ इति । मुख्यविशेष्यमित्यर्थः । अन्यसंख्यायुक्तश्चेदिति । युष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥

ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी'ति सूत्रेऽपदादावित्यधिकारो व्यर्थः पदात्परयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्याऽऽदेशौ स्त इत्यर्थेनैव सिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—अपदादौ किमिति । समाधत्ते—वेदैश्शेषैरिति । उक्तसूत्रेऽपदादावित्यस्याऽभावेऽत्र पूर्वाऽन्तवद्भावेनैकाऽऽदेशस्य पूर्वपदत्वादेकदेशविकृतन्यायेन सानित्यस्य द्वितीयाऽन्ताऽस्मच्छब्दात्पदादेशः स्यात् तत्सत्त्वे तु नोक्तदोषोऽपदादावविद्यमानत्वादिति भावः । आदेशे सति न कृष्णः सवदाऽवन्त्विति पादादित्वाऽपदत्वोपजीव्यविरोधान्नादेश इति केचित् स्मानित्यस्याऽपादादौ विद्यमानत्वादादेशः, सत्यादेशेऽपदादित्वस्य विघातः पादादित्वस्य चाऽऽपत्तिरिति स्पष्ट एवोपजीव्यविरोध इति दिक् ॥

ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति स्थग्रहणं व्यर्थमिति सन्देहादाह—स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति । अत्र स्थधातोऽर्हानौ वर्त्तते यथा समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गत इति रामायणश्लोके समये मा हासीरित्यर्थश्च व्याधातुरिति ॥

स्थग्रहणस्य फलमाह—नेह युष्मत्पुत्रो ब्रवीतीति । अत्र विभक्तेरश्रवणान्नाऽऽदेशः प्रत्ययलक्षणनाऽपि नादेशापत्तिः । अनेन,

किन्त्वन्यत्रापि वस्तुतस्तदभावात्। स्वग्रहणसामर्थ्याद्वस्तुतस्तत्सत्त्वे एवाऽऽदेशविधानादिति भावः। एकतिङ् वाक्यमिति। तिङ्पदेन तिङन्तं गृह्यते। एकं तिङन्तं यस्येति बहुव्रीहिः। एकतिङन्तघटितं वाक्यमित्यर्थः। तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम्। इदं स्वशास्त्रे कार्योपयोगिवाक्यत्वलक्षणम्, तेन न पश्य मृगो धावतीत्यादावव्याप्तिः। वस्तुतस्तु एकतिङन्तार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकं वाक्यमिति तल्लक्षणम्। अत एव पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादावेकवाक्यत्वसिद्धिः। अत एव 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्राऽतिङिति पर्युदासस्य सार्थक्यम्। लौकिकवाक्यलक्षणं तु, सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वितेत्यमरेणोक्तम्। तत्र वा शब्दश्चेदर्थे, कारकाऽन्वितक्रिया चेद्बोध्येति शेषः, तथा च कारकाऽन्वितक्रियाबोधकसुबन्तचयस्तथा तिङन्तचयस्तथा सुप्तिङन्तचयश्च वाक्यमित्यर्थ इत्यलम्॥

ननु 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यादिवत् 'नचवाहाहैवे' इति तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धौ युक्तग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—युक्तग्रहणमिति। साक्षाद्योग इति। युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वे इत्यर्थः। परम्परासम्बन्धेति। स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः। यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेधः, यत्र तादृशो योगो न तत्र नायं निषेध इति, भावः॥

परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेध इति। न च वाहाहैव युक्ते इति सूत्रस्थयुक्तग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञाप्यते साक्षाद्योग एवाऽयं निषेधो न तु परम्परासम्बन्धेऽपीति, पश्यार्थैरित्यत्र तु युक्तग्रहणाऽभावेनोक्तज्ञापनाऽसम्भवात्परम्परासम्बन्धेऽप्येतन्निषेधप्रवृत्तिरिति भावः॥

इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च नेति। अग्ने तव देवास्मान्पाहीत्यादौ सम्बोधनपदस्याऽऽमन्त्रितसन्निधाने नाऽविद्यमानवद्भावात्पदात्परत्वाऽभावेन न युष्मदस्मदोरादेशः। एवम् अग्ने नयेत्यादौ 'तिङ्ङतिङः' इति तिङन्तनिघातो न। अग्न इन्द्र, अग्ने वरुणेत्यादौ च 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः॥

ननु सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र देवेति सम्बोधनस्याऽऽमन्त्रितसन्निधानादविद्यमानवद्भावे पदात्परत्वाऽभावान्नस्मदो नसादेशो

न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—सर्वदा रत्त देव न इत्यत्र स्थितिं । उक्तरीत्या देवेत्यस्याऽविद्यमानवद्भावेऽपि रत्त शब्दमाश्रित्याऽऽदेशो बोध्य इति भाव । एवं इमं मे गङ्गे यमुने इतिमन्त्रे सम्बोधनपदानामविद्यमानवद्भावेनाऽऽदेशाऽप्राप्त्या म शब्दाऽऽश्रयणादादेश इति दिक् ॥

ननु प्रति अच् अस् इति स्थितौ यण्लोपयो प्राप्तौ बहिर्भूत निमित्तकत्वेन बहिरङ्गलोपाऽपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यणाऽऽदेश स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अच इति लोपविषयेऽन्तरङ्गोऽपीति । अयम्भाव बहिरङ्गशास्त्रेणाऽन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तविनाशे पश्चात्सम्भावित पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्त्तते इत्यर्थिकया (१)(अकृत व्यूह) परिभाषया ऽन्तरङ्गस्य यणोऽप्राप्त्या लोपे दीर्घे च कृते इष्टरूपसिद्धि । तथोक्त परिभाषाया भाष्येऽसत्त्वादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । एतदभावे लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौ परेऽन्तरङ्गशास्त्रस्य न प्रवृत्तिरित्यर्थकेन (चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य) इति भाष्यात्तवार्तिकेनैवोक्तदोषाऽयोगादिति दिक् ॥

आन्तरतम्यादिति । सूत्रे उपदे ह्रस्वदात्रयो समाहारद्वन्द्व स्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते सवर्णदीर्घे नपुंसकह्रस्वत्वम् । ततोभयो र्ग्रहणमिति प्राञ्च । वस्तुतो नेतद्युक्तम् उस् ऊस् इति द्वन्द्वे सुलोपे घ्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयो प्राप्तौ दीर्घस्य शब्दाऽन्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वादपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वे तत सवर्णदीर्घत्वे उ इति रूपाऽनुपपत्ते । अत एव 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत' इत्यत्र, उकाल इति न कृतम् । तस्मात् 'दिव उत्' 'ऋत उद्' इत्यत्र च तपरकरणेन ज्ञापितया (भाव्यमानोऽण्सवर्णान् गृह्णाति) इति परिभाषया सिद्धिर्बोध्या ॥

ननु ष्यङ सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्ये (अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये)ति परिभाषा पठिता । अन्त्यसदृशाऽनन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे

---

(१) अकृत व्यूहेति । अकृतव्यूहा पाणिनीया इति परिभाषास्वरूपम् । अत्र ज्ञापक समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रसमर्थानामिति तथा हि कृतदीर्घस्य सुत्थिताद्धि॰य प्रत्ययोत्पत्त्यभाव तद्ग्रहणपरिभाषाऽसत्त्व तु अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृते एव प्रत्ययोत्पत्तिरिति स्यात तद्ग्रहण [illegible]

युगपत्प्राप्ताद्यन्त्यसदेशस्यैव भवतीति तदर्थं । अनन्त्यविकार इति नात्र लिङ्गम् । तामर्थतः पठति—अन्त्यबाध इति । अन्यथा 'णौ न' इत्यादि शास्त्रं नेतेत्यादावेव प्रवर्त्तेत न तु नमतीत्यादाविति भावः । अन्त्यस्य बाधे कार्य्यप्राप्तावित्यर्थः—अन्त्यसदेशस्येति । अन्त्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः । तत्रञ्च, अन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानम् । तथा च (१) चलीक्लृप्यते इत्यादौ ऋकारान्तर्गतेरेफस्योत्तराज्भागेन व्यवधानादन्त्यसदेशत्वाऽभावेन नैतत्परिभाषाप्रवृत्ति । (२) अत एव 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति सूत्रोदाहरणस्य विद्ध इत्यादेरनया परिभाषया न सिद्धिः (३) अत एवोक्तनिषेधसूत्रं सफलमन्यथा (४) विद्ध इत्यत्र तत्परिभाषयैवाऽन्त्यसदेशस्य यकारस्यैव कार्य्यप्राप्तौ वकारस्याऽप्राप्त्या तन्निषेधार्थं व्यर्थमेवोक्तसूत्रमिति । न च नैतस्याः परिभाषाया प्रयोजनानीति 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रस्थभाष्यादेतत्परिभाषाया अप्रामाण्यबोधनात्तत्स्वीकारे तु भाष्यविरोधो दुर्वार इति वाच्यम् । एतत्सूत्रसाध्यानि विद्ध इत्यादीन्युदाहरणानि नैतत्परिभाषाप्रयोजनानीत्युक्तसूत्रस्थभाष्याऽभिप्रायवर्णनात् विरोधपरिहारादिति भावः ॥

ननु 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इति सूत्रेऽसेरित्यस्य यस्य यकारस्य स्थाने अ साऽसिरतस्यासेरिति व्याख्यानात्त्यदादीनामत्वविषय एव मुत्वप्राप्तिरित्याशयेनाऽऽह—इति पक्षे तु अदद्यङिति । अत्र तन्त्रेणार्थद्वयं सूत्रतात्पर्य्यं तत्र तदयात्युरोधाद्व्यवस्था अत्र प्रमाणमाह उक्तञ्च, अदसोऽद्रेरित्यादि । तत्राटिति । यथा चलीक्लृप्यते इत्यत्र 'कृपो रो लः' इत्यनेन रोमृकारयोरुभयोर्लत्वं भवति तथैवेत्यर्थः । अत्रादमुयङिति रूपवादिमतं सुलभम्, उक्तरीत्या लत्वे (अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्ये)त्यस्याऽप्रवृत्तावपीह तदप्रवृत्तौ विनिगमनाऽभावात् । अत एव, प्रकृतसूत्रे भाष्य (अदसो नोऽद्रेरि) ति

(१) चलीक्लृप्यत इति । अन्त्यसदेशत्वलक्षणे इतराव्यवधाननिवेशस्य फलमिदम् ।

(२) अतएवेति । इतराव्यवधाननिवेशादेवेत्यर्थः ।

(३) अतएवेति । अनया तदुदाहरणाऽसिद्धेरेवेत्यर्थः ।

(४) विद्ध इति । व्यध धातो क्तप्रत्यये ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे रूपम् ।

चार्त्तिकप्रत्याख्यानायाथ त्राऽसेरिति पक्ष प्रतिपाद्य यद्येवममुमुयङिति न सिद्ध्यति अदम्र्यङिति प्राप्नोति। अदमुयङिति भवितव्यम्, अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येत्युक्तम्। अप्रेति न प्राप्नोतीत्युक्त्या च तत्र मुत्वाघटितरूपेऽसम्मति प्रदर्शिता। इति भवितव्यमित्यनेन पृथङ्मुत्वमिति पक्षसम्मत्यभावो दर्शितः। इति भवितव्यमित्युक्त्या च तत्र शब्देऽप्रयुक्तत्व सूचितमित्यलम्॥

विष्वग्देवयोः किमिति। चकारस्याऽप्युपलक्षणमिदम् येन सर्वनाम्न परामर्शात्। तथा च सूत्रे तयोरग्रहणेऽन्यशब्दस्यापि टेरद्र्यादेशाऽऽपत्तावश्वाचीति न स्यादित्याशयेन प्रत्युदाहरति-अश्वाचीति॥

नन्तु उत्तरपदाधिकारादञ्चरूपे उत्तरपदे विष्वग्देवशब्दयोष्टेरद्र्याऽऽदेश इत्यर्थे विष्वगञ्चनमित्यादिव्यावृत्तौ व्यर्थमेवाऽप्रत्ययग्रहणमित्याशयेनाऽऽशङ्कते—अप्रत्ययग्रहणं किमिति। समाधत्ते—विष्वगञ्चनमिति। अयम्भावः, व्यर्थमप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति धातुग्रहणे तदादिविधिरिति। तेनाऽञ्चादावुत्तरपदेऽद्र्यादेश इत्यर्थे विष्वगञ्चनमित्यत्राऽऽदेशाऽऽपत्तिरित्याऽऽवश्यकमप्रत्ययग्रहणमिति स्याऽशे चरितार्थं जातम्। ज्ञापकफलश्च 'अतः कृकमी'ति सूत्रे तदादिविधौ करोत्यादावुत्तरपदे सत्वसिद्धिरित्यत आह—तेनाऽयस्कार इत्यादि। अन्यथा अत कृ इत्यत्र 'नित्य समासे' इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदाऽऽक्षेपेऽपि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाऽऽपत्तावयस्कृदित्यादावेव सत्वं स्यादयस्कार इत्यादाविति दिक्॥

तिरश्च इति। नन्वत्र श्चुत्वे कर्त्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽकारेण व्यवधानात् श्चुत्व न स्यादिति चेन्न पूर्वत्राऽसिद्धीये तन्निषेधादिति भावः।

ननु 'विप्रतिषेधशास्त्रबलेन पूर्वस्मात्पर बलवत्, ततोऽपि नित्य कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात्, तथा च, धीमत्सु इति स्थितौ नुम्दीर्घयोःप्राप्तौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घं बाधित्वा नुमि कृते दीर्घो न स्यादुपधात्वाऽभावादित्याशङ्का समाधत्ते—परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्याददौ दीर्घ इति। वाक्यार्थबोधकाले विरोधाऽभावादुपधापदसम्बन्धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यत इति भावः।

ननु (एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणमि)ति परिभाषयाऽनुबन्धेन मतुपोऽग्रहणाद्धीमानित्यादौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घो न

म्। न च सुब्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्दीर्घं स्यादेवेति वाच्यम्। अनुनासिकाकारविशिष्टे भवतुशब्दे सूत्रस्य चारितार्थ्यादिति भेद। पचारस्य समुदायाऽनुबन्धत्वेऽपतुमात्रस्य धातुत्वाऽभावात्। अतु इति लुप्तषष्ठ्यन्त पृथक् पदं मघाचाऽधातोरित्यसन्तस्यैव विशेषणमत्यन्तस्य, तु शब्दादित्यभिप्रायेणाह—धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घ इति॥

ननु 'उगिदचामिति सूत्रेऽधातोरित्यस्य सत्त्वेन धातोर्नुमाऽप्राप्त्या ध्वजतादिगोमच्छब्दस्य धातुत्वाऽभावान्नुमस्याविच्यत आह—उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थमिति। अयमाशय अञ्चतेरुगित्वादेव नुमि सिद्धेऽञ्ग्रहणसामर्थ्याद्धातोश्चेदुगित्कार्य तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमादन्यधातोर्नुमोऽप्राप्त्या तत्प्राप्त्यर्थं कृतमधातुग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुम्भवतीति तेन गोमत सम्प्रति धातुत्वाऽभावेऽपि भूतपूर्वधातुत्वमाश्रित्य नुम्सिद्धिरिति। न च पूजाऽर्थकस्य नुम्नेति नियमसम्पादनायाऽञ्चतेश्चेन लोपिन पचति नियमकरणादञ्ग्रहणस्य चारितार्थ्येनोक्ताऽर्थं ज्ञापकत्वस्य सम्भवतीति वाच्यम्। अन्नामित्यत्र नलोपस्याऽविधदितस्येन सामान्याऽपेननियमस्यैवौचित्यात्। अञ्ग्रहणेन तस्य धातोश्चेदुगित्कार्यमिति नियमस्य फलं तु उखास्रत्, पर्णध्वदित्यादौ नुम्भीरभावरूपमिति दिक्॥

ननु तादृश इति स्थितौ निशादिशान्त स्पृशिगादिशब्द च चरितार्थत्वाऽप्रश्नेति क्विन्प्रत्ययस्येति सूत्रयो परत्वात्क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वशास्त्रे प्राप्ते पूर्वत्राऽसिद्धमित्यनेन पत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या कुत्वविधायकशास्त्रस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादना पत्वमेवेत्याऽऽशयेनाह—कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्व्रश्चेति ष इति॥

ननु क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यस्य स्थाने कु क्रियत इति न्यासेन दृष्ट इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफलोपपत्तौ तदथ कृतस्य प्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिलाभाऽर्थत्वेन प्रतिलक्ष्य लक्षणोपप्लवात्तादृशादिविषयस्य लक्षणस्य, कुत्वविधायकस्याऽचरितार्थत्वेन पत्वाऽपवादत्वात्कुत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—पत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेनेति। खकार इति। अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भाव। कैयट इति। क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्येतत्सूत्रस्थकैयट इत्यर्थ। जश्त्व प्रति

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। न च कुत्वस्य जश्त्वस्याऽप्यपवादत्वेन कथ मूलोक्तसङ्गतिरिति वाच्यम्। कुत्वस्य शस्थानिकजश्त्वस्यैवाऽपवादत्व न तु षकारस्थानिकस्याऽऽपीत्यदोषात्। वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकत्वस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वाच्चिन्त्यमिदम्। तस्मात् दृविगित्यादौ चरितार्थस्य कुत्वस्य न जश्त्वापवादत्वं युक्तमिति नव्यमत इति वदता सचितमित्यलम्॥

ननु 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपी'ति सूत्रेण नुमादिव्यवहितस कारस्य षत्वविधानार्थस्यत्वेन नुमुशर्भ्या व्यवहितप्रत्ययभूतस कारस्थानिकषत्वस्य दुर्वारत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं कृतस्य निंसे प्रतिषेधो वक्तव्य) इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानं विधाय, योगविभागात्सिद्धम्, तथा नुम्व्यवाये शर्व्यवाय इति स तर्हि योगविभाग कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यो व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तत्वात्प्रत्येकव्यवधाने एव षत्व नत्वनेकव्यवधान इति भाष्यकृताऽक्तत्वान्नोक्तस्थले षत्वाऽऽपत्ति रूपदोष इत्येतदेवाह—प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने न षत्वं निंस्स्वेति॥

ननु सर्पीषीत्यादौ षत्वप्राप्तिकाले नुमोऽसत्त्वात्तदर्थं नुम्ग्रहणस्याऽनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमित्यवश्याऽऽश्रयणादनुस्वारस्य शर्त्वे नैव गतार्थत्वान्नुम्ग्रहणं निष्फलमेवेति चेन्न। अनुस्वारव्यवधाने षत्वं चेन्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारेणैव व्यवधान इति नियमार्थत्वेन सा फल्यात्। अत एव मस्थानिकाऽनुस्वारव्यवधाने पुंसित्यादौ न षत्वा ऽऽपत्तिरित्याऽऽशयेनाह—नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति।

तद्भिरचिभ्यां ण्यन्ताभ्यामिति। णिजन्तात् तक्षधाता रक्षधातोश्च क्विप्रत्यय। क्विप सर्वापहारः प्रत्ययलक्षणेन तस्मिन् णिलोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे तक्ष् सु रक्ष् सु इति स्थितौ स्को संयोगाद्योर न्ते चेति न संयोगादिलोपप्राप्ति, अत्र परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन क्विपि लुप्तस्य णिच स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधानेन झलपरत्वाभावात् न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधात् संयोगादिलोपानुपपत्तिरिति वाच्यम्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्या

त । न च सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्दीर्घं स्यादेवेति वाच्यम् । अनुनासिकोकारविशिष्टे भवतुशब्द सूत्रस्य चारितार्थ्यादिति चेन्न । वकारस्य समुदायाऽनुबन्धत्वेऽप्यतुमात्रस्य ह्यनुबन्धाऽभावात् । अतु इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक् पद तथाचाऽधातोरित्यस्य तस्यच विशेषणमत्र वक्तव्य, तु शब्दादि यभिप्रायेणाह—धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घ इति ॥

ननु 'उगिदचामि'ति सूत्रेऽधातोरित्यस्य सत्त्वेन धातोर्नुमोऽप्राप्त्या क्वयजन्तादिगोमच्छब्दस्य धातुत्वाऽभावाद्रूसस्यादित्यत आह—उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थमिति । अयमाशय अञ्चतेरुगित्वादेव नुमि सिद्धेऽजग्रहणसामर्थ्याद्धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमादन्यधातोर्नुमोऽप्राप्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थं कृतमधातुग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुम्भवतीति तेन गोमत सम्प्रति धातुत्वाऽभावेऽपि भूतपूर्वधातुत्वमादाय नुम्सिद्धिरिति । न च पूजाऽर्थकस्य नुम्नेति नियमसम्पादनायाऽञ्चतेश्चेन्न लोपिन एवेति नियमकरणादज्ग्रहणस्य चारितार्थ्येनोक्ताऽर्थे ज्ञापकत्वसम्भवतीति वाच्यम् । अचामित्यत्र नलोपस्याऽविवक्षितत्वेन सामान्याऽपेक्षनियमस्यैवौचित्यात् । अज्ग्रहणकृतस्य धातोश्चेदुगित्कार्य्यमिति नियमस्य फल तु उखास्रत्, पर्णध्वदित्यादौ नुमर्डीपाऽभावरूपमिति दिक् ॥

ननु तादृश् इति स्थितौ निशादिशब्द स्पृशिगादिशब्द च चरितार्थयोऽव्रश्चेति क्विन्प्रत्ययस्येति सूत्रयो परत्वात्क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वशास्त्रे प्राप्ते पूर्वत्राऽसिद्धमित्यनेन षत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या कुत्वविधायकशास्त्रस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादना षत्वमेवेत्याऽऽशयेनाह—कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्व्रश्चेति ष इति ॥

ननु क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यस्य स्थाने कु स्यात् क्विन्यत इति न्यासेन दृष इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफलोपपत्तौ तदर्थं कृतस्य प्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिलाभाऽर्थत्वेन प्रतिलक्ष्य लक्षणोपप्लवात्तादृशादिभिन्नतद्विषयस्य लक्षणस्य कुत्वविधायकस्याऽचरितार्थत्वेन षत्वाऽपवादत्वात्कुत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—षत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेनेति । खकार इति । अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः । कैयट इति । क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्येतत्सूत्रस्थकैयट इत्यर्थः । जश्त्व प्रति

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । न च कुत्वस्य जश्त्वस्याऽप्यपवादत्वेन कथ मूलोकसङ्गतिरितिवाच्यम् । कुत्वस्य शस्थानिकजश्त्वस्यैवाऽपवादत्व न तु खकारस्थानिकस्याऽऽपीत्यदोषात्। वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकत्वस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वाच्चिन्त्यमिदम्। तस्माद् दृविगिरावाचशे चरितार्थस्य कुत्वस्य न जश्त्वापवादत्व युक्तमिति न'मत इति यदत्र सूचितमित्यलम् ॥

नन्तु 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपी'ति सूत्रेण नुमादिव्यवहितस कारस्य षत्वविधानान्निस्वेत्यत्र नुम्शर्भ्या व्यवहितप्रत्ययभूतस कारस्थानिकषत्वस्य दुर्वारत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं कृतस्य निमे प्रतिषेधो वक्तव्य) इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यान विधाय, योगविभागात्सिद्धम् तथया नुम्व्यवाये शर्व्यवाये इति स तर्हि योगविभाग कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यो व्यवायशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तत्वात्प्रत्येकव्यवधान एव षत्व नत्वनेकव्यवधान इति भाष्यकृतोक्तत्वान्नोक्तस्थले षत्वाऽऽपत्ति रूपदोष इत्येतदेवाह—प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने न षत्वं निस्स्वेति ॥

नन्तु सर्पीषीत्यादौ षत्वप्राप्तिकाले नुमाऽसत्त्वात्षत्वाऽर्थं नुम्ग्रह णस्याऽनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमित्ययशयाऽश्रयणादनुस्वारस्य शर्त्वे नैव गतार्थत्वान्नुम्ग्रहण निष्फलमेवेति चेत्र। अनुस्वारव्यवधाने षत्व चेन्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारेणैव व्यवधान इति नियमार्थत्वेन सा फल्यात्। अत एव मस्थानिकाऽनुस्वारव्यवधाने पुंस्वित्यादौ न षत्वा ऽऽपत्तिरित्याऽऽशयेनाह—नुम्ग्रहण नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्ष णार्थमिति ।

तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यामिति । णिजन्तात् तक्षधाता रक्षधातोश्च क्विप्प्रत्यय । क्विप सर्वापहारः प्रत्ययलक्षणेन तस्मिन् णिलोपे कृदन्तत्वा प्रातिपदिकत्वे तत् क्षु रक्ष् क्षु इति स्थितौ स्को सयोगाद्योरन्ते चेति न सयोगादिलोपप्राप्ति, अत्र परस्मि पूर्वविधावित्यनेन क्विपि लुप्तस्य णिच स्थानिवद्भावेन णिचा व्यव धानन झल्परत्वाभावात् न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधात्सयोगादिलोपानुपपत्तिरिति वा च्यम् । सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु पूर्वत्रासिद्धे न [illegible]

प्रकृत्यैतल्लोपाद्युपपत्तेस्तदीयस्यादेशश्च संयोगान्तलोप एव भवतीति भावः ।

ननु पदसंस्कारपक्षे सहस् असिति णिलौ पूर्वापरविनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादिट् न सम्प्रसारणप्राप्तिरित्यत आह—अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न भवतीति । अयम्भावः इटोऽनिमित्तस्य वलादित्वस्य सम्प्रसारणेन विनाशभावित्वात् (अकृतव्यूह) परिभाषया न पूर्वमिट् प्राप्तिरिति प्राञ्चः । नव्यास्तु, पदाऽधिष्ठ्याऽन्वाख्याने सहस् असितिस्थितावपि सम्प्रसारणस्य प्राप्तौ प्रतिषिद्धत्वेन शास्त्रोपस्थितिविरहात्पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वाऽभावादिटोऽप्राप्त्या सेदुष इत्यादिसिद्धावुक्तपरिभाषा निष्फलैव । लघ्वाऽनुगे धातुपाठाऽधिकाऽन्वाख्यानपक्षे यथाऽग्रेऽप्याहुरिति दिक् ॥

सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यादिति । न च महत्यते क्विपि महतोऽपि धातुत्वस्य सम्भवात्कथमेतत्साहचर्यात्तथा ग्रहणमिति वाच्यम् । क्विपि कृते महतो धातुत्वेऽपि तस्यौपदेशिकधातुत्वाऽसम्भवेन साहचर्यादौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् ।

ननु 'अनङ् सौ' इत्यस्य स्थाने 'सावङ्' इति न्यासेनैव सिद्धावनङ्विधानसामर्थ्यात्क्वचिदनङोऽप्यनङ् भवतीति ज्ञापनादुशनश्शब्दस्य सम्बुद्धौ नलोपसिद्धिरिति प्राञ्चस्तत्फलितमाह—अस्य सम्बुद्धावित्यादि । वस्तुतस्तूक्तन्यासाऽभ्युपगमे पुरुदंसेत्यत्र सोर्डादेशटिलोपे सान्तमहत इति दीर्घाऽऽपत्तिः । न च (संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया (अङ्गवृत्त) परिभाषया वा नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । उभयोरेकस्या अपि भाष्यऽनाऽऽश्रयणात् । परञ्च वार्त्तिकमिदमपूर्वमेवेति भावः ॥

इति हलन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

निपातनाल्लोपषत्व इति । पूर्वपदान्तस्य लोपो धातोः सस्य षत्वमित्यर्थः । न च 'आदेशप्रत्यययोरि'त्यनेनैव षत्वे सिद्धे निपातनात्षत्वविधानमनावश्यकमिति वाच्यम् । पदादादि पदादिरिति पञ्चमीसमासपक्षे 'सात्पदाद्योरि'त्यनेन तन्निषेधादिति भावः ॥

क्विबन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घ इति । कैयटादिमते प्रत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधादिति तदाशयः । उष्णिगञ्चितिनिर्देशात्कुत्वस्य असत्त्वेनाऽसिद्धत्व स्वरीत्या तु ढडगका इति बोध्यम् ॥

द्यौरिति ।'दिव औत्' इत्यौत्वे यणि रूपम् । नचाऽन्तरङ्गपरिभाषयान्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिरङ्गस्यौत्वस्याऽसिद्धत्वादचपरत्वाऽभावाद्यणादेशो न स्यादिति वाच्यम् । अजनिष्टाऽन्याऽऽनन्तर्यनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये न बहिरङ्गत्वप्रयुक्ताऽसिद्धत्वस्य प्राप्तिरित्यर्थिकया (१)नाऽजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति) इति परिभाषयोक्तपरिभाषा बाधेनाऽप्रवृत्तेः । एवञ्च यणादृष्ट्यौत्वस्याऽसिद्धत्वाभावाद्योक्तरूपोपपत्तौ किमपि प्रतिबन्धकमिति भावः ॥

चतस्र इति । ननु 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यनेनकुतो नाऽऽमिति चेन्न । 'विप्रतिषेधे' सूत्रेणाऽऽमोऽपेक्षया चतस्राऽऽदेशस्य परत्वबोधनेन परत्वादामं बाधित्वा चतस्राऽऽदेशस्यैव प्रवृत्तेः । न च कृते चतस्राऽऽदेशे कुतोनाऽऽमिति वाच्यम् । (सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव) इत्यनया परिभाषया पुनरामाऽप्राप्तेरिति भावः ।

सर्वादिति । ननु पुंवद्भावः कुतो नेति चेन्न । सर्वाशब्दस्त्वत्र दिति तदर्थात् । शब्दपरस्य कदाऽपि सर्वनामत्वाऽभावात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इत्यस्य न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

---

(१) नाजानन्तर्य इति । अत्र षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्य तुग्ग्रहणं ज्ञापकम्, तथा हि परिभाषासत्त्वे अधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तर ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहितायां नित्यत्वाद्ल्युत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयाऽवस्थानासम्भवादेकादेशे कृतेऽपि तुगपक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वे नासिद्धत्वात्तुकसिद्धौ सूत्रस्य तुग्ग्रहणं व्यर्थं सत्परिभाषां ज्ञापयतीति ।

अमूभिरिति । अन्तरत्वाऽभावादेत्वाऽभावेन 'घर्निट्' इति यस्या ऽप्रवृत्तौ मुत्वमेवेति भाव ॥ इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

दत्वमिति । ननु 'वसुस्रंसु' इति सूत्रेऽनडुहशब्दस्यैवोपादाना त्स्वनडुहशब्दस्य दत्व न स्यादिति चेन्न । तस्याऽङ्गाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्ते । एवमाङ्गत्वान्नामोऽपि तदन्ते प्रवृत्तिरिति बोध्य मिति भाव ॥

ननु राजपुरुष इत्यत्र यथाप्रत्ययलक्षणेन पूर्वपदस्य पदत्वान्नलो पादिकार्य्यं भवति तद्वद्विमलदिवीत्यत्राऽपि प्रत्ययलक्षणेनाऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्योत्तरपदस्य दिव् इत्यस्य पदत्वेन 'दिव उत्' इत्युत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह—उत्तरपदत्वे चेति । (उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेधः) इति वार्तिकस्वरूपम् । तत्रोत्तरेति लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक्पदम् । तच्च लक्षणयोत्तरपदपरम् । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकाराभूता भाव इति नियमेन पदत्व इत्यस्य पदसंज्ञायामित्यर्थः प्राचीनमते, नव्यमते तु पदत्वप्रयुक्ते कार्य्य इत्यर्थः । तथा च, उत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्ते कार्य्ये कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेति प्रथमखण्डार्थः । तेन विमलदिवीत्यादावुत्व परमवाचेत्यादौ कुत्व, सुधियावित्यादौ शाकलहस्वश्च न । किमविशेषेणाऽय निषेधो नेत्याह—अपदादिविधाविति । न पदादिविधिरपदादिविधि, पदादिविधिश्चाऽत्र प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव, पदादिविधौ त्वयं निषेधो न प्रवर्त्तत इति द्वितीयखण्डार्थः । एतत्फलं पृच्छति—अपदादिविधौ किमिति । एतदंशाऽसत्त्वे दधिसचावित्यादौ सचरूपोत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्तकार्य्यस्य कुत्वस्य कर्त्तव्यत्वान्निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाऽभावात्सात्पदाद्योरिति निषेधाऽप्राप्त्या षत्वाऽऽपत्तिस्तदंशसत्त्वे तु षत्वरूपपदादिविधेः कर्त्तव्यत्वादुक्तनिषेधाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वस्य सुलभत्वात्सात्पदाद्योरित्यस्य प्रवृत्त्या न तदापत्तिरिति तत्फलमिति भाव । पदादिविधिश्च सात्पदाद्योरित्येवेत्युक्तेः फलं परमधुधावित्यादौ भष्भावो नेति । अयं निषेध उत्तरपदस्य कार्य्यस्य एव प्रवर्त्तत इति ।

(१) अत एव माषकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपी'ति णत्वनिषेध सिध्यति। (२) अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषीयकुम्भेत्युत्तरपदस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तस्य पदत्वाऽभावादुक्तनिषेधो दुर्लभ स्यात्। कार्यित्वनिवेशे तु तादृशकुम्भरूपोत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्तकार्य्यस्याऽकर्त्तव्यत्वान्निषेधाऽप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन तस्य पदत्वेन निषेध सुलभ एव। न च कार्य्यित्वनिवेशे पूर्वदण्डिप्रिय इति त्रिपदबहुव्रीहावान्तरतत्पुरुषीयोत्तरपदस्य दण्डिन पदत्वप्रयुक्तनलोपाऽऽदिकार्य्यस्य कर्त्तव्यत्वान्निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाऽभावान्नलोपाऽऽदिकार्य्यं न स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वाऽनाक्रान्तोत्तरपदस्य ग्रहणेन दण्डिनो मध्यमपदत्वाऽऽक्रान्तत्वान्निषेधाऽयोगेन पदत्वात्तत्प्रयुक्तकार्य्यस्य सुलभत्वादिति दिक्॥

ननु—अहः, अहोभ्यामित्यादौ 'रोऽसुपि' 'अहन्' इत्यनयोश्चारितार्थ्यनाऽपवादरूपत्वान्नलोपसूत्रस्य बाध एवेति चेन्न। नलोपोत्तरमुक्तसूत्रद्वयस्य चारितार्थ्यनाऽपवादत्वाऽसम्भवात्। असम्भवे सत्येवाऽपवादत्वं सम्भवतीत्युक्तत्वात्। एवञ्च नलोपदृष्ट्या रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपो दुर्वार एवेत्याशयेनाह—रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्त इति। न च नलोपे जाते हकारोत्तराऽऽकारस्य रत्वे रुत्वे वा कृते विशेषाऽभावादन्यतरविधानेनैवोपपत्तावुभयोरत्वरुत्वयोर्विधानसामर्थ्यान्नकारस्य लोपो न स्यादिति वाच्यम्। सम्बुद्धौ 'न ङि सम्बुद्ध्योरि'ति नलोपप्रतिषेधेनाऽऽहर्गणोऽत्रेत्यादावुत्वाऽभावेन दीर्घाहो निदाघेत्यादावुत्वसम्पादनेन चोभयोश्चारितार्थ्येन सामर्थ्यविरहान्नलोपबाधे मानाऽभावात्। न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारान्ताऽनुकरणेन नान्तस्याऽहन्शब्दस्य रुरितिव्याख्यानान्नलोपो न स्यादिति वाच्यम्। दीर्घाहो निदाघेत्यादौ प्रवृत्त्या भ्यामादौ व्याप्त्या च नकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यविरहादुक्तव्याख्यानासम्भवेन नलोपबाधकत्वासम्भवादिति भाव। आवृत्त्येति। अहन्सूत्रस्याऽऽवृत्त्या सूत्रद्वयस्य जायमानत्वाद्वैधेन रुत्वविधानमप

(१) अत एवेति। उत्तरपदस्य कार्यित्व एव निषेधप्रवृत्तेरित्यर्थ।

(२) अन्यथेति कार्यित्वनिवेशाभावे इत्यर्थ।

रेण नलोपबाध इति भावः। आवृत्तौ (कृषराभित्यन्तरेषु रस्य वा च्यम्) इति वार्तिकमेव प्रमाणमन्यथा नलोपेऽकारस्य रेफाऽऽदेशे नैव सिद्धौ वार्तिकमिदं व्यर्थमेवेति। न च सम्बुद्धिविषये 'न ङि सम्बुद्ध्योरि'ति निषेधेन नलोपाऽभावात्तत्राऽस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। सत्यपि सम्भवे बाधक भवतीति भाष्येण सम्बुद्धिविषयेऽपि नलोपस्य प्राप्तिमात्रेण रत्वस्य चरितार्थेन नाप्राप्ति न्यायेन तदपवादत्वादुक्तवार्तिकस्य वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वसम्भवात्। अत एव, अपवादो नलोपं बाधिष्यत इत्युक्तं भाष्ये इति दिक्॥

ननु अत्रन्मत्र पदाधिकारात्त प्रत्ययन्शब्दस्य विशेषणत्वेन येन विधिरित्यनेन तदन्तविधानादह्नशब्दाऽन्तस्याऽपि रत्वमित्यर्थे दीर्घाह्न शब्देऽपि रत्वमित्यत आह—तदन्तस्याऽपि रत्वम् इति। न च (१) (ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति) इति परिभाषया तदन्तविधिनिषेधात् कथमत्र तदन्तविधिरिति वाच्यम्। उक्तपरिभाषाया प्रत्ययविधिविषयकत्वेनाऽत्राऽप्रवृत्तेः। न च तदन्तेऽपि रत्वविधानात् दीर्घाऽह्नावित्यादावप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाद्रत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चेति निषेधात्ऽपदत्वादुक्ताऽऽपत्तेरयोगादिति भावः॥

इह हल्ङ्यादिलोप इति। दीर्घनिमित्तस्य सोर्हल्ङ्यादिसूत्रेण पश्चाद्विनाशसम्भवादकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घात्प्राक् हल्ङ्यादिलोप एवेति भावः। वस्तुतस्तु सोर्लोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन बुद्ध्या दीर्घनिमित्तस्य सोर्विनाशाऽभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेस्तस्या अनित्य

(१) ग्रहणवतेति। ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोज्य तदन्तकमत्र ग्रहण नेति तदर्थः। ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोज्य तदन्तविधानत्र भवतीति यावत्। अत्र ज्ञापक सपूर्वाच्चेति सूत्रमेव, तथाहि पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिना पूर्वशब्दान्तादिनिरित्यर्थे सपूर्वादपि पूर्वशब्दादिनि प्रत्ययोपपत्तौ पृथक् स पूर्वाच्चेतिसूत्रं व्यर्थं सत्परिभाषां ज्ञापयति, ज्ञापितायामस्यां तु परिभाषया तदन्तविधिनिषेधात्सपूर्वात्पूर्वशब्दात् पूर्वादिनिरित्यनेन प्रत्ययानुपपत्तौ तदर्थं सपूर्वाच्चेति सूत्रस्यारम्भे चरितार्थमिति भावः।

न्वादसत्त्वाच्च परत्वाद्दीर्घ एव । अत एव परत्वादुपधादीर्घ इत्युक्तिः मङ्गच्छत इत्यलम् ॥

तस्याऽसिद्धत्वाभावान्नलक्षण उपधादीर्घ इति । ननु कृत्वा प्राक् परत्वाद्दीर्घप्रवृत्तौ कथं मूलोक्तसङ्गतिरिति चेन्न । अत्र तत्त्वूपरि भाषया ततः पूर्वं दीर्घाऽप्रवृत्ते न च तस्या अमत्वादुक्ताऽऽपत्तिस्त दवस्थैति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाऽसत्त्वाऽभ्युपगमे हलङ्यादि लोपा त्प्राक् परत्वाद्दीर्घनैव प्रवृत्तावेव पक्त्यसंगते स्पष्टत्वादिति भाव ।

असृज् पदान्ते कुत्वमिति । अयम्भाव , असृज्शब्दस्य पदा न्तविषये कुत्व भवति । यद्यपाह क्विन्प्रत्ययो न तु क्विन् तथापि कुत्व मेव, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुरि'त्यत्र क्विन्यत कुरिति पक्षे ये प्रत्ययग्रहणसा मर्थ्यैनाऽत्र बीप्सागर्भबहुव्रीहिलाभस्तथा च यस्माद्यस्मात्क्विन् दृष्ट स्तस्य तस्य कुत्व भवतीति फलिताऽर्थ , अतश्च स्रगित्यत्र सृजे क्विनोविधानादसृगित्यत्र क्विप्प्रत्ययेऽपि कुत्वप्राप्ते । नचैव विश्वसृ डित्यत्राऽपि कुत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगादव्ययपूर्वपदे कुत्वाऽभाव बोधनादुक्तप्रयोगीयाऽऽपत्त्यसम्भवात । उक्तभाष्यप्रयोगेणाऽव्ययपू र्वपदे कुत्व च बोध्यते इत्यपि बोध्यम् । ननु षत्वविधायकसूत्रे सृज मृजयजेति विशिष्य ग्रहणात्परत्वस्य कुत्वाऽपवादत्वात्षत्वस्यैव प्राप्ति र्नतु कुत्वस्येत्यरुचेराह—यद्वा व्रश्चेति सूत्र इति । अनेन पदाऽन्ते षत्व विधीयते, षत्व तु कुत्वाऽपवाद तेनाऽसृज क्विप्प्रत्ययाऽन्तस्य षत्वमेवोचितम् स्रगिति तु ऋत्विगित्यादिना निपातनाद्बोध्य । अयमभिप्राय , निपातन नाम अन्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयो गस्करणम् । निपातनेनाऽपवादशास्त्राऽप्रवृत्ति मात्र बोध्यते । कुत्व तु सूत्रेणैवेति बोध्यम् । असृगिति तु अस्यतेरौणाऽऽदिकेन रिच्प्रत्य येन बोध्यः ॥

ननु वेभिद्यते क्विपि अल्लोपे यलोपे च कृते वेभिदिति रूपम्, तस्माज्जसि तस्य शौ तस्य सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन्झल न्त लक्षणो नुम् दुर्वार इति चेन्न । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽझल न्तत्वादित्याश येनाह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्झलन्तलक्षणो नुम् नेति । नचाज न्त लक्षणनुमेव कुतो नेति वाच्यम् । अजन्तलक्षणे नुमि कर्त्तव्ये स्थानि वत्त्वाऽप्राप्तेः । स्वविधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति भाष्योक्ते । न च

(औ ङुत्त्र स्थानिवत्) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्झलन्तलक्षणनुमा ऽऽपत्तिस्तद्वदर्थ्यमिति वाच्यम्। उक्तनिषेधवचनस्याऽसार्वत्रिकत्वे तत्राऽप्रवृत्ते औ विधिं प्रति न स्थानिवदित्येव सार्वत्रिकमिति भाव ॥

जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यां भिस्भ्यसां सङ्गमे
षट्सङ्ख्यानि, तथैव सुप्यथ जसि, त्रीण्येव तद्वच्छसि।
चत्वार्यन्यवचःसु, कस्य विदुषः शब्दस्य रूपाणि त
ज्जानातु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्राऽवधिः।

इति प्राचीनस्य तार्किकस्य प्रश्न तदनुसारेणैव श्लोकद्वयमनोत्तर माह—गवाक्शब्दस्येति ॥

ननु गवाक्शब्दस्य सप्तमीबहुवचने सुपि 'खरि चे'ति चर्त्वेन ककारे तस्य (चयो द्वितीया) इत्यनेन खकारे षड्रूपाणि स्युरिति चेन्न। चर्त्वस्याऽसिद्धत्वेनोक्तवार्तिकाऽप्रवृत्तेरित्याशयेनाह—न चेह चयो द्वितीया इति पक्ष इत्यादि। एकपक्षे तु जश्त्वं ददृश्या कुको ऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाऽप्राप्त्या द्वितीयाऽऽदेशे रूपत्रयवृद्धिर्भवत्येवेतिभाव।

अष्टाविंशतिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थ। तथा हि, सौ नव्रान्तमात्रस्य 'अनचि चे'ति द्वित्वे अष्टादश। औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त। अणि अद्वित्वेऽणो ऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वे च द्वादश। सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् एव द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च सङ्कलनया चतु स्सप्तति। इत्थं विभक्तौ चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त। तथा च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश। सङ्कलनयाऽष्टाशीति। भ्यामि षट्सु रूपेषु भकारात्पूर्वस्य द्वित्वे कृते द्वादश। तेषामपि (यणो मय) इति यद्विधे चतुर्विंशति। तेषामपि मकारस्य द्वित्वे ऽष्टचत्वारिंशत्। सङ्कलनया षट्त्रिंशदधिकशतम्। भिसि चतुर्विंशति। भकारात्पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वे सङ्कलनया षष्ट्युत्तरशतम्। ङे ङसि ङस् ओस् आम् ङि ओस् एतेषु अकारविसर्गमकाराणां द्वित्वे, अणो ऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिके च यथासम्भवमष्टादानि रूपाणि। भ्याम् भ्यस्, अनचि च, यणो मयो द्वे वाच्ये इति द्वित्वे, अष्टचत्वारिंशत्। सुपि पूर्वोक्तयथासम्भवकार्ये षडधिकनवति रूपाणीति स्वयमूहनीयमिति ॥

ननु सुष्ठु आपो यस्मिन् सरसि इति विग्रहे स्वप्शब्दाज्जसि प्राग्वत्नुमदीर्घयोर्मध्ये यद्यपि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम एव प्राप्तिस्त

थापि प्रतिपदोक्तत्वान्नुमं बाधित्वा दीर्घस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह— नित्यात्परादपि नुम' मागित्यादि। प्रतिपदोक्तत्व निरवकाशत्व सत्त्वेऽपि 'बाधप्रयोजकमिति भाष्यान्निरवकाशरूपप्रतिपदोक्तत्वपक्षे दीर्घस्याऽतथात्वेन नुमेव न तु दीर्घ इति बोध्यम् ॥

पिपठिषोत्यत्र नुमभावोपपादनप्रकारो वैभिन्नात्यत्र प्रदर्शित ए वेत्यलमत्र तत्प्रदर्शनेनेति दिक् ॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

अथाऽव्ययप्रकरणम् ।

यस्मात्सर्वा विभक्तिरिति । वचनत्रयात्मिका विभक्तिरिति तदर्थः । नोत्पद्यत इति । किन्त्वेकवचनाऽऽत्मिकैव विभक्तिरुत्पद्यत इत्यर्थः । ननु स्वादिविधायकशास्त्रस्य 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यादिसंख्याबोधकैः 'प्रातिपदिकाऽर्थमात्र' इत्यादिकारकबोधकैश्च सहैकवाक्यतया सुपां विधानमिति पक्षेऽव्ययाऽर्थे संख्याकारकयोरभा, वाद्विभक्त्यनुत्पत्त्येकवचनोत्पत्तेरप्यसम्भव । तथाऽव्ययाद्विभक्त्यनुत्पत्तौ 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। उक्तशापकाऽऽश्रयणादव्ययाद्विभक्त्युत्पत्तिकल्पने तु सर्वासामपि विभक्त्युत्पत्तिसम्भवात् । किञ्च (१) विहितानां नियम इति पक्षेऽपि सर्वेषु प्रातिपदिकार्थमात्रार्थेषु प्रथमादिविभक्तीनां विधेयत्वात् (२) प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव ज्ञानस्य निवृत्तिः तन्निवृत्तौ च कल्पितस्य गुणभूतप्रकृतिभेदस्वरूपस्य

---

(१) विहितानामिति। ननु 'स्वौजसि' त्यादिसामान्यसूत्रेण विहितानां सर्वासां विभक्तीनां 'कर्मणि द्वितीये' त्यादि सूत्रेण नियमः क्रियत इति पक्षे नविहितत्वात्सर्वविभक्तिरित्यस्याप्युत्पत्तिर्भविष्यतीत्यत आह किञ्च विहितानां इति पक्षेऽपीति ॥

(२) प्रधानेति। नन्वव्ययात्प्रातिपदिकात्सर्वेषां प्रत्ययानां विधानमयुक्तं नुपपन्नं प्रत्ययविधौ निर्दिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकाऽर्थप्रधानेनैव पत्तिर्भवति प्रत्ययप्रधानत्वेनैव सम्भवति न तु सर्वत्रेति चेत्। प्रकृतिभेदकल्पनेन तत्तत्प्रकृतिप्रत्ययस्य तत्र तत्र प्रत्ययसम्भवादित्यत आह— प्रधानप्रत्ययाऽनुरोधेनेत्यादि ॥

समुदायस्याऽप्युक्तसंज्ञाया दुर्वारत्वादिति चेन्न । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्याद्यन्वययोग्यस्यैव संज्ञाविधानेनेह समुदायस्य तदसत्त्वादित्यत आह—यद्यप्यव्ययसंज्ञायां तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौण इति । स्वरादीनामितरविशेषणत्वरूपगौणत्वसत्त्वे तदन्तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वये बाधकाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु अत्र प्रधानाऽप्रधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तराऽनपेक्षादुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गसंख्याद्यनन्वयिनोऽर्थस्य ग्रहणान्न समुदायस्य नाऽप्यवयवस्य संज्ञा । अत एव सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधाऽनुवृत्त्याऽत्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वाऽभावप्रतिपाद्योपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानप्रकारेणेहाऽपि तत्प्रत्याख्यानमुक्तम्भाष्ये । एवञ्चाऽव्ययात्परत्वरूपाऽव्ययभावाद्विहितविशेषणमङ्गास्तेषश्च यथ एवेति । नद्योभैरौ, उच्चैराभ्यामित्यादावव्ययसाधारणाय तदस्त्विति वाच्यम् ।' तादृशप्रयोगाऽनभिधानादिति दिक् ॥

ननु अव्ययानामलिङ्गत्वेन टापश्च स्त्रियां विधानादव्ययादविहितत्वेन व्यर्थमाप्ग्रहणमित्याह—आप्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वादिति ॥

ननु इदं सदृशमिति विरुद्धमेतत् आह—लिङ्गेत्यादि । यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मप्रतिपादिकाया अप्यस्याः श्रुतेर्माप्यप्रामाण्यं दृष्टोपसंहारस्तथा लिङ्गाद्यभावपरताऽपीति भावः । तत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्याऽभावपरौ न तु प्रत्ययपरौ तथा सत्यन्यतरस्यैवाऽऽपत्तेः ॥

॥ इति फक्किकारत्नमञ्जूषायामव्ययप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

ननु प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधापवादभूतेन (उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्) इत्यनेन तदन्तलाभादकारान्तशब्दवाच्यस्त्रीत्वे द्योत्ये टाबित्यर्थेऽजादीनामप्यकारान्तत्वस्याऽव्यभिचरितत्वादत इयतैव सिद्धे व्यर्थमजादिग्रहणं तत्राऽकारान्तशब्दग्रहणञ्चेति पूर्वपक्षस्य आयमानत्वादुत्तरमाह—अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनायेति । अजादेरकारान्तत्वादाद्युक्तिरिति चार्थे (येन नाप्राप्ति) न्यायेन बाध्यसामान्य

श्चिन्त्यप्रयोगाणां यथाक्रमं जातिलक्षणवयोलक्षणप्राप्तयोर्ङीप्ङीषोर्बाधः । तथा हि अजादिग्रहणाभावे अथवा तत्राऽकारान्तग्रहणाऽभावे च न कुञ्चादिहलन्तशब्देषु टाबनापत्तिः । क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशाविश्वादिप्रयोगेण तेषामप्यकारान्तत्वादेव तदुपपद्यते । एव ञ्च तदभावे अजत्वजातिविशिष्टा स्वार्थकेऽजेत्यत्र 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधादि'ति ङीषापत्तिः, प्रथमवयोविशिष्टा स्वार्थक बाल स्यत्र च 'वयसि प्रथमे' इति ङीषापत्तिश्च दुर्वारा । न च टापैव कृता नेति वाच्यम् । टापपेक्षया जातिलक्षणङीषो वयोलक्षणङीपश्च परत्वात् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमजादिग्रहणे कृते च, तस्मिन् सामर्थ्या त्परस्याप्युक्तङीपो ङीषश्च बाधेन टापि न कश्चिद्दोषः । 'स्त्रियामि' त्यधिकारात् 'स्त्रीत्वे द्योत्ये टाबि'ति सूत्रार्थः, तत्र स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या ऽजादिवाच्यमेव । दारादिशब्देषु प्रत्ययं विनापि स्त्रीत्वबोधनेन प्रत्ययवाच्यमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'स्वमोर्नपुंसकादि'त्यादि सूत्रस्वरसाच्च । अत एव व्यावक्रोशीत्यत्र 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामि'ति णचि 'णच स्त्रियामि' त्यञि च ङीप् सिद्धिः, न च (प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्) इति व्युत्पत्तेः स्त्रीत्वाश्रयस्य प्रधानत्वेन प्रकृतिवाच्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । उक्तव्युत्पत्तेर्यत्र प्रत्ययस्य वाचकत्वं तद्विषयकत्वेनेहाप्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्ततया पञ्चमीनिर्देशमङ्गीकृत्य तस्य प्रातिपदिकादित्यनेन सामानाधिकरण्येन तदन्तविधावजाद्यन्तप्रातिपदिकेभ्यष्टाबित्यर्थ एव युक्तस्तं विहाय षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानेना जादीनां स्त्रीत्वविशेषणतया मूलोक्तार्थोपगमो विफल एवेति चेदत आह—अजादिभि' स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेहेति । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इत्यर्थे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च'ति समासे विभक्त्यलुकि 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगुसंज्ञायाम् 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति सूत्रेण ङीपि पञ्चाजीति सिद्ध्यति, अजादीनां स्त्रीत्वाभावे अजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थे पञ्चाजशब्दान्ङीपं बाधित्वा टाप् स्यात् । न च पञ्चाजशब्दो नाऽजादिगणे पठितः, पठितश्चाऽजशब्दो नहि तदर्थगतं स्त्रीत्वमस्ति यत्र ततष्टाप् स्यादिति समुदायादप्ययाच्च टापाऽ

प्रसक्तिरेवेति वाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनाऽनुपसर्जनाधिकारेण च तदन्तविधिज्ञापनेनाऽजाद्यतेभ्यष्टाबित्यर्थे टाप्प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। नचेदमपि स्त्रियामिति श्रुतत्वादेवाऽजादिविशेषणं स्यात् ततश्चोक्ताऽऽपत्त्यसम्भवे षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानमनुपयुक्तमेवेति वाच्यम्। अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्यैव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणतायाः अपि ज्ञापनात्। अत एवातिसुत्वर्गेत्यादिसिद्धिः इह तु षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानसामर्थ्यादेव गृह्यमाणविशेषणत्वम्, पञ्चाजशब्दवाच्यस्याजशब्दवाच्ये योऽजातिमात्रवाच्यत्वस्य विवक्षितत्वान्नेह टाबिति भावः॥

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति। अत्र शूद्राचेत्येको योगः, अमहत्पूर्वा जातिरित्यपरो योगः, तत्र पूर्वयोगे जातेरित्यनुकर्षात् शूद्रशब्दष्टाप लभते जातिश्चेद्वाच्येति तात्पर्योऽर्थः, स्त्रीत्वं तु प्रत्यासत्त्या शूद्रशब्दार्थसमवेतमेव गृह्यते, तथा च, शूद्रशब्दार्थसमवेते स्त्रीत्वे द्योत्ये जातिवाचकाच्छूद्रशब्दाट्टाप्प्रत्ययः स्यादिति फलितोऽर्थः, तथा च पञ्चानां शूद्राणां समाहारः पञ्चशूद्री, अत्र समाहारनिष्ठस्त्रीत्वस्य शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वाभावाच्च टाप्, शूद्रस्य स्त्री शूद्रीत्यत्र तु जातिवाचकत्वाभावाच्च टाप् जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव जातिवाचकत्वात्, इह तु शूद्रशब्दसम्बन्धित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न तु शूद्रत्वम् न चेह शूद्रशब्दस्य सम्बन्धिनि लक्षणया बोधकस्य लाक्षणिकत्वरूपगौणतया (१) (गौणमुख्य) न्यायेन टापो वारणमिति वाच्यम्। पदकार्य एवोक्तन्यायप्रवृत्तेः। विभक्तिनिमित्तकत्वे सति स्त्रीत्वानिमित्तकत्वं हि पदकार्यत्वम्, टापः स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन तत्त्वायोगात्॥

अमहत्पूर्वा जातिरिति द्वितीययोगस्य महत्पूर्वकश्शूद्रशब्दष्टाप न लभते जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। महाशूद्रीति। आभीरजातिवाचकान्महाशूद्रशब्दादुक्तयोगेन टापो निषेधाज्जातिलक्षणे ङीषपि सिध्यतीति फलम्। ननु आभीरजातिवाचकमहाशूद्रघटकश्शूद्रो नाभीरजातिवाचको नापि तदर्थगतं स्त्रीत्वमिति शूद्रशब्दात् महाशूद्रशब्दाच्च प्रापकाभावाट्टापोऽप्रसक्त्या विफल एव निषेध इति चेन्न। स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्य ज्ञापनेन शूद्रशब्दात् टाबित्यर्थे महाशूद्रशब्दात्प्रा

(१) गौणमुख्येति। गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति तत्स्वरूपम्।

न्तस्य टापो निषेधेन साफल्यात् । नन्वेवमपि (१) (अर्थवद्ग्रहण) परिभाषयाऽर्थवच्छूद्रशब्दान्तादेव टाप् स्यात् इह तु महाशूद्रशब्दोऽर्थवाननु तदवयवः शूद्रशब्द इति पुनस्तदन्तत्वमेव टापोऽप्रसक्त्या निषेधवैयर्थ्यमिति चेन्न । शूद्रधारोपेण महाशूद्रशब्दस्याभावे प्रयोगाच्छूद्रशब्दस्यार्थवत्त्वानपायात् । प्रतिपादितं चैतच्छेखरे । न च महाशूद्रशब्दस्य जातिवाचकत्वाऽव्यभिचारेणोक्तरयोगे जातिरिति व्यर्थम् । महतीशूद्रेत्यर्थे तु समासात्प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वाट्टापि महाशूद्रेत्येवेति वाच्यम् । मृगक्षीरकुक्कुटाण्डमित्यत्रेव पूर्वं स्त्रीत्वस्याविवक्षया टापोऽप्रसक्त्या शूद्रशब्दस्य महच्छब्देन समासे निष्पन्नस्य महाशूद्रशब्दस्य जातिवाचकत्वाभावेन निषेधाऽप्राप्त्या महाशूद्रेत्येव भवति, जातिग्रहणाभावे टापो निषेधाज्जातिलक्षणङीषोपि उक्तरूपानुपपत्ते । न च जातिवाचकत्वाऽभावे ङीषोऽप्यसम्भव इति वाच्यम् । शूद्रशब्दस्य जातिवाचकत्वेन तदन्तान्ङीषो दुर्वारत्वादिति भावः ॥

ननु 'वनो र च' इति सूत्रे वन इति निरनुबन्धकस्य ग्रहणेन (तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकग्रहणमि)ति परिभाषया अप्रवृत्तिरित्याशयेनाह—वन इति सामान्यग्रहणमिति ॥

ननु 'वनो र चे'त्यनेन वन्नन्तप्रातिपदिकान्ङीब्विधानेऽपि धीवरीत्यादौ वन्नन्तत्वाभावान्ङीप् न स्यादित्यत आह— प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति । एतत्सिद्धिप्रकारश्चेत्थम्, तथा हि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति योगविभागे गृह्यमाणे, उपतिष्ठते इति च शेषे, तत्र चायमर्थः प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठते इति तदाद्यंशसिद्धिः, तदन्तांशस्य सिद्धिस्तु वन्नन्तेति विशेषणं प्रातिपदिकमिति विशेष्यमादाय 'येन विधिस्तदन्तस्य'नेनैवेति, देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्तकार्याभाव एतत्फलम्बोध्यम् । न च (ग्रहणवते)ति निषेधात्कथमिह तदन्तविधिरिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकाराऽमहत्पूर्वग्रहणाभ्यामिह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापनात् । वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन निषेधायोगाच्चेत्यलम् ॥

---

(१) अर्थवद्ग्रहणेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमिति परिभाषास्वरूपम् ॥

ननु (अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा) इति न्यायेन 'न षट् स्वस्रादिभ्य' इत्यनेनाऽव्यवहितङीप एव निषेधः स्यात्तु ङीप्टापोरिति चेन्न । स्त्रियां यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेनोभयनिषेधादित्याशयेनाह—पञ्च, चतस्र इत्यादि । अयम्भावः, पञ्चेत्यत्र नलोपे तस्य षट्संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वान्नान्तत्वेन षट्संज्ञायां न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधे न टाबिति, इत्थमसिद्धत्वोपवर्णनं कार्य्यकालपक्ष एव न तु यथोद्देशपक्षे अत्र च पक्षे पञ्चन्निति नान्ते जायमानषट्त्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनादन्तेऽपि सुलभत्वात् । नचोक्तन्यायस्य स्थानिवत्सूत्रे उपसंख्यानादल्विधौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । षट्त्वस्याऽल्विधित्वाभावात्तदाश्रयविधीनामपि तत्त्वाभावेन निषेधाऽप्राप्त्या न्यायप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नचाऽन्तरङ्गपरिभाषयैवाऽन्तरङ्गे टापि कर्त्तव्ये बहिरङ्गनलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वात्षट्त्वेन निषेधोपपत्तौ मूलोक्तप्रयासस्य वैफल्यमिति वाच्यम् । परिभाषाया संज्ञाशास्त्रविषयत्वानाश्रयणेन तदप्रवृत्त्या मूलोक्तप्रयासस्य साफल्यात् । न च 'न लोपः सुप्स्वरे'ति सूत्रे संज्ञापदेन घिसंज्ञाग्रहणात्तां प्रति नलोपासिद्धत्वेन 'द्वन्द्वे घि'रित्यस्याऽप्राप्त्या- विनिगमनाविरहात्पर्यायेणोभयोः पूर्वप्रयोगे दण्डिदण्डिनौ दण्डिदण्डाविति भाष्योदाहरणोपपत्तिः, न च 'द्वन्द्वे घि'रिति पूर्वपदत्वे नलोपे च सति घित्वं घित्वे च पूर्वप्रयोग इति परस्परापेक्षारूपान्योन्याश्रयदोषापत्तिरिति वाच्यम् यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तत्पूर्वं प्रयोज्यमिति तत्सूत्रार्थकरणादन्योऽन्याश्रयापत्तेरभावात् । तथा च तत्र घिसंज्ञाया एव ग्रहणे षट्संज्ञां प्रति नलोपासिद्धत्वानापत्तौ षट्त्वाभावान्निषेधाऽप्राप्त्योक्तदोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । निषेधशास्त्रस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति भाष्यसिद्धान्तभूतार्थाश्रयणबलेन भूतपूर्वषट्त्वमादाय निषेधेनादोषादिति दिक् ॥

ननु 'प्रत्ययस्थात्का'दिति सूत्रे पूर्वस्येत्यस्याभावे पञ्चमीसप्तम्या निर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्यनयोः प्राप्तौ (१)(उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्) अनया 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थित्या प्रत्ययस्थककाराद्व्यवहितपरस्याऽकारस्य-

-(१) उभयनिर्देश इति । पञ्चमीनिर्देशस्याऽगत्यकाशत्वमस्याः प्रवृत्तौ बीजम् । उभयनिर्देशस्य सावकाशत्वेऽपि पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वमेतत्प्रवृत्तौ बीजम् ॥

त्वमित्यर्थे कटुकेत्यत्र कटुक आ इति स्थितान्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि सवर्णदीर्घं (१) (वार्णादाङ्गं बलीयः) इत्यनया परिभाषया (२) (येन नाप्राप्ति) न्यायेन अपवादस्याप्यपवादत्वेऽत्वापत्तिरतस्तदावश्यकम्। न च सर्विका कारिकेत्यादावेव परस्येत्त्वापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वे कटुकेति प्रत्युदाहरणोपन्यासो न युक्त इति वाच्यम्। इहादिति तपरकरणग्रहणाच्च तस्मादिति परिभाषाबाधेऽपि न सर्वथा बाध, पराशबाधेनैवोपपत्तावव्यवहितांशबाधे मानाभावस्तथाच प्रत्ययस्थककारान्यवहितस्यात इत्त्वमित्यर्थे पूर्वपरयोः प्राप्तौ पूर्वस्यैवेत्यर्थेस्याऽनुनासिक इत्यादि निर्देशेनोपपत्तौ सर्विकेत्यादावदोषात्। एवञ्च युक्त एव कटुकेति प्रत्युदाहरणोपन्यास इत्याशयेनाह—पूर्वस्य किम्। परस्य माभूत्कटुकेति। केचित्तु 'प्रत्ययस्थे के'ति न्यासमङ्गीकृत्य पूर्वस्येति खण्डयन्ति, तेषामयमाशयः, तथा न्यासे सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति परिभाषोपस्थितौ प्रत्ययस्थककारादव्यवहितपूर्वस्याऽत इदित्यर्थे परस्याऽकारस्येत्त्वाऽप्राप्तौ कटुकेत्यत्र दोषाभावादलन्तद्ग्रहणेनेति॥

आतः किम्। साँकाश्यिकेति। ननु स्त्रीबोधकाकारस्येत्त्वमिति 'उदीचामि'ति सूत्रस्यार्थेऽकारस्य स्त्रीप्रत्ययावयवत्वेऽप्यस्त्रीबोधकत्वेन न तत्रेत्त्वापत्तिरिति चेन्न। सकाशेन निर्वृत्तं नगरं साकाश्यम् 'सकाशादिभ्यो ण्यः' इत्यनेन ण्यप्रत्यये तत्र भवेति विग्रहे 'धन्वयोपधाद्वु'ञिति वुञि तस्याऽकादेशे साकाश्यिकेत्यत्र स्त्रीप्रत्ययावयवाऽकारस्येत्त्वमिति सूत्रस्यार्थकरणे दोषस्य तादवस्थ्यात्। न च स्थाने ग्रहणस्य सद्भावादवयवषष्ठ्यभावेन न दोष इति वाच्यम्। भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्याततत्वात्। न च साक्षाद्विधेयविशेषणे चरितार्थाना परिभाषाणां विधेयविशेषणविशेषणे न प्रवृत्तिरित्यर्थक (३) विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्येतत्परिभाषाज्ञापनार्थं स्थानेग्रहणस्या

(१) वार्णादाङ्गमिति। वर्णत्वावच्छिन्नोद्देश्यककार्यापेक्षयाऽङ्गोद्देश्यककार्यस्य बलवत्त्वमित्यर्थः।

(२) येननाप्राप्तीति। येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति तत्स्वरूपम्।

(३) विधाविति। परिभाषाणामवश्यप्राप्तपरम्पराधिकपरम्परया विधे

ऽप्रत्ययान्तेन कथं भाष्यकृता गम्य ग्रहणमिति वाच्यम्। एतत्प-
रिभाषाया अपि भाष्येऽदर्शनात्। एतस्याः प्रसङ्गाच्च 'उगित् इत्यत्र'
इत्यत्र 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यत्र च स्थानार्थलाभ (१) इति यथा
तथा 'षष्ठी स्थाने योगा' इत्यस्याः प्रवृत्तिबाधकत्वेन स्थानार्थलाभो
न स्यात्। न च (२) प्रतिपदोक्तपरिभाषया स्त्रियां विहितस्य
ङाप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् (३) भवार्थविहितस्य ङाप्प्रत्ययस्य स्त्रिया
मविहितत्वादग्रहणात् दोष इति वाच्यम्। तत्रे [illegible]
[illegible] परिभाषाया अप्रवृत्तेः। प्रतिपदोक्तस्य यत्रैव
परिभाषाप्रवर्तनाया [illegible]
ऽन्यतरत्[illegible]मित्यलम्॥

ननु सत्र नञ्पूर्वाणामित्यस्य सत्त्वे नञ्पूर्वाणां भर्त्सनाद्याक्रोश्-
स्ययेतरामाम इत्यादिपथस्य [illegible] इत्यादिफलितं
त्वेन तस्य च (४) (पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च) इति
तदन्तविधिनैव [illegible] नञ्पूर्वाणामिति व्यर्थमित्याशङ्कायामाह—तदन्त
विधिनैव सिद्धौ नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थमिति।

ननु सत्रे [illegible] प्रहणं तथानुपसर्जनात्
दुत्तरसूत्रेणैव सिद्धमिति व्यर्थं तद्ग्रहणमित्यत आह—[illegible]
मुपसर्जनार्थमिति। एवञ्चाऽनुपसर्जन आदावन्त्यानामित्यन्वय

[illegible] न भवतीत्यर्थः। परिभाषाया प्रधानीभूतविधयोपकारक सन्नी-
नीधे यावती परम्परा [illegible] ततो विरपरम्परा यत्र तत्र विधेयोपकारक-
त्वाग परिभाषा न प्रवर्तत इति यावत्।

(१) अन्यथेति। एतत्परिभाषाङ्गीकारे इत्यर्थः।

(२) प्रतिपदोक्तेति। [illegible] प्रतिपदोक्तस्य ग्रहण-
परिभाषास्वरूपम्।

(३) भवार्थेति। तत्र भवति निग्रह [illegible] लुप् प्रत्यये विधान-
तस्य ङीप्प्रत्ययस्य परत्वात् स्त्र्यधिकारे विहित इति भावः।

(४) पदाङ्गेति। पदाधिकाराङ्गाधिकारे च कार्य [illegible]
[illegible] भवतीत्यर्थः।

पत्त्वेव । नचानेनोक्तसूत्रस्य बाधे कबन्तेनाऽऽत्वमिति वाच्यम् उपसर्जनेऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात् । अन्यस्येति । अनुपसर्जनस्येत्यर्थ उत्तरसूत्रेणेति । अभाषितपुंस्काच्चे 'त्यनेनेत्यर्थ ॥

ननु न सु एतद्सु इत्यवस्थायामकचि कृते वा तत पूर्वमन नञ् तत्पुरुषसमासे कृते ततोऽकचि (अन्तरङ्गानपि विधी बहिरङ्गो लुग्बाधते) इति न्यायेनान्तरङ्गात्त्यदाद्यत्वात्प्राक् विभक्त्योर्लुकि पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्व पररूपत्वे च कृते टापि, अनेषकेति सिद्ध्यति । अत्र टाप सुप परत्वात्सुप इति प्रतिषेधान्नेत्यमित्यत आह—एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्यमित्यादि ॥

ननु 'अभाषितपुंस्काच्चे 'त्यस्य न भाषित पुमान्येन शब्देन सोऽभाषितपुंस्कस्तस्माद्विहिताऽऽस्थानिकस्याऽत इत्वेत्यर्थस्तत्र विहित विशेषणस्य फलमाह—बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कात्ततो विहितस्य नित्यमिति । अयम्भाव, अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे शेषाद्विभाषे'ति समासान्तकपो वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'त्युपसर्जनह्रस्वेऽखट्वाशब्दाट्टापि सुपि, अज्ञातादौ के सुब्लुकि 'केण' इति ह्रस्वे पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहिताऽऽकार स्थानिकाऽकारस्याऽभावादेव तद्विकल्पाऽप्राप्तौ प्रत्ययस्थेति नित्यमेवेत्वम् । परविशेषणत्वाऽभ्युपगमे तु आत्स्थानिकाऽकारस्याऽभाषितपुंस्कखट्वशब्दात्परत्वेन वैकल्पिकत्वाऽऽपत्तिरूपदोष, स्यादेवेति ॥

शैषिके कपि तु विकल्प एवेति । अयम्भाव, न खट्वाऽस्येति स्थितौ कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेनाभागद्वयस्य सुबन्तावात्समास संज्ञाया 'समासान्ता' इति, शास्त्रबलेन कप तस्यच समासत्वादुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकाऽभावात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वाऽभावेन 'केण' इति प्राप्तह्रस्वत्वस्य 'न कपी'ति निषेधेन 'आपोऽन्यतरस्यामि'ति ह्रस्वे कप प्राग्वर्त्तिखट्वशब्दात्परस्याऽऽपोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाऽकारस्य वैकल्पिकत्वेऽखट्विका अखट्वकेति, ह्रस्वाऽभावे तु अखट्वाकेति त्रिविध रूप निर्बाधमेवेत्यलम् ॥

अपमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधि ज्ञापयतीति । नन्वयमर्थोऽत्रानुपपन्न शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरित्येतद्घटकाऽमहत्पूर्वग्रहणस्याऽपि तदन्तविधिज्ञापकत्वादिति चेन्न । एवशब्दस्याऽन्यार्थकत्वेनाऽ

दोषात्। शल पाण्डुरेवेत्यस्य यथा शल पाण्डुरपीत्यर्थस्तथाऽय मर्थे चस्याऽयमपात्यर्थो वाच्य। नचाऽमद्भ्रानियाऽऽचरति घनञ्जुहति तत कर्तृक्विप तादनड्डह् शब्दात् 'षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषो वार-णायाऽनुपसर्जनाऽऽधिकारस्याऽऽवश्यक्यासदन्तविधिज्ञापकस्य न सम्भवतीति वाच्यम्। तदन्तविधिज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्याद्रा-चारक्विबन्तप्रकृतिकपवृत्तिक्विबन्तानामनभिधानेः ज्ञापकत्वस्य सुस्थ त्वात्। न च पञ्च गावोगा पञ्चगो धनानि यस्य स पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्चगवे चन्यापसर्जनत्वेः तत्र ङीपो निवृत्त्यर्थं तस्य चरितार्थत्वेन कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। अर्थवत्सूत्रोक्तस्य (एतत्सम्भाफलभूत विभक्तीतरसमभिव्याहाराऽनपेक्षया स्वार्थविषयकबोधजनकत्वं) रूपाऽर्थवत्त्वस्याऽभावेन टजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावेन ङीपोऽप्रस क्तेः। प्राचीनमतेऽपि स्वपर्यास्तत्वसम्प्रयोज्यबोधजनकत्वप्रकारकप्र यत्नतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वेतदुभयसम्बन्धेन शक्तिवि-शिष्टत्वरूपाऽर्थवत्त्वस्य पञ्चगवे चत्राऽसत्त्वेन तदप्रसक्तेः। नचा ऽऽपिशलिना प्रोक्तमधीते या सा आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र ङीप्स्याद स्यार्थमुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम्। प्रोक्ताऽर्थक स्याऽणः स्त्रियामप्रवृत्तेन तदप्राप्तेः। नचाऽध्येत्रर्थकाऽण्निमित्तको ङीप्तु दुर्वार एवेति वाच्यम्। तस्य लुक्त्वेन तन्निमित्तकस्य ङीपोऽप्र सक्तेः। न च प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्ता सुलभैवेति वाच्यम्। अण्यो ऽकार इति व्याख्यानेन वर्णाऽऽश्रये प्रत्ययलक्षणाऽभावात्। नचाऽध्ये त्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय प्रोक्ताऽण्निमित्तको ङाप् स्यादिति वाच्यम्। स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेन प्रोक्ताऽणोऽध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वेऽवि-षयत्वेन तदप्राप्तेः। अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसामधी ते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्राऽपि न ङीप्। न च प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमा-दाय पुनर्ङीप् कुतो नेति वाच्यम्। लक्ष्ये लक्षणस्यायस्य आगरूक त्वात्। तस्मादनुपसर्जनाऽधिकारस्य बहुकुरुचरेत्येव व्यावर्त्यम्। तत्र तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव नेति तदन्तविधिज्ञापनमावश्यकमेव सति तु तस्मिन् विशेष्यत्वादनुपसर्जनाऽधिकारसामर्थ्याच्च स्त्रिया मिति प्रातिपदिकविशेषणमेव। स्त्रियामित्यस्य प्रातिपदिकविशेष णत्वाच्च धीवानमतिक्रान्ताऽतिधीवरीति सिद्धम् (१) एवञ्च आपि-शला ब्राह्मणीत्यत्रैव व्यावर्त्यम्। अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्या

(१) एवञ्चेति। अनुपसर्जनादिति सूत्रे कृते चेत्यर्थः।

दगृह्यमाणविशेषणमेव, (१) अन्यथाऽधिकारसूत्र व्यर्थमेव स्यात् । क्ङिति ऽपि लघुने न धातो र्याधिरिति न्यायादतो गुण इत्यात्मसंस्कार प्रधानमनुरुध्यते इति न्यायाद्गृह्यमाणविशेषणत्वमेव तस्येति भाव । तदन्तविधिफलन्तु कौम्भकारेयसिद्धि । अन्यथा कुम्भकार्य्या अपत्यमिति विग्रहेऽपि केवलकारीशब्दादपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'स्त्रीभ्यो ढगि'ति ढगाऽपत्या कुम्भकारेय इत्यापद्येत । नचैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य समुदायवृत्तित्वेनैकदेशाऽवृत्तित्वात्तस्मात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यादिति वाच्यम । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे' त्यनेनोत्तरपदे समासविधानसामर्थ्यादपर्यायस्याऽप्येकार्थीभावमादाय वृत्ते स्वीकारात् । न च (२) (कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमि)ति परिभाषया समुदायादेव ङीबुत्पत्त्या तस्मादेव च ढकि न काऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया कृन्मात्रग्रहण एव प्रवृत्ते स्वीकारादित्यलम् ॥

ननु टिड्ढाणञिति सूत्रेऽनुपसर्जनादित्यधिकारादनुपसर्जनं यट्टिदाद्यन्तं तदन्तं यदन्तं प्रातिपदिकं ततो ङीबित्यर्थे बहवः कुरुचरा यस्यामिति बहुव्रीहौ कुरुचरशब्दस्याऽन्यपदार्थे विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात्र तद्घटितबहुकुरुचरशब्दान्ङीप प्रसक्तिरित्याशयेनाऽऽह— उपसर्जनत्वान्नेह, बहुकुरुचरेति । न च (समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः) इत्यनेन तदन्तविधिनिषेधाट्टिद्रूपं यत्प्रातिपदिकमित्यर्थस्यैव सम्भवेन नोक्तस्थलीयोक्तापत्ति । नचोक्तार्थस्वीकारे कुरुचरशब्दस्याऽपि टिद्रूपप्रातिपदिकत्वाऽभावान्ङीपोऽप्रसक्त्या कुरुचरीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । (अवयवेऽचरितार्था अनुबन्धा समुदायोपकारका भवन्ती)ति न्यायात्कुरुचरघटकचरेत्यत्राऽनुबन्धस्याऽच

(१) अन्यथेति । अनुपसर्जनादित्यस्यापि प्रातिपदिकविशेषणत्वे इत्यर्थ

(२) कृद्ग्रहण इति । अत्र गतिरनन्तर इति सूत्रेऽनन्तरग्रहण प्रमाणम् । तथा हि, अभ्युद्धृतमित्यादावभे प्रकृतिस्वराऽभावायाऽनन्तरग्रहण तिष्ठति, पर प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाभे प्रकृतिस्वराप्राप्ती तदर्थं कृतमन्तरग्रहण स्वर्थं सत्परिभाषा ज्ञापयति,-ज्ञापितायान्त्वस्यामनयोद्धृतस्य क्तान्तत्वात्सिद्धभे प्राप्तस्य प्रकृतिस्वरस्य वारणार्थमनन्तरग्रहण स्वांशे चरितार्थमिति भाव ।

इति चेन्न । पुरुषयोर्द्वयोर्धर्मिणोरन्यतमपुरुषमात्रपरिच्छेदकत्वे णां मानान्तरमानान्तरा पेक्षित्वाभावेऽपि द्विस्तावदन्तादेवेति नियमा नुरोधेन निर्देशाऽसम्भवात् 'द्विगोरि'ति मात्रचि नित्यङीप प्राप्तिस्तत्र वै कल्पिकङीप विधानार्थमारम्भणस्य सार्थक्यात् । अत्र पक्षे प्रमाण शब्दो मानापरिच्छेदकवाची किन्तु परिच्छेदकमात्रपरः प्रमाणश ब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वादेव, पञ्चविंशत्यादि तत्र समवलुते । प्रमाणशब्दस्याऽऽयामपरिच्छेदकत्वाभावेऽपि तु पुरुषस्याऽऽया मपरिच्छेदकत्वाभावात्तद्विशेषणस्य तस्य संग्रह न स्यात् । आनिवध न्याऽपि पुरुषशब्दस्य परिच्छेदकत्वाभाव 'द्वयसज्' इति युक्तं इति शब्दप्रमाणमित्र प्रमाण इति विशेषणाद्भावव्यवहारादेति वाच्यम् ॥

ननु लाघवात् 'ऊधसोऽनङ्' इत्यस्य स्थाने ऊधसो न इत्येव सू त्रपरत्वस्य समुचितत्व'मनद्विधान व्यर्थमेवेति चेन्न । तस्य 'धनुष श्चे'त्युत्तरार्थत्वेन सार्थक्यात् । अन्यथाऽस्यापरस्याऽभावादुपरोऽपाप स्या शार्ङ्गधन्वेति प्रयोगो नापद्येतेति केचित् । केचित्तु, अनङ्पि धानस्येहार्थमप्यावश्यकत्वमेव, अन्यथाऽस्याऽनो लाक्षणिकत्वेन (लक्षणप्रतिपदोक्त) परिभाषया तद्ग्रहणात् 'अल्लोपोऽनः' इत्य स्याऽप्राप्तया कुण्डोध्नीति प्रयोगो न सिध्येदित्याहुस्तत्र । एतत्सूत्र स्थभाष्यप्रामाण्यादुक्तपरिभाषाया अल्लोपोऽन इत्यत्राप्रवृत्तेः ॥

ननु 'ऊधसोऽनङि'ति पृथक् योग विहाय 'बहुव्रीहेरूधसो ङी ष्' 'नञ्च स्यादऽस्तु सूत्रम्, 'अात्त्श्च' ति वा समासान्तेषु 'ऊध सोऽनङ्' एव च पठ्यतामिति चेत् । तथा सति समासान्तत्वा वैकल्पिकत्वेन तन्मात्रपक्षे तद्धाऽघटाऽश्योत्तरत्वस्य रूपा प्राप्त्या ऽऽपत्ते । धनुषाऽनङिति यथा स्यात्तु, अन्यत्र समासान्तत्वेन श स्तस्याऽभावात्र रूपापत्तिरिति भाव ॥

ननु 'ऊधसोऽनङ्' 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति सूत्रद्वये स्त्रिया मित्यधिकाराभावेऽपि कुण्डमिवोधो यस्य धनुषः समूहस्ये यथे कुण्डोधो धेनुकमिति प्रयोगेऽनङ्ङीषोरापत्ति । तदधिकारे तु स्त्री त्वरूपाऽधस्य तत्राऽप्रस्यमानत्वेन न तयोरापत्तिरित्यभिप्रायेण प्रत्यु दाहरति—स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकमिति । तत्र हेतुमाह— तद्धितार्थे स्त्रियामित्युपसर्जनत्वादिति । उक्तकार्यद्वयविधायकशास्त्रद्वय

स्त्रियामित्यस्याधिकारात्स्त्रीत्वरूपाऽर्थे गम्यमाने मत्येव तद्विधाना दिति तदर्थं ।

ननु 'दामहायनान्ताच्चे'ति सूत्रे 'सङ्ख्याऽव्ययादेर्ङीप्' इत्यस्मा दव्ययग्रहणस्याऽस्वरितत्वेन भाष्यकृताऽननुवर्तित त्वादुद्दामेत्यत्रोक्त सूत्राऽप्राप्त्या डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराजीरूपत्रयम्भवत्येवेत्य त आह—अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा बडवेत्यत्र डाब्निषेधात पि पक्षे स्त इति । अपिना अन उपधेति ङीपश्च सग्रह, नचोक्त शब्दत्रटकाऽनोऽनर्थकत्वेन कथमन उपधेत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । (अनिनस्म ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधि प्रयोजन्ती)ति परिभाषयाऽ ग्रहणेऽनर्थकस्यापि तस्य ग्रहणादिति भाव ॥

ननु सञ्ज्ञाशब्दानां नियताऽऽनुपूर्वीकत्वेनाऽनादित्वाच्छन्दसि ट एस्यैवाऽनुविधानात्तत्र च ङीवभावविशिष्टस्य प्रयोगासम्भवात्ताद शप्रयोगस्य च 'अन उपधे'त्येव सिद्धौ 'नित्य सञ्ज्ञाछन्दसोरि' ति सूत्र व्यर्थमिति चेन्न । केवलमामकभागधेये'त्युत्तरार्थत्वेन सार्थ क्यात् । नचोत्तरार्थं धृतस्य नित्य सञ्ज्ञाछन्दसोरित्यस्याऽऽरम्भसा मर्थ्यादेव नित्यत्वलाभेऽत्रत्यनित्यग्रहण विफलमेवेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे निकटपानुवृत्त्यर्थत्वेन साफल्यादिति भाव ॥

ननु ममेयमित्यर्थेऽस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ्चे' त्यनेनाऽणि 'तवकममकावेकवचने' इति ममकाऽऽदेशे आयचो वृद्धौ मामकेत्यस्याऽणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे 'केवलमामकभागधेये'ति सूत्रस्थ मामकग्रहण व्यर्थमेवेति चेन्न । अणन्ता मामकशब्दाद्यदि ङीप् स्यात्तर्हि सञ्ज्ञाछन्दसोरेवेति नियमार्थत्वेन सार्थक्यादित्यत आह— मामकग्रहणं नियमार्थमिति ।नचानेन मामकशब्दान्ङीप एव विधा नात् (मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्) इत्यत्र मामकग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम् । मा मातीति माम माम कायतीति मामिकेत्यत्रेत्वविधा नार्थं तद्ग्रहणस्य सार्थक्यात् । नचाऽत्रापि केवलमामकेत्यस्य प्राप्ति रिति वाच्यम् । भागधेयशब्दसाहचर्य्येण तद्भिन्नात्तस्यैव मामकश ब्दस्यात्र ग्रहणात् । नियमस्य व्यावर्त्यमाह—तेन लोकेऽसञ्ज्ञाया मामिकेति । न च मामकनरकयोरिनिवार्त्तिकाऽऽरम्भसामर्थ्याड्डा बभावकल्पनेन कथ मामिकेत्यस्य नियमव्यावर्त्यत्वमिति वाच्यम् । उक्तवार्त्तिकस्याऽऽप्परत्वाऽभावेऽपीत्वविधानेन चरितार्थत्वात्सा

र्थविरहेण ङीपभावस्य कल्पयितुमशक्यतया ङीपो दुर्वारत्वेनोक्तप्रयोगस्य नियमव्यावर्त्यत्वस्य सुलभत्वादिति भावः ॥

ननु 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रस्य तदिति प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे चाऽस्तिना सामानाधिकरण्ये सति मतुबादिरित्यर्थोऽस्तीत्यत्र तिङर्थकर्त्रा सह प्रथमान्तस्याऽभेदान्वयेन प्रथमान्तान्मतुप् सिद्ध्यति, तथा च, अन्तरस्त्यस्या गर्भ इति विग्रहे मध्ये इत्यर्थकस्याऽन्तःशब्दस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानत्वादस्तिसामानाधिकरण्याऽभावान्मतुप् न स्यात् । न चोक्तमतुब्विधायकसूत्रेऽस्तिग्रहणस्याऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावेनाऽस्तिशब्दान्मतुब्विधानार्थत्वादुक्तप्रयोगे मतुप् सुलभ एवेति वाच्यम् । तत्र प्रथमान्तादेव मतुपो विधानात् । अत एवाऽस्तिना सामानाधिकरण्याऽभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते इति भाष्यात् सङ्गच्छते । एवञ्चोक्तरीत्या प्रकृते मतुप् नैव स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—गर्भिण्या जीवद्भर्तृकायाश्च प्रकृतिभागौ निपात्येते इति । तत्सन्नियोगेन मतुपो विधानं वत्वं तु 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः ॥

ननु 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धोपलक्षणमित्यत आह—यज्ञेन सम्बन्ध इति । क्रिया इत्यर्थः । यद्यपि पतिशब्दः पुंलिङ्गस्तथापि स्वसाध्यकर्तृकयज्ञफलनिरूपितविलक्षणसम्बन्धो यदा स्त्रियां विवक्षितस्तदा पुंवाचकोऽपि तकारोत्तरेकारस्थानिकनकारघटितोऽयमेव पतिशब्दः स्वपूर्वत्वसम्बन्धेन ङीप्विशिष्टः स्वभावात् स्त्रियां प्रवर्तत इति तदाशयः । सम्बन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यरूप एव तदाह—तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीति ॥

ननु 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यत्राऽधिकृतस्याऽनुपसर्जनादित्यस्य पत्युरिति षष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्याऽनुरोधात् षष्ठ्यन्तत्वकल्पनादनुपसर्जनस्य पत्युरिति तत्सम्बन्धिनोऽनुपसर्जनस्येत्यस्य 'पूतक्रतोरै'त्युत्तरार्थं 'विभाषा सपूर्वस्ये'त्यत्राऽनुवृत्तावपि न पत्युर्विशेषणत्वं किन्तु पतिशब्दान्तस्येत्याशयेनाह—अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्येति । सपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यानात्सहशब्दस्य विद्यमानवाचित्वं पूर्वशब्दस्य पूर्वाऽवयवपरत्वं तत्र पतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवाद्व्यभिचाराच्च सामर्थ्यात् (ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती)ति

प्रतिषेधं बाधित्वा पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणात्केवलस्य पतिशब्द स्याऽग्राऽभावात्सपूर्वविशेषणसङ्गात्कथमनुपसर्जनस्येति केवल पतिशब्दस्य विशेषणम्भवितुमर्हतीति भाव । अनुपसर्जनस्येत्यस्य तदन्तविशेषणत्वे फलमाह-तेन बहुव्रीहावपीति । दृढ पतिर्यस्या इति विग्रहे पत्युस्तस्याऽनुपसर्जनत्वाद्विकल्पेन नकारे दृढपत्नी दृढपतिरिति रूपद्वयसिद्धि अनुपसर्जनस्येत्यस्य पत्युर्विशेषणत्वे तूक्तविग्रहे पति शब्दस्योपसर्जनत्वाद्रूपद्वय न सिद्ध्येत् । बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ पतिशब्दान्तस्य वृषलपत त्यस्योप सर्जनत्वात्तत्राऽतिप्रसङ्गवारणायेहाऽप्यनुपसर्जनपदसम्बन्ध इत्यर्थ । (१) इदमुपसर्जनस्यापलक्षणम्, अत पतिमतिक्रान्ताऽतिपत्नीति सिद्धमिति भाव ।

ननु 'विभाषा सपूर्वस्ये'त्यत्र सहशब्दस्य विद्यमानाऽवयवया चित्वेन विद्यमानावयवपूर्वस्य पतिशब्दान्तप्रातिपदिकस्य नत्वमित्यर्थे समास एवास्य प्रवृत्ति स्याद्वाक्ये न स्यात् । न च पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन वृषलस्य पत्नीति वाक्येऽपि सुलभ एवान्त्य इति वाच्यम् । तत्राऽपि यज्ञसंयोगे इत्यस्य सत्त्वाद् वृषलत्वेन यज्ञसंयोगाऽभावादस्याऽप्यप्रवृत्तेरित्याशयेनाशङ्कते—अथ वृषलस्य पत्नीति रूपस्ते कथमिति चेदिति । समाधत्ते—पत्नीव पत्नीत्युपचारादिति । अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणाश्रयणादित्यर्थ । यज्ञफलप्रतियोगित्वैश्वर्य्ये वत्त्वस्याऽऽरोपादिति केचित् । वृषलस्त्रिया बहुधर्माचरणदर्शनादिव वृषलस्य पत्नी वशिष्ठस्य वेति लोकप्रवाद इत्यन्ये । नन्वेव यज्ञसंयोग इति यावदर्थाऽभावाद्व्यर्थमित्याशङ्क्य समाधानान्तरमाह यद्वेति । वस्तुतस्तु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विपि दृढप्रमाणाऽसत्त्वादिय प्रौढोक्ति । पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोगे इत्यस्य तु वृषलस्य पति स्त्रीत्यस्य साधनेन साधक्यमिति भाव ॥

ननु 'विभाषा सपूर्वस्ये' त्यत्र पत्युरित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन 'येन विधिरि'ति तदन्तविधौ पतिशब्दान्तस्येत्यर्थे दृढपत्नी त्यादिसिद्धावययवयवाची पूर्वशब्द किमर्थ इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—सपूर्वस्य किमिति । प्रत्युदाहरणमुखेन समाधत्ते-गवां पति' स्त्रीति। अयम्भाव, तदभावे केवलस्यापि पतिशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेन

(१) इदमिति । बहुव्रीहावपीत्यस्य ।

पतिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः तिप्रसङ्गः स्यादिति तदापत्तेः सति तु तस्मिन् यथामित्यस्य पूर्वं सत्यपि तस्य पतिशब्दाऽवयवत्वाऽभावा न्नाऽतिप्रसङ्ग इति । वस्तुतस्तु, स्वपदेश्यपत्रायोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधेन कथलपतिशब्दस्य तदन्ताऽभावात्प्राप्त्या ङीपोऽभावात्सपूर्वस्येति व्यर्थमेवेति दिक् ॥

ननु 'शुनःसम्प्रसारणे' इति सूत्र भाष्ये शुनो च सम्प्रसारणमुदात्तमह णम् यथा 'सम्प्रसारणे द्वयाश्च बहुधा गुरुरि'ति मध्योदात्तापत्तेरित्युक्तम् । शुनिशब्दस्य दीर्घमन्तस्य तु शुनिशब्दस्यानुदात्तपदस्य पतन्यत्वात्तदनुक्ता ह्रस्वमध्यमेवात्तपदस्य न तु दीर्घमध्य मित्यत आह—शुनिशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्य इति ॥

ननु 'वर्णादनुदात्ते'ति सूत्रेऽधिकृतस्याऽनुपसर्जनादित्यस्य (धुनानुमितयोगि)ति न्यायेन गृह्यमाणविशेषणत्वात् श्रोण्येनान्यस्या इति बहुव्रीह्यर्थेऽन्यपदस्या,न्यपदार्थे विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वान्ङीप्प्रसङ्गे न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-श्येण्या च गलत्येतीति । अयमाव लक्ष्याऽनुरोधेनोपसर्जनाधिकारस्य तदन्तविशेषणत्व मेवोचितम् । तथा च, तत्रैतच्छब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्याऽनुपस- र्जनत्वान्न ङीपि किमपि प्रतिबन्धकमिति । अत एव सूत्रसूत्रवृत्ति कृता नारायणेन प्रयाग बहुव्रीहिं कृत्वा ङीबस्त्विन्युक्तमिति प्राञ्च । नव्यास्तु 'उपमानानी'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् 'टिड्ढाण'ञिति सूत्रेऽनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वस्यैव वक्तव्यमहोऽपि तस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमेवोचितम् । अत एव कुम्भकपाल लोहित मिनति विग्रहे कुम्भकपाललोहितीत्यत्र लोहितशब्दस्योपसर्जन त्वाद्वर्णादनुदात्तादित्यनेनाऽनुपसर्जनलक्षण इकारो न प्राप्नोतीत्या शङ्कितमुपमानानीति सूत्रे भाष्ये । एवञ्च श्येनी स्यानतु एनी श्येणीति सिद्धमित्याहुरिति दिक् ॥

ननु 'अन्यतो ङीषि'ति सूत्रेण तकारोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकान्ङीषविधानेन पिशङ्गशब्दस्य 'लघावन्ते द्वयाश्च बहुषो गुरुरि'त्यनेन मध्योदात्तत्वाच्छन्दस्य अनुदात्तं पदमेकवर्ज मित्यनेनाऽनुदात्तत्वविधानादन्तशब्दस्यानुदात्तत्वात्तस्माद्ङीषि प्राप्ते ङीषर्थं वार्तिकमवतारयति-पिशङ्गादुपसङ्ख्यानमिति । वर्णवाचि न पिशङ्गशब्दान्ङीप् स्यादिति तदर्थः स च ङीप न नित्य किन्तु वैक

टिपष्ट इति विशेषेणैकरूपद्वयसिद्धि । न च ङीपविधानेनैवोपपत्तौ तद्विहाय ङीप्विधाने को विशेष इति वाच्यम् । स्वरे विशेषादिति भाव ॥

छन्दसि क्नमेके इति । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' इत्यनेन, असितपलितयोस्तकारस्य प्राप्त नत्व बाधित्वा क्नमाऽऽदेश तत्सन्नियोगेन ङीप चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थ । अत्र छन्दसीत्युक्त्या भाषाया क्नमादेशस्य भाष्यासम्मतत्वात्तत्र गतो गतस्तूर्णमसिक्निका नामित्यादय प्रयोगा प्रामादिका एवेति ग्राह्य । वस्तुतस्तु, छन्दस्येके इत्यन्वयात् छन्दस्येवैके क्नमाऽऽदेशमिच्छन्ति, अन्ये तु भाषायामपीति पर्यवसितोऽर्थ , तथा च नात्र प्रयोगे काऽप्यनुपपत्ति । अत्रैकग्रहणमेव प्रमाणमन्यथा भाष्यकारो नेकग्रहण कुर्यादित्याहुरिति भाव ॥

ननु अवपूर्वकाद्दैपशोधने इत्यस्माद्धातो क्तप्रत्यये 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्यात्वे निष्पन्नस्याऽवदातशब्दस्य विशुद्धवाचित्वेन वर्णवाचित्वाऽभावाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीपोऽप्राप्त्या टापैवेत्यत आह—
अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेन अवदाते त्यैवेति । न च, अवदात, सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरकोशेऽवदातशब्दस्य वर्णवाचित्वदर्शनात्तत्र ङीपो दुर्वारत्वेन कथम वदात इत्युक्तमिति वाच्यम् । तथापि विशुद्धत्वसाधर्म्यादवदात शब्दप्रवृत्तिसम्भवादिति भाव ।

लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुररिति । अ ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोर्लघ्वोश्च परतो बह्वषो बह्वच्कस्य गुरुरुदात्त इत्यर्थ ।

ननु पितामहीत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं पितृव्यमातुलमातामहे ति सूत्रस्य (मातरि षिच्चे)ति वचनस्याऽऽवश्यकत्वेन तेनैव पित्वविधानात्तल्लक्षणङीपि मातामहीत्यस्याप्युपपत्तौ गौरादिषु तत्शब्दपाठो व्यर्थीभूय ज्ञापयति षिल्लक्षणो टाबनित्य इति तेन दृश्यतेऽनेन दंष्ट्रेत्यादौ दशे ष्ट्रनि न षित्वप्रयुक्तङीपापत्ति किन्तु टापैवेति भाव ।

ननु 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे जनपदशब्दादञि तल्लक्षणङीपि च कृते जानपदीत्यस्य सिद्धौ सूत्रे तद्ग्रहणम्व्यर्थमिति चेन्न । ङीपा रूपोपपत्तावपि ङीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वार्थमिहाऽपि तदावश्यकत्वात् । जानपदी वृत्ति । जनपदभवाऽनुवृत्तिर्जीविकेत्यर्थ ।

अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादिति । कमण्डलुरूपे इत्यर्थः । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नासुते पुमानिति विश्वकोशात् कमण्डलुवाची कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः । यदि तु पिठरे तु न ना कुण्डमिति विश्वकोशे नपुंसकत्वमप्युक्तं पिठराऽमत्रशब्दौ पर्यायौ पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमित्यमरे नपुंसकं अमात्रोक्तिरेकदेशाऽनुवाद इत्युच्यते तदाऽनेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वं जातित्वाऽभावादप्राप्तो टाप् विधीयते न तु नियम्यते । एवञ्च स्त्रीविषयत्वादिति जातित्वाऽभावादित्यस्योपलक्षणं बोध्यमिति बहवः । अन्ये तु कमण्डलुसंस्थानस्याऽनुगतत्वात्तद्रूपामात्रवाचिनो जातित्वस्य सत्त्वाज्जातेरस्त्रीत्यनेन ङीपि सिद्धौ सूत्रमिदं नियमार्थमेवाहुः । अमृते जारजाता कुण्डेत्येव । गोणी आवपने चेदिति । आवपने च नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्य ङीपो विधानम् । आवपनमिति सामान्ये नपुंसकम् ।

ननु गजवाचकनागशब्दस्य जातिवचनत्वेन जातेरस्त्रीविषयादयोपधादित्येव ङीपि सिद्धे व्यर्थमत्र सूत्रे तद्ग्रहणमित्याशङ्क्य समाधत्ते—गजवाची नागशब्द इत्यादिना । कस्याश्चित् स्त्रियाः स्थौल्यगुणदर्शनादारोप्य तत्र नागत्वमिव नागीति प्रयुक्ते तस्यैकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वेन जातित्वाभावाज्जातेरिति ङीपोऽप्राप्त्या तदर्थमिह नागग्रहणमावश्यकम् । नचाऽऽरोपितनागत्वविशिष्टस्त्रीबोधकनागशब्दस्य गौणत्वेन (गौणमुख्य) न्यायेन तस्याऽत्राग्रहणान्न ङीप्प्राप्तिरिति व्यर्थमेव तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । मुख्यनागशब्दाज्जातेरित्येव ङीप् सिद्धावेतत्सूत्रस्थनागशब्दस्य गौणे ङीप्विधानेनैव चारितार्थ्यात् । किञ्चोक्तन्यायस्य पदकार्यविषयकत्वेनेहाप्रवृत्तेः । विधिरत्राऽनुरोधादस्य सूत्रस्य गौणेऽपि प्रवृत्तेश्चेति भावः । ननु मुख्यनागशब्दाज्जातेरित्येव गौणनागशब्दाच्चैतत्सूत्रेणैव ङीपि सिद्धे सूत्रे स्थौल्यग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते-सर्पवाची नागशब्द इति । दैर्घ्यगुणविशिष्टां काञ्चित्स्त्रियमवलोक्य नागत्वं तत्राऽऽरोप्यैव स्त्री नागी सर्पिणीति प्रयुक्ते ततो ङीप्व्यावृत्तये सूत्रे स्थौल्यग्रहणमिति । एवञ्च गौणनागशब्दस्यैवैतत्सूत्रोदाहरणत्वं प्रत्युदाहरणत्वञ्चेति भावः ॥

वोतो गुणवचनात् । अत्र सूत्रे गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तानां शब्दानां

ग्रहणम् । न च गुणवचनशब्देनेदृशानां ग्रहणे किंप्रमाणमिति वा च्यम् । 'आकडारादेका संज्ञा' इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । उक्तसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनेन तादृशशब्दानामेवोक्तसंज्ञालाभात् । तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञाप्रतिपाद्याऽग्रे तद्बाधकत्वेनेता संज्ञा क्रमेण पठिता । गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां गुणवचनसंज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणम् । तत्र जातिपक्षेनाऽऽकृतिग्रहणद्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव ग्रहणादिति दिक् ॥

यत्तु भाष्ये अत्र सूत्रे गुणवचनशब्देन, सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति गृह्यते तत्र, एतद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । इत्थमुक्तकारिकायाऽन्या । तथा हि, सत्त्व द्रव्यम् तत्रत्र निविशते समवैति, या गुणो द्रव्यमात्र समवेत इत्यर्थः । एतेन सत्ताव्यावृत्ति । सा हि न केवल द्रव्ये व र्तते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्ये एव द्रव्यत्व तत्राऽतिव्याप्तिरित्याह—अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेवाऽपगच्छतीति यावत् । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलताऽपैति न तथा द्रव्यत्व द्रव्यादपैति । नन्वेवमपि गात्व गोषु वर्त्तते, अश्वादेश्चाऽपैति तत्राऽतिव्याप्तिरित्यत आह—पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्व हि द्रव्यत्वाऽवान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते । यथा, अग्रे तृणा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते एतेन सकलजातेर्व्यवच्छेद । एव तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यत चेति तत्राऽतिव्याप्तिरित्यत आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्याऽनुत्पाद्य इति तदर्थ । उत्पाद्यो यथा घटादे पाकजा रूपादि, अनुत्पाद्या यथा, आकाशादेर्महत्त्वादि । क्रिया तु सर्वाऽप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याऽभावाद्गुणत्वाऽभाव । नन्वेवमपि द्रव्यस्य गुणत्व प्राप्नोति, अवयविद्रव्य ह्यवयवद्रव्ये निविशते, असमवायिकारणसयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातिषु हस्तपादादिषु च दृश्यते । द्विविध च भवति । नित्याऽनित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वात्सावयवद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥

ननु गुणवाचिनो वा ङीपित्यत्रैव मृद्वी मृदुरित्यादिसिद्धौ वा तो गुणवचनादि'त्यत्रात इति यर्थमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—उत किमिति समाधत्ते—शुचिरिति । शुचेरौणादिके किदिति तत्सिद्धि । अथ

न्याय', सूत्रे तदग्रहणे शुचिरित्यादौ ङीपापत्ति न च तत्रैव इत्य स्यामत्तेऽजायतग्रानित्यसादत इत्यस्य सम्बन्धेनोदाहरणस्यैवा ऽसिद्ध्या प्रत्युदाहरणदानमसङ्गतमिति वाच्यम्। एवं सति खदिरि यादौ ङीपाऽप्राप्त्या तद्व्यावर्त्तक (स्वाङ्गसंयोगोपधात्)ति वार्त्तिकाऽऽरम्भसामर्थ्यादुक्तसूत्रादत इत्यस्याऽसम्बन्धेनोदाहरणसिद्धो वा धकाऽभावात्प्रत्युदाहरणदानस्य सङ्गतत्वात्। नचोक्तप्रत्युदाहरणे (कृदिकारादक्तिन) इति ङीष् इष्टापत्तौ कथं तस्य प्रत्युदाहरणत्व मिति वाच्यम्। तथा सति शुक्लेत्यस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात्। नचा ऽत्राऽपि (स्वाङ्गसंयोगोपधादि)ति निषेधाभावात्ऽऽपत्तिरिति वा च्यम्। साहचर्यादुकारान्तसंयोगोपधादेव तेन निषेधेन तत्रा ऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वादुकारा न्तसंयोगोपधादेव तेन निषेध इत्यस्य वक्तुमशक्यतया वार्त्तिकस्य सामान्यार्थकत्वे शुक्लेत्यत्र दोषाभावाद्व्यर्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्। *तथा सति पीतेत्यत्र ङीप्वारणाय तदावश्यकत्वादिति दिक्* ॥

अक्तिन्नर्थास्तिकम् अजननिरिति। ननु सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति गणसूत्रेऽक्तिन्नर्थादिति किमर्थम्, समुदायद्वाराऽवयव प्रश्न, अथा दवग्रहणं किमर्थमिति प्रष्टुरभिप्राय', न च तदभावेऽजननिरित्यत्र ङीपापत्तिरिति वाच्यम्। अक्तिन्ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र दोषोद्धार सम्भवात्। नचाक्तिन्ग्रहणाभावे क्तिन्नन्तादपि ङीपापत्तिस्तन्ना न्यर्थ तस्याऽवश्यकत्वेन सामर्थ्यविरहात्तेन कथमुक्तस्थलीयदोषो द्धारसम्भव इति वाच्यम्। एवं सति बह्वादिगणे पद्धतिशब्दपा- ठस्य वैयर्थ्यापत्ते। एवञ्च न्यर्थमक्तिन्ग्रहणं ज्ञापयति इकारान्ता यदि ङीप् स्यात्तर्हि क्तिन्नन्तभिन्नादेवेति। एतन्नियमफलादेव पद्ध तिशब्दपाठो गणे चरितार्थ। तथा च क्तिन्नन्तभिन्नत्वेनाजननिरि त्यत्र ङीप् स्यादित्यर्थग्रहणमावश्यकम्। सति तु तस्मिन् क्तिन्नन्त भिन्नत्वेऽपि तदर्थकप्रत्ययान्ततया नात्राऽऽपत्तिलेशोऽपीति भाव ॥

ननु सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याऽग्रहणादानुगलुपपत्त्या ब्रह्माणीति न स्यादित्याशयेनाशङ्कते—कथं ब्रह्माणीति। उत्तरयति—ब्रह्माणमा नयतीत्यादिना। ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्माण्णिच् 'णेर निटि' इति णिलोपे टिड्ढाणञि' ति ङीपि पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामि' ति णत्वं च ब्रह्माणीतिरूपसिद्धिरिति भाव। नवाऽऽनुकि दीर्घो च्चारणं ज्ञापयति क्वचिद् प्रत्याऽऽनुगभावाति ब्रह्माणीतिरूपसिद्धौ

मूलोक्तप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम्। आकारोच्चारणाऽभावे पररूपापत्तेर्दुर्वारत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्सामर्थ्यविरहेणोक्तकल्पनाऽसम्भवेन मूलोक्तप्रयासस्य सार्थक्यात्। न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यान्न पररूपाऽपत्तिरिति वाच्यम्। अल्लोपोऽन इति लोपवारणायाऽकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तेन पररूपबाधाऽसम्भवात्। न च (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्) इति परिभाषया अन्त्ययकारघटितस्याऽऽस्यानो लाक्षणिकत्वेनाऽग्रहणान्न लोपप्राप्तिरिति वाच्यम्। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यादल्लोपोऽन इत्येतद्विषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। न च नकारमात्रविधानेनैवोपपत्तावागमलिङ्गकाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम्। 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधेन लोपाऽप्राप्त्या सर्वाणीत्यत्र ककारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। एवञ्च लोपव्यावृत्त्यर्थमकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्सामर्थ्यात्पररूपबाधनाऽसम्भवेन तद्वारणाय दीर्घोच्चारणस्य सार्थक्यात्तेनोक्तकल्पनाया कर्तुमशक्यत्वादुक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्या युक्त एव मूलोक्तप्रयास इति दिक्॥

ननु (गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्) इति परिभाषासत्त्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे तस्यानाकारान्तत्वेन 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इत्यनेन ङीष् न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—क्वचिन्न, धनक्रीतेति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येतत्सूत्रस्थबहुलग्रहणेनोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनात्क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समास इत्यन्तरङ्गत्वात्समासात्प्रागेव टापि तत्र समासे करणपूर्वत्वेऽप्यदन्तत्वाऽभावान्नोक्ताऽपत्तिरिति समाधातुराशयः। अन्ये तु, उक्तपरिभाषाऽनित्यत्वस्य कर्तृकरणे इति सूत्रे भाष्ये बहुलग्रहणफलत्वेनाऽनुक्तत्वात् हृदिस्थ इत्यादौ पदाऽभावाय 'अम्बाम्बे'ति सूत्रे गवादिग्रहणस्यापि नियमार्थमावश्यकत्वादुक्तपरिभाषाऽनित्यत्वाऽभावादुक्तप्रयोगोपपत्तये सत्यभिधानेऽऽदिर्वा टाबिति वदन्तीत्यलम्॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वञ्च तत्पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गञ्च तत्पूर्वपदञ्च, अस्वाङ्गपूर्वपदं तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्तबहुव्रीहेर्वा ङीषिति तदर्थः। ननु अत्र कर्मधारयाऽऽश्रयणे किम्प्रमाणमिति चेन्न। उत्तरसूत्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। तथा हि, उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ ङीष्वारणाय 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दित्यनुवर्त्य कर्मधा

स्भात्, सूत्रे तद्ग्रहणे शुचिरित्यादौ ङीपापत्तिः न च तत्रोत इत्यस्यासत्त्वेऽजाद्यतष्टाबित्यस्मादत इत्यस्य सम्बन्धेनोदाहरणस्यैवाऽसिद्ध्या प्रत्युदाहरणदानमसङ्गतमिति वाच्यम्। एवं सति खरुरित्यादौ ङापोऽप्राप्त्या तद्व्यावर्त्तक (खरुसंयोगोपधान्ने)ति वार्त्तिकाऽऽरम्भसामर्थ्यादुक्तस्यादत इत्यस्याऽसम्बन्धेनोदाहरणसिद्धौ बाधकाऽभावात्प्रत्युदाहरणदानस्य सङ्गतत्वात्। न चोक्तप्रत्युदाहरणे (कृदिकारादक्तिन) इति ङीष इष्टापत्तौ कथं तस्य प्रत्युदाहरणत्वमिति वाच्यम्। तथा सति शुक्लेरस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात्। न चात्राऽपि (खरुसंयोगोपधादि)ति निषेधान्नात्राऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। उत्साहचर्यादुकारान्तसंयोगोपधादेव तेन निषेधेन तत्राऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वादुकारान्तसंयोगोपधादेव तेन निषेध इत्यस्य वक्तुमशक्यतया वार्त्तिकस्य सामान्यार्थकरणे शुक्लेऽत्र दोषाभावाद्व्यर्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्। तथा सति पातेत्यत्र ङीपवारणाय तदावश्यकत्वादिति दिक्॥

अक्तिन्नर्थात्किम् अजननिरिति। ननु सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति गणसूत्रेऽक्तिन्नर्थादिति किमर्थम्, समुदायद्वाराऽवयवे प्रश्न, अर्थादित्यग्रहणं किमर्थमिति प्रष्टुरभिप्राय, न च तदभावेऽजननिरित्यत्र ङीपापत्तिरिति वाच्यम्। अक्तिन्ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र दोषोद्धारसम्भवात्। न चाक्तिन्ग्रहणाभावे क्तिन्नन्तादपि ङीपापत्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वेन सामर्थ्यविरहात्तेन कथमुक्तस्थलीयदोषोद्धारसम्भव इति वाच्यम्। एवं सति बह्वादिगणे पद्धतिशब्दपाठस्य वैयर्थ्यापत्ते। एतच्च यदर्थमक्तिन्ग्रहणं ज्ञापयति इकारान्ताद्यदि ङीप् स्यात्तर्हि क्तिन्नन्तभिन्नादेवेति। एतन्नियमबलादेव पद्धतिशब्दपाठो गणे चरितार्थ। तथा च क्तिन्नन्तभिन्नत्वेनाजननिरित्यत्र ङीप् स्यादित्यर्थग्रहणमावश्यकम्। सति तु तस्मिन् क्तिन्नन्तभिन्नत्वेऽपि तदर्थकप्रत्ययान्ततया नोक्ताऽऽपत्तिलेशोऽपीति भाव॥

ननु सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याऽग्रहणादानुगनुपपत्त्या ब्रह्माणीति न स्यादित्याशयेनाशङ्कते—कथं ब्रह्माणीति। उत्तरयति—ब्रह्माणमानयतीत्यादिना। एयन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'टिड्ढाणञि' ति ङीपि 'पूर्वपदात्संज्ञायामि' ति णत्वे च—ब्रह्माणीतिरूपसिद्धिरिति भाव। न चाऽऽनुकि दीर्घोच्चारणं ज्ञापयति क्वचिन्न यत्राऽऽन्यानुग्भवतीति ब्रह्माणीतिरूपसिद्धौ

मूलोक्तप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम्। आकारोच्चारणाऽभावे पररू-
पापत्तेर्दुर्वारत्वेन तद्वारणार्थं दीर्घोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्सामा
र्थ्यविरहेणोक्तकल्पनाऽसम्भवेन मूलोक्तप्रयासस्य सार्थकत्वात्। न
चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यान्न पररूपाऽपत्तिरिति वाच्यम। अल्ला
पोऽन इति लोपवारणायाऽकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तेन पररू
पबाधाऽसम्भवात्। न च (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह
णम्) इति परिभाषया अकारघटितस्याऽऽस्यानो लाक्षणिकत्वे
नाऽग्रहणान्न लोपप्राप्तिरिति वाच्यम्। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्ये
तत्सूत्रस्य भाष्यादल्लोपोऽन इत्येतद्विषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अ
प्रवृत्ते। न च नकारमात्रविधानेनेलोपपत्तावागमलिङ्गकारोच्चारण
सामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम्। 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधेन
लोपाऽप्राप्त्या सर्वाणीत्यत्र वकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। एवञ्च
लोपवारणार्थमकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्सामर्थ्यात्पररूपबाध
नाऽसम्भवेन तद्वारणाय दीर्घोच्चारणस्य सत्त्वात्तेनोक्तकल्पनायाः कर्तु
मशक्यत्वादुक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्या युक्त एव मूलोक्त प्रयास इति दिक्॥

ननु (गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्) इति
परिभाषासत्त्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे तस्यानामदन्तत्वेन 'क्रीतात्
करणपूर्वादि' त्यनेन ङीप् न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—क्वचिन्न,
धनक्रीतेति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलमि' त्येतत्सूत्रस्थबहुलग्रहणेनो
क्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनात्क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समास इत्य
न्तरङ्गत्वात्समासात्प्रागेव टापि तत्र समासे करणपूर्वत्वस्यादन्त
त्वाऽभावान्ङीपोऽप्राप्तिरिति समाधातुराशय। अन्ये तु, उक्तपरि
भाषाऽनित्यत्वस्य कर्तृकरणे इति सूत्रे भाष्ये बहुलग्रहणफलत्वेनाऽ
नुक्तत्वात् इहनिस्थ इत्यादौ षत्वाऽभावाय 'अग्नेस्तुत् स्तोमसोमयोरि'ति सूत्रे गवादि
ग्रहणस्यापि नियमार्थमावश्यकत्वादुक्तपरिभाषाऽनित्यत्वाऽभावादु
क्तप्रयोगोपपत्तये सत्यभिधानेऽजादित्वाट्टाबिति वदन्ति, तन्नो चलम्॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वं च तत्पदं पूर्वपदं च
स्वाङ्गञ्च तत्पूर्वपदञ्च, अस्वाङ्गपूर्वपदं तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति कर्म
धारय अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङी
ति तदर्थ। न चात्र कर्मधारयाऽऽश्रयणे किं प्रमाणमिति चेत्।
सूत्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। तथा हि, तत्सूत्रे भाष्ये
पाणिपादेत्यादौ ङीब्वारणाय 'अस्वाङ्गपूर्वपदान्' इत्यनुवाद

रयाऽऽश्रयणादिहाऽपि तथैवोचितम्। कल्याणपाणिपादेत्यादौ यदु पसर्जनं पाणिपादेति समुदायो नाऽसौ स्वाङ्गं, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गशब्देनाऽग्रहणात्, यच्च स्वाङ्गं पादेति न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्पर मिति न तत्र ङीपित्युक्तम्। नचाऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारया ऽऽश्रयणेऽस्वाङ्गादित्येव सिद्धेऽत्र सूत्रे पूर्वपदादिति व्यर्थमेवेति वा च्यम्। उत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात्। उत्तरसूत्रे तादृशाऽर्था ऽऽश्रयणेन करमुखादयः प्रयोगा असाधव एवेति। अस्वाङ्गपूर्व पदेत्यत्रापि जातिपूर्वपदादित्यस्य सम्बन्धः। अन्यथा बहुनञादी नामस्वाङ्गत्वेन तत्पूर्वके विकल्पस्य दुर्वारत्वात्। तत्सम्बन्धे सत्येव समाननिमित्तकत्वलाभेन नित्यशास्त्रबाधकत्वमिति भावः।

उपसर्जनात्किम्। शिखेति। अयम्भावः 'स्वाङ्गाच्चे'ति सूत्रे उपसर्जनग्रहणाऽभावेऽनुपसर्जनाऽधिकारेणाऽनुपसर्जनादपि ङीपा परया शिखेति न स्यादित्यावश्यकं तत्, सति तस्मिन् तस्योपसर्जन त्वाऽभावान्न तदापत्तिः। न च कल्याणपाणिपादेत्यादौ टाब्वारणाय, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्यनुवर्तनात्पर्युदासाऽऽश्रयणेन स्वाङ्गभिन्नपूर्व पदात्स्वाङ्गान्ङीबित्यर्थे शिखेत्यादौ पूर्वपदत्वाऽभावान्ङीपोऽप्राप्त्या कथमिदं प्रत्युदाहरणमिति वाच्यम्। एवं सति शोभना शिखा सुशिखेत्यस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात्। यत्तु उपसर्जनादित्यस्याऽभावेऽ नुपसर्जनाऽधिकारात्स्वस्यैव वैयर्थ्यमित्याहुः केचित्तन्न "बहुव्रीहे श्चान्तोदात्तादि'त्यत्र बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारानु वृत्तेः। नागेशादयस्तु शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखा न्त प्रक्षिप्तः पाठः विशिष्टेऽनदन्तत्वेन सूत्राऽप्राप्तेः। यत्तु भाष्येऽशि खेत्येव प्रत्युदाहरणं तस्याऽप्येकदेश एव तात्पर्यमित्याहुः। न च (उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते) इति परिभाषया प्राक्टापोऽप्राप्त्या युक्तमेव सुशिखेत्यादि प्रत्युदाहरणमिति वाच्यम्। अपवादशास्त्रप्रवृत्तिमन्तरा यत्रोत्सर्ग शास्त्रस्य न प्रवृत्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः। यथा दधतीत्यादौ नाऽत्र तथा, अपवादशास्त्रप्रवृत्तिमन्तराऽपि टाप प्रवृत्तेरित्यलम्॥

ननु 'स्वाङ्गाच्चे'ति सूत्रे स्वाङ्गपदेन स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति विव क्षिते सुमुखा शालेत्यत्राऽपि ङीपापत्तिः मुखस्य शालाङ्गत्वात्, सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानां रथ्याऽङ्गत्वाऽभावादित्याह— स्वाङ्गं त्रिधेति। क्रमेणोदाहरति—अद्रवमिति। अद्रवत्वे सति मूर्तिमत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्, एवञ्च सुमुखेत्यादौ प्राप्ति

मत्त्वेऽपि लक्षणघटकाद्रवत्वरूपविशेषणाविशिष्टया स्वाङ्गत्वाऽभावात्सूत्राऽप्राप्त्या न ङीप्। सुज्ञानेत्यादावद्रवत्वेऽपि मूर्तिमत्त्वाऽभावान्न ङीप्। ननु सुमुखा शालेत्यत्र ङीप् स्यादित्याह—**प्राणिस्थम विकारजमिति** । प्राणिस्थत्वे सति विकारजभिन्नत्वमिति लक्षणार्थःपम्। एवञ्चोक्तप्रयोगे मुखस्य विकारजभिन्नत्वेऽपि प्राणिस्थत्वाभावात् सुशोफेत्यादौ प्राणिस्थत्वेऽपि विकारजाऽन्यत्वाऽभावान्न ङीप्। ननु सुकेशी रथ्येत्यत्र केशस्येदानीं प्राणिस्थत्वाऽभावात्पूर्वलक्षणेन सिद्धिर्न स्यादित्याह—**अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्चेति** । सम्प्रतिप्राणिस्थत्वाऽभावेऽपि प्राणिनि दृष्टं यत्तदपि स्वाङ्गमिति तदर्थः । एवञ्च केशस्य सम्प्रति प्राणिस्थत्वाऽभावेऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात्तत्र ङीप्सिद्धिः । ननु प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनि कदाऽप्यदृष्टत्वात्सुस्तनी प्रतिमेत्यत्र ङीप् न स्यादित्याह—**तेन चेत्तत्तथायुतमिति** । अप्राणिनोऽपि यदि स्वाङ्गं तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा सम्बद्धस्तथाऽप्राणी सम्बद्धश्चेत्तदपि स्वाङ्गमिति तदर्थः । एवञ्चोक्तप्रयोगे न काऽप्यनुपपत्तिरिति दिक् ।

ननु 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादि'त्यनेनैव विकल्पङीप्विधानात् तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिकेतिरूपद्वयोपपत्तौ 'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चे'त्यत्र नासिकोदरग्रहणम्व्यर्थमित्यत आह—**आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादन्यायादिति।** अयम्भावः, नासिकोदरग्रहणाऽभावे नोक्तद्विविधरूपोपपत्तिः, पूर्वसूत्रप्राप्तस्य ङीषो 'न क्रोडादिबह्वचः' इत्यनेन निषेधात् । 'नासिकोदरग्रहणे कृते तु सामर्थ्यादुक्तनिषेधस्य प्रतिषेधेन रूपद्वयोपपत्तिः सुलभैवेति न च नासिकोदरग्रहणसामर्थ्याद्बह्वज्लक्षणनिषेधप्रतिषेधवत् सहनञित्यस्यापि प्रतिषेधेन सहनासिकेत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । (पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्) इति परिभाषया बह्वज्लक्षणनिषेधस्यैव प्रतिषेधेन सहनञित्यस्याऽप्रतिषेधात् । पूर्वोपस्थितबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितबाधे मानाऽभाव, श्चानन्तर्याऽभावश्चेत्येतस्योक्तपरिभाषाया बीजत्वादिति दिक् ।

ननु आद्यायश ङीषानपेक्षत्वावच्छिन्नबाधकत्वे सहनञित्यस्याऽपि बाधः स्यादित्याशङ्का समाधत्ते—**ओष्ठादीनाम्पञ्चानामसंयोगोपधादित्यादिना** । अयम्भाव, (मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्) इति न्यायेनोष्ठादिपञ्चानामसंयोगोपधादिति निषेधस्यैव बाधकत्वन्न तु सहनञित्यस्यापीत्यलम् ।

निपातानामनेकार्थत्वादाह—इति शब्दः प्रकार इति । अथ स्याप, इतिशब्दस्य प्रकारार्थकत्वे सूत्रे भाषायामिति माऽऽवश्यकम् न च भाषायामित्यस्याऽग्रहणे छन्दस्यपि डाप् स्यादिति वाच्यम् 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' इत्यत्राऽस्वरितत्वाच्छन्दसीत्यस्याऽसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धसिद्धेरिति भावः ।

अन्यास्तु 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' पाठ इतिग्रहणे छन्दस्यप्यनुवर्तत एव लोपश्चानोदात्तमेव, यदश्च स्वरसिद्ध्यर्थानि मम छन्दसा स्वस्य निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणमावश्यकम् । इति शब्दश्चाऽर्थे तेन छन्दस्यपीत्याह कश्चिदिति। (१) छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन मत्या सप्तपदा भवेति सिद्ध कन्निपातुदात्तत्वन्तु छान्दसत्वादिति भाव ॥

ननु भिन्नेष्वभिन्नाऽभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिः, नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यमिति च गुणादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्राऽतिव्याप्तिः अनेन मान्यते सा जातिरिति च गुणत्वादावव्याप्तिः अत आह—आकृतिग्रहणा जातिरिति। आकृतिरवयवसन्निवेशविशेषः गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा आकृतिज्ञानजन्यज्ञानविषया जातिरित्यर्थः । एवञ्च गां दृष्ट्वा तदवयवसन्निवेशविशेषदर्शनेनाऽन्यस्यामपि व्यक्तावियं गौरिति बुद्धेः सुलभत्वादियं जातिः । तदाह—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येति । न च बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्ति देवदत्तत्वादरपीति व्यङ्ग्यत्वेन तत्र जातित्वमस्तित्यापत्तिमिति वाच्यम् समानकालिकाऽनेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येति तदर्थकरणे नाऽदोषात् । अवस्थाभेदेऽपि तद्भेदाऽप्रतीतेश्च स पदार्थमिति प्रतीतेश्च सजातीयोऽयमित्यप्रतीतेश्च । अत एवेन्द्रत्वादिवन्न जातिः न च पञ्चतन्त्रोपाख्यानादे पुराणादौ प्रसिद्धत्वादिन्द्रत्वादेर्जातित्वे को बाध इति वाच्यम् । अनेकपा पञ्चे तन्त्रोपाख्यानादिभि समकालिकत्वेऽपि तदेषां संस्थानस्यैकस्य मानाऽभावात् । न च दुर्गा अपर्णेत्यादौ टाप् कुतो नेति वाच्यम् । स्त्रीविषयत्वादपि ङीपोऽप्रवृत्तेः । एव जलसमीपस्थलविशेषदर्शनेन ज्ञानत्वात्तटत्वमपि जातिः । नन्वेवं कुशलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् । चपलादेरनवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादेरविशिष्टत्वेन तस्या आकृतिग्रहणत्वाऽभावा-

(१) छन्दसीति । नतुन सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ।

किन्तु साक्षादुपदेशगम्या मत्यत आह—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साऽपि जातिरिति प्रथमदलस्यार्थः । न च सर्वशब्दस्य लिङ्गाऽपेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात्कथं णिवसमासाविति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यात् । आख्यातमाख्यानमुपदेशः । सकृदाख्यातेन निर्ग्राह्या ज्ञानगोचरीभूता जातिरिति द्वितीयदलस्यार्थः । एतेन मूलोक्तमर्थं समायातमिद्धि, तथा असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्या व्यक्ताविव्यादि अयं वृषल इत्युपदिष्टे तत्पित्रादौ पुत्रादौ च यत्न विनैव वृषलत्वज्ञानमुपपद्यत । नन्वेताभ्यामप्यौपगवीकठीत्यादेरसंग्रहोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाऽभावात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह—गोत्रञ्च चरणैः सहेति । अपत्यप्रत्ययान्त, चकारात् शाखाऽध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्य्यं लभते इत्यर्थः । जातिकार्य्यञ्च ङीषपुंवत्त्वादि । अत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

ननु अलाबूरिति भाष्योदाहरणादुत इत्यस्याऽसम्बन्धात्कथमुकारान्तत्वलाभ इत्यत आह—रज्वादिपर्य्युदासादुवर्णान्तेभ्य इति । न च पर्य्युदासः सदृशग्राहीति तदाशयः । नचाऽलाबूशब्दादूङ्विधानं किम्फलमिति वाच्यम् । नोङ्धात्वोरि'ति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधस्यैव तत्फलत्वात् । न च प्रथमान्तद्वितीयान्तोदाहरणं विहाय तृतीयान्तोदाहरणप्रदर्शनमसङ्गतमिति वाच्यम् । तत्रोक्तप्रयोजनस्याऽसम्भवात् । ऊङ्धात्वोर्यत् परे शसादय उदात्ता न स्युरिति तदर्थः । ऊङि ङकारोच्चारणस्येदमेव प्रयोजनम् । अन्यथा यवाग्वेत्यादावपि निषेधाऽऽपत्तिः स्यात् । न च रूपाणां सवर्णदीर्घेणैव सिद्धावूङि दीर्घोच्चारणमभ्यर्थमिति वाच्यम् । दीर्घोच्चारणस्य प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबन्धूरित्यादिबहुग्रहो परकपनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । न च श्वश्रूरित्येतत्सिद्धयर्थं दीर्घोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तदर्थं तद्वैयर्थ्यमाशङ्कितमिति वाच्यम् । उत्तरूपस्य श्वशुरश्वश्रोतिनिर्देशादेव सिद्धेरिति भावः ॥

उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुपदार्थ आरोपादित्यर्थः । एवञ्च समासस्योपमानोपमेयभावाऽबोधकत्वात्र पूर्वसूत्रप्राप्तिः । शफश ब्दप्रवृत्तिनिमित्ताऽऽरोपेणोपमानोपमेयभावो निमित्तमित्यन्यदिति भावः ॥

ननु सर्वस्याप्यसत्वेन तत्समभिव्याहारे सहशब्दप्रयोगस्य व्यर्थत्वात्सहोरुरिति प्रयोगस्यैवाऽभावात् महितसहाभ्यां चे) तिरा

त्तिके महच्छब्दग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सहते इति । वृत्तिभ्रमविशि-शेषः । सह विद्यमानाऽरुः यस्या इत्यर्थ इति ध्येयम् । अतिरूमर्ण-यामिति तदभिप्रायः । कमलानि कमलानीत्यादिरप्यलम् ॥

ननु छन्दसि संज्ञायामसंज्ञायां च 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसी' त्य-नेनोङ् सिद्धौ संज्ञायामिदं सूत्रं किमर्थमित्यत आह—अच्छन्दो-ऽर्थं वचनमिति । लोके नागमात्रे संज्ञायां कद्रुरिति सिद्ध्यर्थं वचनमिदमिति भावः ॥

नृनरयोर्वृद्धिश्चेति । ननु शार्ङ्गरवस्य नृशब्दात् आयँचो वृद्ध्या 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपा च नार्यर्थे सुयोगलक्षणङीपा सिद्धौ नरेति नरग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छाया नरीत्यस्य व्यावृत्त्यर्थं तस्य साधकत्वात् । न च नरशब्देऽचद्वयस्य सत्त्वात्तस्य वृद्धिरिति न शक्यम् । लक्ष्यानुसारादादेरेवाऽचो वृद्धेरिति भावः ॥

ननु 'यूनस्तिरि' त्येनद्विहिततिप्रत्ययस्य तद्धितसंज्ञाविधानस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरेव फलं शास्त्रोक्तसंज्ञा (लिङ्गविशिष्ट) परि-भाषयेव सिद्धेति व्यर्थमुक्तसूत्रे तद्धिताऽधिकार इत्यत आह—लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैव सिद्ध इत्यादि । न च तद्धिताधिकारस्यास्य साथत्वेन तद्धिताधिकारस्य कर्तुमुचितत्वादिह करणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, उक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थत्वेनेह करणस्य सार्थक्यादिति भावः ॥

ननु 'यूनस्तिरि' त्यनेन युवन्शब्दात्तिप्रत्ययविधानेन बहुयुवेत्य-त्रापि तिप्रत्ययो दुर्वार इत्याशङ्क्याह—अनुपसर्जनादित्येवेति । अयम्भावः, उक्तसूत्रेऽनुपसर्जनादेव युवन्शब्दात्तिप्रत्ययविधानात् प्रयोगेऽस्मिन् युवन्शब्दस्य बहवो युवानो यस्यामिति बहुव्रीहावन्यपदार्थ-विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वान्न तस्मात्तिप्रत्ययः किन्तु 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्य-नेन प्राप्तस्य नान्तलक्षणङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे डाबेव भवति । ननु 'युवतीकरनिमित' इत्यादि प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत आह—योते शत्र-न्तान् ङीपि वा रूपमिति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥ इति शुभम् ॥

इति ठक्कुरोपनामकश्रीजनकलालशर्म्मणः कृतौ फक्किकारत्न-मञ्जूषायां स्त्रीप्रत्ययान्तं प्रथमखण्डं समाप्तम् ॥

साहित्यशास्त्रि प० रामतेज पाण्डेयेन सम्पादितः ।